

JUHÁSZ KATALIN

MEG is MOSAKODJÁL

MAGYAR NÉPI TISZTÁLKODÁS A 20. SZÁZADBAN

Timp
KIADÓ

Juhász Katalin

Meg is mosakodjál

Juhász Katalin

Meg is mosakodjál

Magyar népi tisztálkodás a 20. században

Timp[®]

K I A D Ó
2 0 0 6

Meg is mosakodjál
Magyar népi tisztálkodás a 20. században

© Juhász Katalin 2006

© Timp® Kiadó 2006

ISBN: 963 9614 23 9

Lektor:
Verebélyi Kincső

A kötet szerkesztője:
Szilágyi N. Zsuzsa
Csörsz Rumen István

A kötetet tervezte és gondozta:
Solymosy Lajos

Képek:
Néprajzi Múzeum
Thury György Múzeum, Nagykanizsa
Országos Pedagógiai Könyvtár és Múzeum
Juhász Katalin
Szabó Zoltán
Heilig Balázs

Borítóterv:
Gál László

A kötet

nka
Nemzeti Kulturális Alap

a Nemzeti Kulturális Alapprogram,
az OTKA T 30 940 számú, 1999–2002 közötti kutatási programja
és a XIII. kerületi Közművelődési Közalapítvány
támogatásával jelent meg.

Minden jog fenntartva, beleértve a bárminemű eljárással történő sokszorosítás jogát is.

Kiadta és nyomdára előkészítette
a Timp® Kiadó – Lavik 92™ Kft.
(1139 Budapest, Frangepán u. 12–14. Tel.: +36 (1) 421–5251 konyv@timpkiado.hu)
az 1795-ben alapított Magyar Könyvkiadók és Könyvterjesztők Egyesülésének tagja.
Felelős kiadó: Solymosy Lajos, a Lavik 92™ Kft. igazgatója

Nyomta
a Mackensen Kft.
1139 Budapest, Frangepán u. 12–14. Tel.: +36 (1) 450–2086.
Felelős vezető: Székely Ferencz

TARTALOM

ELŐSZÓ	7
I. UGORJ A DUNÁBA!	9
A TISZTÁLKODÁS HELYE A SZOKÁSOK RENDSZERÉBEN	11
A tisztálkodás és a tisztaság fogalma.....	11
A tisztaság fél egészség.....	13
Források, a kötet szerkezete	15
SZAKIRODALMI KÜTFŐK, MÓDSZERTANI FORRÁSOK	17
FEREDEZÉS, MOSDÓZÁS: ELEINK TISZTÁLKODÁSA.....	29
Történeti és európai-ázsiai kitekintés.....	29
Néhány adat a magyarországi tisztálkodástörténetből	35
BÜDÖS PARASZT, CIVILIZÁLT POLGÁR, FINOM ÚR: A TISZTÁLKODÁSI SZOKÁSOKAT	
MEGHATÁROZÓ KÖRÜLMÉNYEK	41
Paraszti polgárosodás és társadalmi rétegzettség	41
Közegészségügyi és lakásviszonyok	45
Akkulturációs hatások.....	50
Egészségügyi felvilágosítás, iskolai tisztaságra nevelés	51
A paraszti polgárosodás lépcsőfokai és a tisztálkodási szokások változása.....	56
II. MEG IS MOSAKODJÁL – A NÉPI TISZTÁLKODÁS GYAKORLATA A 20. SZÁZAD ELSŐ FELÉBEN	59
A TISZTÁLKODÁS ESZKÖZEI.....	61
A víz	61
Vízhordás és tárolás.....	64
Mosakodásra szolgáló edényfélék.....	67
Szappan	69
Törölköző	70
A TISZTÁLKODÁS HELYE	73
A TISZTÁLKODÁS RENDJE, ALKALMAI ÉS MÓDJA	83
Reggeli tisztálkodás	83
Tisztálkodás napközben	89
Esti tisztálkodás.....	90
Nagyitisztálkodás	91
Körömápolás.....	95
Női hajápolás	97
Polgári hatások a női hajápolásban	102
Borotválkozás, férfi hajápolás	105
Szépségápolás, kozmetika	107
Fogápolás.....	111
Orrtisztítás, zsebkendőhasználat	113
Belső tisztálkodás	116
Nem csak a víz tisztít	117
„Női dolgok”	121
Csecsemő és kisgyermek gondozása	123
Fekvőbeteg gondozása.....	126
Szemérem	127

FÜRDŐÉLET.....	129
Néhány magyarországi fürdéstörténeti adat.....	129
Paraszti és polgári fürdőélet	131
Hagyományos paraszti fürdőélet	133
Szabadtéri fürdőzés	133
Gyógyfürdőzés	141
Rituális fürdőzés	142
Parasztpolgári fürdőélet.....	142
III. KIMOSDÓDÁM MINDEN BŰNEIMBŐL – RITUÁLIS TISZTÁLKODÁS	149
Ó, ÁLDOTT VÍZ.....	151
TISZTA ÉS TISZTÁTALAN ÁLLAPOTOK ÉS AZ EZEKKEL KAPCSOLATOS HIEDELMEK	153
Tiszta és tisztátalan állapotokkal kapcsolatos hiedelmek a magyar néphitben.....	157
A tisztátalanság (rontó erők) elleni védekezés.....	157
Tisztátalan állapotok	159
Betegség, halál.....	159
A bűnbeesett Éva	161
Ó, SZENT VÍZ, GYÓGYÍTS MEG ENGEM: GYÓGYÍTÁS, RONTÁSELHÁRÍTÁS MOSDATÁSSAL, FÜRÖSZTÉSSSEL.....	165
Ebagos gyerek gyógyítása	173
Szenesvíz.....	174
Szenteltvíz.....	175
A szentkutak gyógyító vize	177
MOSSÁTOK MEG ÜRMÖS BORBAN: RITUÁLIS MOSDÁS AZ ÉLETFORDULÓK SZOKÁSAIBAN.....	181
Születés	181
Első fürdetés	181
Keresztelés.....	183
Ifjúkori avatási szertartások	184
Lakodalom.....	187
Mossátok meg ürmös borban: halott, temetés	189
NAGYPÉNTEKEN MOSSA HOLLÓ A FIÁT: RITUÁLIS MOSDÁS KALENDÁRIS ÜNNEPEKEN	193
Kiszehordás, villőzés.....	193
Nagyheti tisztogatás	194
Nagycsütörtöki lábmossa	195
Nagypénteki tisztító rítusok	195
Húsvéti locsolás	201
Karácsonyi és újévi mosakodás	202
IV. MEG IS TÖRÖLKÖZZÉL – ÖSSZEGZÉS	207
Archaikus paraszti tisztálkodás	209
Parasztpolgári tisztálkodás.....	210
Archaizmusok és újítások a tisztálkodásban	212
Tisztálkodás és lelkiállapot	212
A tisztálkodás mint speciális női szerep.....	215
A tisztaságfogalom változása	216
IRODALOMJEGYZÉK.....	218
KÖSZÖNETNYILVÁNÍTÁS.....	237
ENGLISH ABSTRACT, CONTENTS	238

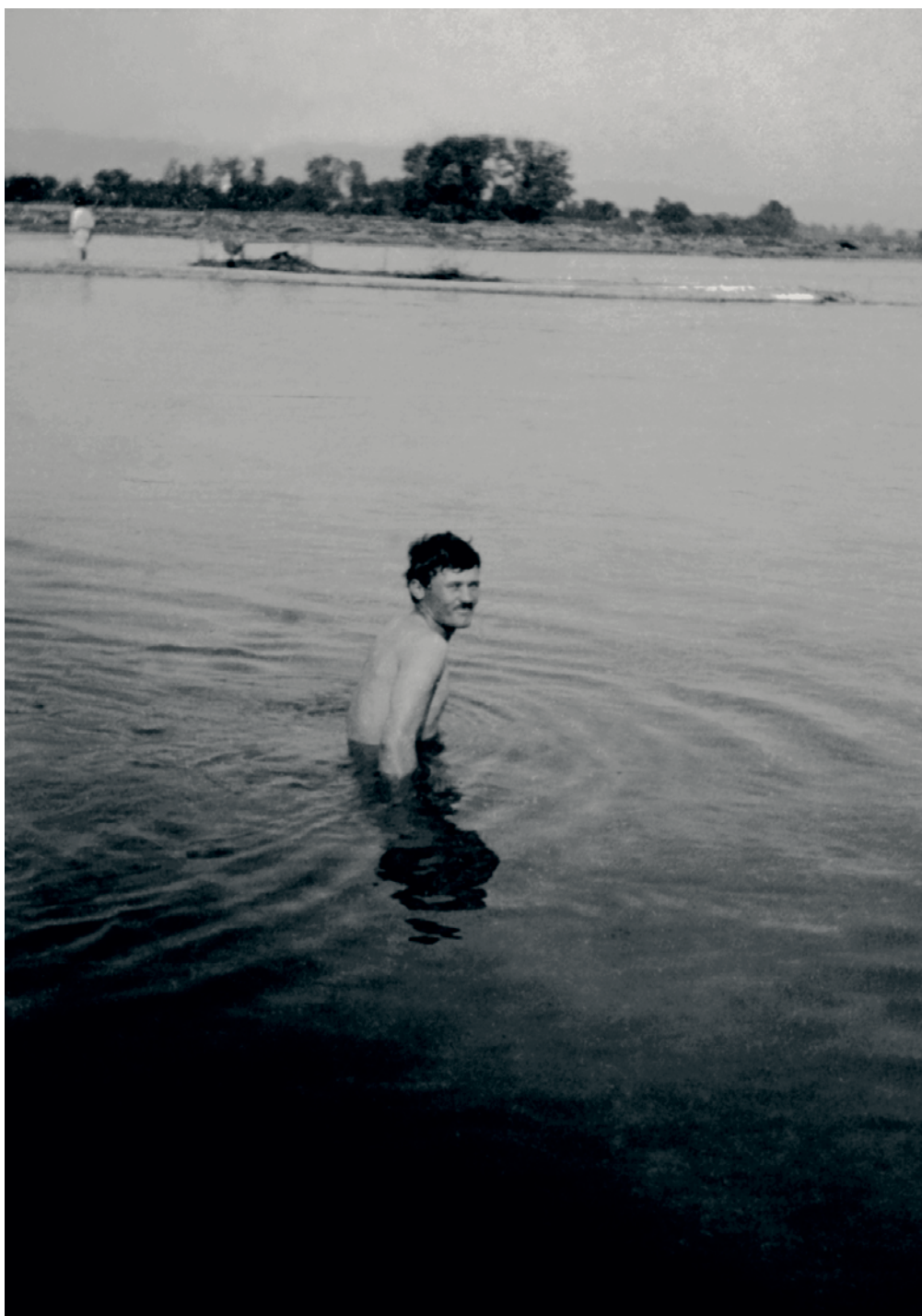
ELŐSZÓ

Gyermekkorom egyik megrendítő élménye volt, amikor két évvel fiatalabb húgom a hetvenes évek elején az egy hónapos zánkai úttörőtáborozásból fürdőszoba nélküli házunkba hazatérve teljesen másképpen kezdett mosakodni, mint addig azt otthon megszoktuk. Lám, a sok puccos városi „fürdőszobás” lány között ő is milyen különc, kényes lett – gondoltam magamban. Valóban irritáló volt számomra, amit esténként művelt, hiszen nálunk a hétköznapi esti mosakodás csak néhány kitiüntetett testrész megmosásából és esetleg fogmosásból állt. A teljes testre kiterjedő alapos mosakodás és hajmosás ideje a vasárnap volt, s amikor csak tehetjük, ezt a községi termálfürdő kádás – majd mikor már nagyobbak lettünk, a „közös”-nek nevezett medencés – részlegében oldottuk meg. Ehhez képest a húgom naponta képes volt egy közepes méretű lavórban tetőtől talpig lemosakodni, összepancsolva ezzel a fél nyári konyhát és felhasználva a teljes vízmelegítő kapacitásunkat (mosófazék), jól összevizezve a kettőnk közös törölközőjét. Ezután még hosszú percekig suvickolta a fogait, majd a zokniját és a fehéreneműjét is kimosta, kiöblítette. Hordhattuk neki a vizet a sarki törpekútról, és kereshettük az udvaron a helyet, hogy hova öntsük azt a rengeteg mosdóvizet. Ma már furcsának tűnik felidézni ezeket az emlékeket, hiszen időközben én is „városi dáma” lettem – legalábbis az akkori körülményekhez képest. Persze, ha az ember ilyen jellegű dolgokra emlékezik vissza, inkább egy másik fajta élmény jut eszébe. Például a mi Vilma nénink, aki az utcánkban lakó nagyon öreg, csúf boszorkány kinézetű, de alapjában véve jóságos vénasszony volt, s akinek bozotos elhanyagolt udvaráról mi, az utca gyerekei eszegettük le a málnát, epret, édesgyökeret, papsajtot. Olykor-olykor pogácsával is megkínált szegény bennünket. Nem is sejtette, hogy sok fáradtságba kerülő süteményei a leggyorsabb úton kerülnek a legközelebbi tyúkudvar földjére, vagy az utcában lakó értelmi fogyatékos fiú „Bolond Gábor” szájába. Szegény Vilma néni kezei ugyan a miénknél bizonyára nem voltak koszosabbak, öregsége, csúnyasága, idegensége mégis a tisztátalanság érzetét keltette bennünk. Talán ezért láttuk a pogácsáit is szürkének, s ezért nem volt gusztusunk elfogyasztani őket, bármilyen éhesek voltunk.

Ezekhez hasonló történeteket bárki tudna mesélni a saját életéből is, hiszen a tisztasággal kapcsolatos különbségekre általában érzékenyek vagyunk, különösen abban az esetben, ha egy idegen családban, településen, országban az általunk megszokottnál kevésbé komfortos körülmények közé vagy csak idegen helyre kerülünk.

Ez a könyv a 20. század első felének magyar népi tisztálkodási szokásait mutatja be – a testi tisztálkodástól a szabadtéri fürdőzésen át a rituális, mágikus mosdásig. Így a tisztelt olvasó nemcsak a tisztálkodás módjait ismerheti meg, hanem képet alkothat a tisztaság–tisztátalanság, a tiszta, nem tiszta fogalmak sokrétűségéről, illetve arról, hogy ezek mennyire jelen vannak mai mindennapjainkban is.

Juhász Katalin

Fürdés a Beszterce torkolatában. Trunk (Moldva). Fotó: Lükő Gábor, 1932. (Néprajzi Múzeum Fotótára F67902.)

I. UGORJ A DUNÁBA!

A TISZTÁLKODÁS HELYE A SZOKÁSOK RENDSZERÉBEN

A népszokáskutatás újabban a szokásoknak három rétegét különíti el: a mindennapi élet-sztereotip cselekvéseit, az alkalomhoz kötött, összetettebb és tagoltabb cselekvésmin-tákat („klasszikus” értelemben vett népszokások), valamint a jog és erkölcs fogalmaihoz kapcsolódó cselekvésszisztemeket. A tisztálkodás az első csoportba tartozik. E „szokás-cselekvéseket” olyan magatartásformák és tevékenységek alkotják, *amelyek a társadalmi együttélés során, hosszú idő alatt alakultak ki, az ismétlődés révén állandósultak, és egyöntetűvé vált formáik társadalmilag elfogadottá, a hagyomány részévé váltak.*¹

A mindennapi szokások említett területei (néhány kivételtől eltekintve) a legutóbbi idő-ig a magyar és nemzetközi folklórkutatás fehér foltjai közé tartoztak. Ebben a kötetben egy ilyen témakört – a 20. század első felének magyar népi tisztálkodási szokásait – dolgoztam fel.

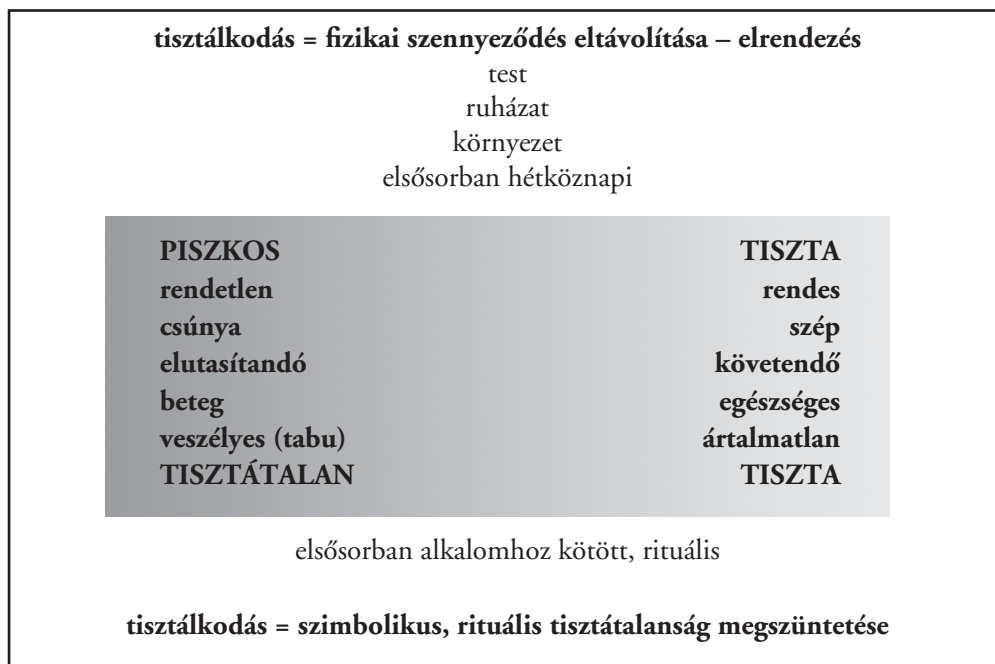
A tisztálkodás és a tisztaság fogalma

A tisztálkodás azoknak a tevékenységeknek az összessége, amelyek a test, a ruházat és a környezet fizikai szennyeződésektől való megszabadítására és a mindenkori normáknak, elvárásoknak megfelelő elrendezésére irányulnak. Szorosabb értelemben véve a tisztálkodás a testkultúra része: ide tartozik az egyes testrészek vagy az egész test lemosása – beleértve ebbe a hajmosást, a körmök, orr, fül és fog tisztítását, esetenként (egyes kultúrákban) a szájjüreg, gyomor, sőt a belek „kimosását” –, valamint a társadalmi elvárások szerinti elrendezése, például a fésülködés, a szőrtelenítés, a szépségápoló- és illatszerek, kendőzőszerek használata, továbbá a tisztaruha (alsónemű) -váltás.

A tisztálkodás és a testápolás bensőséges, intim tevékenység: az önmagunkkal, a saját testünkkel való kapcsolat megtestesülése, a megpihenés, ellazulás ideje; voltaképpen egy a – közösségi szokások, normák, elvárások által szabályozott, de mégiscsak egyéni – hét-köznapi „szertartásaink” (rítusaink) közül. Eközben a test egyik állapotból egy másikba kerül: megszabadul a munka nyomaitól, a felgyülemlett fáradtságtól, felkészül a pihenésre, az ünnepre, és közben a lélek is felüdül.

¹ VEREBÉLYI 1998. 402. (A szakirodalmi, illetve az adatközlőktől származó idézeteket a kötetben egységesen kurziváltuk.)

A tisztálkodás szimbolikus vonatkozása a lelki értelemben vett megtisztulás, amely gyakran együtt jár a fizikai tisztálkodással. Tágabb értelemben tehát a „tisztá – tisztátalan” fogalmak erkölcsi aspektusból is értelmezhetők, és ez a jelentésük legtöbbször a fizikai értelemben vett *tiszta – nem tiszta* (piszkos) fogalmakkal is összefügg, amelyekhez további fogalompárok is asszociálhatók: *rendes – rendetlen, szép – csúnya, egészséges – beteg, ártalmatlan – veszélyes, követendő – elutasítandó*.

1. ábra

A tisztálkodás folyamata: a nem tisztától a tisztáig vezető út, valamint az ehhez kapcsolódó fogalompárok

A tisztálkodás szokáscselekvései alapján a következő témakörök körvonalazódnak: (1) a mosakodás, testápolás, fürdőzés hétköznapi gyakorlata és tárgyi világa; (2) a vízzel, tisztálkodással kapcsolatos hiedelmek; (3) a valamilyen szempontból kitüntetett, különleges alkalomból végzett rituális mosakodás (katartikus rítusok) szokásai. Külön csoportot alkotnak azok, amelyek az év jeles napjaihoz és az emberi élet fordulóihoz kapcsolódnak, illetve azok, amelyeket krízishelyzetekben (betegség, rontás) rutinszerűen alkalmaznak.

A tisztálkodás legfontosabb eszköze és közege a víz, amely az élet egyik nélkülözhetetlen feltétele: élő szervezetek alapvető alkotórésze, növényi, állati, emberi táplálék és ital.

A vízzel végzett tisztító, egészségmegőrző és gyógyító eljárások racionálisan, illetve rituálisan, mágikusan és metaforikusan is igen erőteljesen megalapozottak. A víz reális (fizikai) és mágikus hatásai összhangban állnak egymással, sőt mi több, egyik a másiból következik.

A víz témánk szempontjából lényeges racionális hatásai:

A testfelületen, a pórusokban (vagy bárhol máshol) található szennyező vagy mérgező anyagokat a víz feloldja, felhígítja, így azok a lemosás, fürdés során könnyen eltávolíthatók. A melegítés, a szappan vagy más tisztítószer használata ezt a fizikai tisztító hatást fokozza.

Bizonyított tény, hogy a hideg vagy meleg víz kedvező fiziológiai hatást fejt ki az emberi szervezet működésére. A vízbe merülés, fürdés ellazít, pihentet és felfrissít. Emellett a testhőmérsékletnél hidegebb vagy melegebb közeg, illetve ezek váltogatása élénkíti a vérkeringést, amely elősegíti a mérgeanyagok kiürülését, valamint a betegségek spontán gyógyulását. A fürdővízben levő természetes ásványi anyagok (gyógyvíz), a hozzáadott gyógynövényfőzetek, állati vagy ásványi eredetű adalékok kiegészítik, fokozzák a hatást.

A fenti reális tulajdonságok nyomán a víznek tulajdonított mágikus hatások:

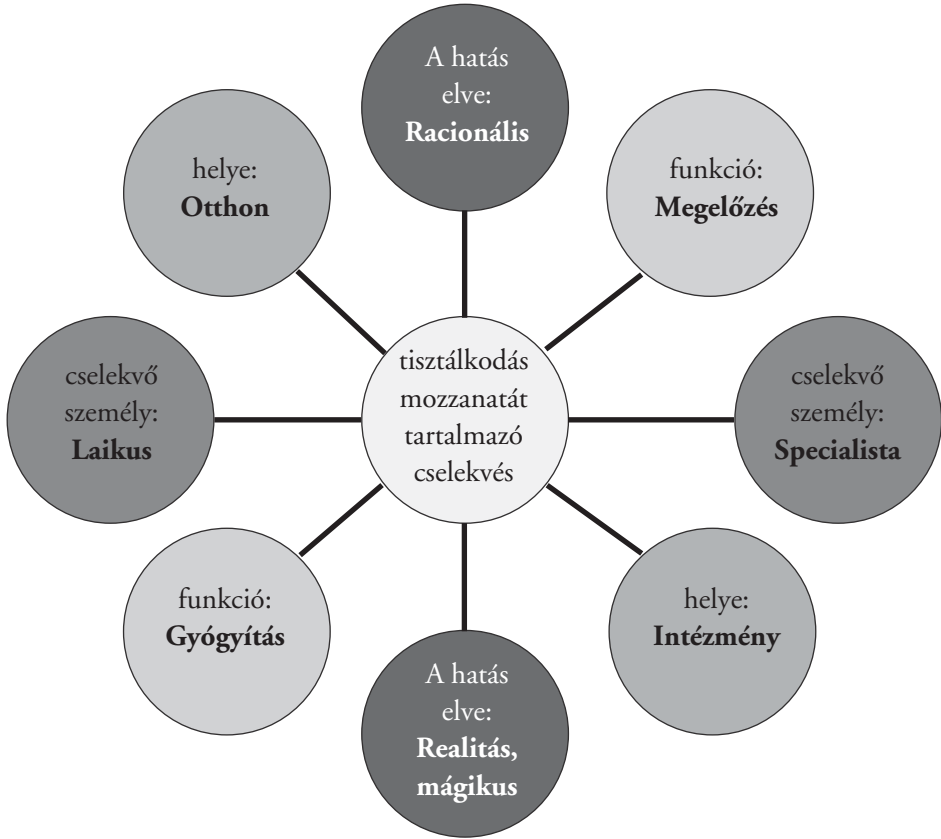
Számos, vízzel végzett mágikus gyógyító eljárásban a „víznek adás” elve érvényesül, amely a víz reális oldó-tisztító hatásának analógiájaként a mágikus rontó erő „feloldását” és eltávolítását jelenti.

A víz a legtöbb mitológiában minden létező dolog ősi, kiinduló állapota, az általános fogantatás és születés közege. Minden dolgok kezdetét, de egyben végét is jelenti, amely a mítoszokban a vízözön motívumában fejeződik ki. Ugyanakkor egyetlen vízözön után sem szűnt meg végleg a világ; mindig új élet kezdődött, tehát a víz alá merülés során elpusztult világ egyúttal újjá is született. A rituális tisztálkodás ilyen értelemben második születés, újbóli kijövetel az anyaméhből; a rossz (tisztátalanság, betegség) elpusztulása és a jó (tisztaság, egészség, szépség) újjászületése.

A tisztaság fél egészség

Közismert tény, hogy a különféle fürdők, lemosások a népi és a hivatásos gyógyászat alapvető eljárásai közé tartoznak. A tiszta, illetve valamilyen hatóanyaggal dúsított vízzel végzett gyógyítás a legkorábbi időktől fogva népszerű és – tegyük hozzá – hatásos. A népi tisztálkodási szokások tanulmányozása közben így lépten-nyomon találkoztam a gyógyítást és/vagy megelőzést szolgáló racionális és mágikus eljárások változataival. A fenti (mosdást, lemosást, fürösztezt, vízbe merítést, behintést, permetezést, öntözést vagy leöntést magukban foglaló) eljárások mindegyikében a víz fizikai és/vagy mágikus-rituális tisztító hatása érvényesül, a módszerek pedig szerteágazó, mégis jól körülhatárolható rendszert alkotnak. A rendszer egy olyan többkomponensű függvényként képzelhető el, amelynek komponenseit variálva mindig más és más szokáscselekvéshez jutunk. Konkrétabban: minden – a tisztálkodás mozzanatát tartalmazó – szokáscselekvés jellemezhető a funkcióra, alapelve, helyre és a cselekvő személyre utaló négy ellentétes fogalompár kombinációjával. Ez az okfejtés elég bonyolultan hangzik, de ha rápillantunk a 2. ábrára, és az ott szereplő fogalmakat konkrét szokáscselekvésekre alkalmazzuk, máris érthetővé válik.

A tisztálkodás mozzanatát tartalmazó adott szokáscselekvés funkcióját tekintve lehet gyógyítás vagy megelőzés, illetve mindkettő. Helye szerint történhet otthon, speciális intézményben vagy mindkétféle helyszínen. A speciális intézmény kategória alatt értünk itt minden olyan helyszínt, ahol specialista foglalkozik a pácienssel – tehát például egy vajákos asszony háza is ebbe a kategóriába tartozik –, illetve azokat a helyeket, amelyek akár ott működő specialista nélkül, de gyógycélokat (is) szolgálnak, mint például a gyógyfürdők és a búcsújáróhelyek. A laikus–specialista s méginkább a racionális–mágikus kategóriák olyan ellentétpárok, melyek egy-egy skála két ellentétes végpontjaként képzelhetők el, köztük az átmeneti kategóriák számtalan változatával. Azt, hogy egy eljárás alapelve racionális vagy irracionális-e, gyakran nehéz eldönteni.² Specialistának tekintünk minden olyan személyt, aki az adott problémát illetően átlagon felüli szakértelemmel rendelkezik, legyen az orvos vagy tudós pásztor.

2. ábra

A tisztálkodás és gyógyítás-megelőzés módszereinek (szokáscselekvéseinek) rendszere

² Ráadásul az irracionális és racionális közötti határ idővel változik: irracionálisnak gondolt eljárásokról a tudomány fejlődésével kiderülhet, hogy van racionális alapjuk, illetve fordítva.

A négy ellentétpár kombinációival tehát bármely tisztálkodással kapcsolatos szokás-cselekvés alapvető jellemzői megadhatók. A betegség vagy rontás esetén alkalmazott fűrösztéses, mosdatásos eljárásokat például egyaránt végezheti specialista és laikus személy; a gyógyítás történhet otthon, gyógyfürdőben, búcsújáráshelyen vagy egy vajákos asszony házában. A fürdővel, lemosással, vízzel való gyógyításnak racionális (gyógyfűves fürdő) és irracionális (szenesvíz) elemekkel átszőtt módjait is ismerjük. A tisztátalan állapotok (menstruáció, szülés, halál) esetén is gyakran rituális mosdás véd vagy szabadít meg az ebben rejlő veszélytől. A preventív eljárások között találjuk a legkülönbözőbb egészség-varázsló, bajmegelőző mágikus, rituális mosdásokat (mosdás szentkútnál, tavaszi rituális fürdőzés), de az egészség megőrzését szolgáló rendszeres tisztálkodást vagy gyógyfürdőzést is. Sorolhatnánk még a példákat, de itt, a bevezetésben nem tesszük, hiszen könyvünk éppen e sokféle, mégis egy rendszerbe tartozó magyarországi szokásokat mutatja be, szándéka szerint igen részletesen. Mindezt pedig frappánsan fejezi ki a fejezet címéül választott közmondás: *A tisztaság fél egészség.*

Források, a kötet szerkezete

A magyar népi tisztálkodási szokásokkal több mint egy évtizede foglalkozom.³ A terepmunka és az adatgyűjtés során azt a magam szerkesztette, igen részletes kérdőívet használtam, amely a lehető legtöbb szempont szerint többszáz kérdésen keresztül tekinti át a testi tisztálkodással kapcsolatos valamennyi témakört.⁴ Ebben a témában született a munkám kezdetét és egyben alapját jelentő egyetemi szakdolgozatom is,⁵ amely a mezőföldi (Fejér megye) Aba községben végzett gyűjtőmunka eredménye. Az ezt követő években a magyar nyelvterület legkülönbözőbb pontjain gyűjtöttem összehasonlító anyagot, amelyeket a néprajzi szakirodalomból, illetve adattárból származó adatokkal egészítettem ki. A terepmunka során gyűjtött adataim a ma élő legidősebb adatközlők emlékezetével még elérhető legrégebbi időszaktól a maig terjedő korszakra vonatkoznak, tehát körülbelül az 1910-es évektől napjainkig. Összehasonlításképpen néhol felhasználtam történeti, illetve nem magyar adatokat is. Valamelyest tájékozódtam a hivatalos felvilágosító, ismeretterjesztő irodalom és a korabeli statisztikai felmérések idevonatkozó anyagában is.

A kötet három fő részre tagolódik. Az első, bevezető részben a tisztálkodás kutatástörténeti, történeti áttekintése, illetve a 20. század első felének vidéki közegészségügyi és lakásviszonyait tárgyaló fejezetek kaptak helyet.

³ 1991 óta számos publikációm jelent meg, és a doktori disszertációm is elkészült (lásd az *Irodalomjegyzékben*). A rituális tisztálkodás témakörben négy éves OTKA-támogatással folyt a kutatás (T 30 940 sz. 1999–2002).

⁴ A kérdőív a Néprajzi Múzeum Ethnológiai Adattárában hozzáférhető.

⁵ JUHÁSZ 1992.

A következő rész a 20. századi magyar paraszti tisztálkodási szokásokkal kapcsolatos adatok részletes, több szempont szerinti ismertetését tartalmazza. Külön egységekben foglalkozom a tisztálkodás *eszközeivel*, a tisztálkodás *helyével* és mindezek *változásával*. A *tisztálkodás rendje, alkalmai és módja* című fejezetben a napi, heti tisztálkodási alkalmak szerint, a lehető legnagyobb részletességgel mutatom be a tisztálkodás archaikus paraszti és polgárosultabb rétegekre jellemző gyakorlatát, illetve annak változatait és átalakulásuk főbb tendenciáit. Ennek során figyelmet fordítottam a korosztályok és nemek szerinti különbségekre, a tisztaságfogalom és a test-technikák változásaira is. A tisztálkodás speciális résztémái önálló kis fejezeteket alkotnak: a különleges állapotokra (menses, betegség) és korosztályokra (csecsemő, kisgyermek) érvényes szabályrendszer, az egyes testrészek (haj, szőrzet, orr, fog) ápolása és a szépségápolás, illetve a szemérem kérdése. Elsősorban a tisztálkodás fizikai, gyakorlati vonatkozásaira összpontosítottam a figyelmet.

A harmadik rész a tisztálkodás mágikus, rituális oldalát mutatja be. Ebben a részben olvashatunk a betegség vagy más krízishelyzet esetén alkalmazott mágikus gyógyító,rontáshárító módszerekről, a rituálisan tisztátalan állapotokhoz kapcsolódó hiedelmekről, valamint a jeles napokon és az emberélet fordulóin végzett tisztálkodási szokásokról.

A gyűjtéseimből származó, az adatközlőktől szó szerint idézett szövegek *dőlt betűvel* szerepelnek, akárcsak az összehasonlító egyéb adatok, amennyiben hosszabb, szó szerinti idézetekről vagy egy-két szavas tájnyelvi kifejezésekről van szó. Az adatközlőkre – kérésüknek megfelelően – többnyire név nélkül, lakóhelyük megjelölésével hivatkozom.

A tisztálkodás az élet intim szférájába tartozik. A téma jellegéből adódóan a gyűjtés és az adatok értékelése is rendkívül bonyolult, nagy körültekintést igénylő feladat, bármilyen általánosítást csak nagyon óvatosan kockáztathatunk meg. A rend és tisztaság olyan, mindenkit mélyen érintő dolgok, amelyekről igen nehezen tud bárki objektív leírást adni. A gyűjtő a saját beidegződéseivel, előítéleteivel küzd, az adatközlő pedig gyakran „szerepel”, azaz amit a gyűjtőnek elmond, próbál láttatni, az legtöbb esetben különbözik a tényleges belső igényeitől, a mindennapok valóságától. A gyűjtés során tehát gyakran csak az elképzelt ideált, a kívülág felé mutatott, annak aktuális elvárásait tükröző tisztálkodási rendszert ismerjük meg. Ennek hátterében meg kell próbálnunk felderíteni a kívülág elől elrejtett szokásmozzanatokat és attitűdöket is.

A társadalomtudományokban (így a népszokáskutatásban is) a mindennapi érintkezési és viselkedési formák, illetve a cselekvéseket irányító mentalitások és értékrendszerek kutatása a hétköznapi tudományos problémaként való értékelésével kezdődött el. E szemléletváltásnak köszönhetően már a magyar szakirodalomban is megjelent néhány tanulmány a hétköznapi szokáscselekvésekről.⁶ Ugyanakkor a magyar néprajz legújabb kézikönyvének VII. kötetében, a népszokás-fejezetben csupán néhány szavas utalásokat találunk a mindennapi élet sztereotip cselekvéseire.⁷ Az életmódról szóló IV. kötet szerzői az elsősorban tárgyi néprajzi fejezetekben már bővebben kitérnek e cselekvés- és viselkedésformákra.⁸ A VIII., *Társadalom* című kötet önálló fejezetben tárgyalja a paraszti élet alkalmak, helyszínek, korcsoportok és nemek szerinti viselkedési szabályait,⁹ s ezen kívül is több fejezete érinti a mindennapi élet szokásos tevékenységeit.¹⁰ A testkultúra, testápolás és tisztálkodási szokások témakörébe tartozó tárgyi világ, valamint a mindennapi szokások néhány utalástól eltekintve¹¹ azonban teljességgel hiányoznak az említett összefoglalásokból.

Csak nemrég jelent meg az első olyan összefoglaló munka Verebélyi Kincső tollából (2005), amely új szempontból, átfogóan tekinti át a mindennapi szokások rendszerét.

⁶ VEREBÉLYI 1988. 403–404.; valamint a jegyzetek: 428–429. és az irodalomjegyzék hivatkozott tételei: 430–439.

⁷ A *Magyar néprajz* kézikönyv VII. kötetének népszokás-fejezetében csak az életfordulók és jeles napok népszokásairól olvashatunk. A népi vallásosság fejezetben BÁRTH János a katolikus egyház (340–343.), KÓSA László a három nagy protestáns felekezet (474–476.), SZIGETI Jenő a protestáns kisegyházak (495–497.) híveinek hétköznapi vallásosságával foglalkozik. SZIGETI arra is felhívja a figyelmet, milyen fontos lenne e hétköznapi szokások kutatása.

⁸ A IV. kötetben BÁRTH János a tanyai hétköznapi életéről ír néhány bekezdésben (83–84.). JUHÁSZ Antal (178–193.) a lakóházról szóló fejezetben a lakóház fő funkcióit – ételkészítés-fűtés, világítás, étkezés, pihenés-alvás, tárolás, raktározás, házbeli munkák, vendégfogadás, ház gondozása – sorra véve foglalkozik a házbeli élet mindennapi cselekvéseivel. A lakáskultúráról szóló fejezetben K. CSILLÉRY Klára mutatja be az egyes bútordarabok történetét és paraszti alkalmazását (329–416.). A táplálkozáskultúráról KISBÁN Eszter összefoglalását olvashatjuk (417–584.), s az egyes ételfajták ismertetésénél, de emellett külön alfejezetekben is szó esik az ételkészítéssel, étkezéssel kapcsolatos hétköznapi szokásokról is. Az *Öltözködés* című fejezetben FLÓRIÁN Mária (585–768.) ismerteti az egyes öltözetdarabokat, illetve szabásuk, anyaguk, díszítésük életkor-, nem-, társadalmi réteg- és alkalomjelző funkcióit, néhány soros utalástól eltekintve (pl. 608.) azonban nem foglalkozik a ruházat rendben tartásával. A haj- és fejviseletekről szólva a szerző említést tesz a haj és szőrzet gondozásáról, a testápolásról, tisztaruha-váltásról azonban már nem szól.

⁹ JÁVOR 2000.

¹⁰ Például a pásztorokkal, a kisnemesekkel, az ipari munkásokkal vagy a kisiparosokkal kapcsolatban: PALÁDI-KOVÁCS 2000. 130–131, 150–155, 283–289, 352–358.

¹¹ A *magyar paraszti erkölcs és magatartás* című fejezetben a leányok, nők és az öregek magatartási mintái kapcsán szó esik a tisztasági, illetve testápolási közösségi elvárásokról. JÁVOR 2000. 612–614, 632–635, 623.

*Csecsemő fürdetése Nyárszón (Kolozs m.). Fotó: Kresz Mária, 1941 és 1943 között.
(Néprajzi Múzeum Fotótára F225358.)*

A magyarországi higiéniai viszonyokról és tisztálkodási szokásokról több szakterület irodalmából is tájékozódhatunk. Olyan tanulmány azonban, amely kimondottan a vizsgált időszak paraszti tisztálkodási szokásait dolgozná fel, néhány kivételtől eltekintve nem született. A magyar néprajzkutatás sem sok figyelmet szentelt e hétköznapi szokások körébe sorolható intim terület tanulmányozásának.

A kivételek között kell említünk Szent Tibort, aki Hódmezővásárhely környékén végzett jelentős gyűjtőmunkát e témakörben.¹² Az általa gyűjtött anyag azért is kiemelkedő jelentőségű, mivel kiváló hely- és emberismerettel, gyakorlatilag helybéliként dolgozott, s a tisztálkodás legintimebb részleteivel kapcsolatban is tudott információkat szerezni, amelyeket jórészt az adatközlők szavait idézve írt le. Fábián László 1997-ben Debrecenben készített szakdolgozatát Csenger két világháború közötti tisztálkodási szokásainak szentelte.¹³ A szerző a lehető legnagyobb részletességgel, adatközlőit idézve ismerteti a tisztálkodási szokásokat a vízfordástól a szépségápolásig. Tisztálkodás témakörben gyűjtött még adatokat Herczeg Mihály Csongrád megyében, Kapczár Róza Palócföldön, Madar Ilona a Sárreuten, valamint Gergely Katalin Kecelen.¹⁴

Számos szokás- és viseletmonográfia is tartalmaz számunkra értékes adatokat. A cse-csemő és a gyermekágyas anya tisztálkodásáról, gondozásáról olvashatunk például a születés szokáskörét tárgyaló publikációkban.¹⁵ Külön is meg kell említenünk Temesváry Rezső 1899-ben megjelent munkáját,¹⁶ amely a születéssel kapcsolatos hiedelmek és babonás szokások egyik leggazdagabb gyűjteménye. A nőorvos szerző (kérdőíves gyűjtésébe 112 orvost és 160 bábát bevonva) a Monarchia egész területéről mintegy 12 000 adatot gyűjtött össze. Munkájának jelentősége, hogy nemcsak a magyar népesség, hanem valamennyi nemzetiség hiedelmeiről hitelesen beszámol, megteremtve az összehasonlítás lehetőségét is. A viseletmonográfiákban többnyire szó esik az öltözet és a test tisztán tartásáról, a hajviselettel kapcsolatban pedig a haj és szőrzet ápolásáról, rendben tartásáról, illetve a szépségápolásról is.¹⁷

A tisztálkodás helyéről, eszközeiről a lakáskultúrával foglalkozó, lakásalaprajzokat közlő népi építészeti közleményekben csak elvétve találni adatokat.¹⁸ Ennek okát részint abban kell keresnünk, hogy a tisztálkodás állandó helye és speciális eszközkészlete viszonylag későn (a 20. század elején) honosodott meg a magyar paraszti háztartásban, másrészt a kutatók figyelmét elsősorban a lakás fő funkcióit szolgáló részletek, mint a tüzelőberendezés, ét-

¹² SZENTI 1985.; 1991.

¹³ A dolgozat egy fejezete a nyíregyházi Jósza András Múzeum évkönyvében jelent meg: FÁBIÁN 1999.

¹⁴ HERCZEG 1988.; KAPCZÁR 1978.; MADAR 1993.; GERGELY 1978.

¹⁵ KAPROS 1986.; DEÁKY 1999.

¹⁶ TEMESVÁRY 1899.

¹⁷ PL. FÜLEMÜLE–STEFÁNY 1989.; FÉL 1942.

¹⁸ Az egyetlen olyan tanulmányt, amely a tisztálkodás helyével és eszközkészletével foglalkozik, a *Ház és Ember* közölte (JUHÁSZ 2003).

kezés, alvás, tárolás helyeinek, eszközeinek tanulmányozása kötötte le. A társadalom- és művelődéstörténeti összefoglalásokban az egyes társadalmi rétegek életmódja, elsősorban lakásviszonyaik kapcsán legalább néhány szóban mindig utalnak a higiéniai körülményekre és tisztálkodási szokásokra is.¹⁹ A tisztálkodáshoz szükséges vizet biztosító kutak és vízhordó eszközök táji típusairól a *Magyar Néprajzi Atlasz* lapjain Füzes Endrétől, illetve Paládi-Kovács Attilától²⁰ kaphatunk áttekintést, s néhány tanulmány is megjelent erről a témáról.²¹

A fürdőzés és a gyógyfürdők történetével a művelődéstörténészek, valamint helytörténészek és a gyógyturizmus szakemberei is foglalkoztak. Siklóssy László többkötetes erkölcstörténeti munkájában a középkortól a 20. század elejéig terjedő időszak magyar higiéniai viszonyait, a közfürdők és a fürdőzés történetét is ismerteti.²² Várkonyi Gábor a 17. századi magyar fürdőéletéről, Kósa László az Osztrák–Magyar Monarchia fürdőéletéről írt tanulmányt ugyanabba a történeti-ökológiai tanulmánykötetbe.²³ A magyarországi fürdőzés történetéről nemrég jelent meg az első összefoglaló munka Csiffáry Gabriellától, Sudár Balázs pedig megkezdte a hódoltsági török fürdő kultúra részletes feldolgozását.²⁴

Számos adatot tartalmaznak a paraszti tisztálkodással kapcsolatban a közegészségügyi, orvosi jelentések és helyiratok. A 19. század közepéig az orvosi helyiratok, a helytartótanácsok megjelenésétől kezdve az oda kötelezően benyújtott évenkénti megyei főorvosi jelentések tartalmazták az aktuális egészségügyi állapotok leírását. Ezekből nyomon követhető, hogyan alakultak a lakosság (ezen belül a falusi népesség) közegészségügyi, higiéniai körülményei és tisztálkodási szokásai a hatósági előírások, továbbá az elvárások tükrében.²⁵ Az orvosi helyiratok közül több nyomtatásban is megjelent, például Hölbling Miksa munkája (1845), amely a Baranya megyei magyar és nem magyar népesség közötti különbségekre is rávilágít.²⁶ Egy-egy körzet orvosa gyakran tudósított az aktuális egészségügyi problémákról és azok megoldásáról az 1865-től indult *Orvosi Hetilap*ban is. A 20. század első felének higiéniai viszonyaira vonatkozóan ugyancsak sokat megtudhatunk a hivatalos ren-

¹⁹ Itt elsősorban olyan összefoglaló munkákra gondolok, mint a *Magyarország története* sorozat köteteinek megfelelő fejezetei (HANÁK 1988; VÖRÖS 1980.) vagy a *Társadalomtörténet* című egyetemi tankönyv (GYÁNI–KÖVÉR 1998.) A nemrég ugyanebben a sorozatban megjelent művelődéstörténet tankönyv (KÓSA 1998.) szintén kitér a lakáskultúra és higiénia összefüggéseire.

²⁰ III. 210–213.; IV. 276–281.

²¹ PL. PALÁDI KOVÁCS 1981.; VAJDA 1992.

²² SIKLÓSSY 1922a–b; 1923.

²³ VÁRKONYI 1993.; KÓSA 1993.

²⁴ CSIFFÁRY 2004.; SUDÁR 2003.

²⁵ A 18–19. és 20. századi orvosi jelentések, felvilágosító kiadványok, rendeletek feltárásával DEÁKY Zita foglalkozik, aki disszertációjában (1999) részletes áttekintést ad erről a nehezen hozzáférhető, hatalmas, szerteágazó és eddig jórészt ismeretlen anyagról. Lásd még: DEÁKY–KRÁSZ 2005.

²⁶ HÖLBLING 1845.

delkezésekből,²⁷ statisztikai felmérésekből,²⁸ korabeli népiskolai tankönyvek tisztálkodási előírásaiból,²⁹ a háztartási tanácsokat tartalmazó, háziasszonyoknak szóló kiadványokból,³⁰ az egészségügyi képzés tankönyveiből,³¹ illetve az egészségügyi alkalmazottaknak szóló folyóiratokból, kiadványokból.³²

Az első világháború után a szociográfia egyik népszerű mozgalma lett a falukutatás, amely a falusi lakosság életviszonyainak tudományos feltárásával foglalkozott azok javítása céljából.³³ Elméleti megalapozásakor elsőnek az 1920-ban alakult Egyetemi Közgazdaságtudományi Kar községpolitikai szemináriuma fogott hozzá a munkához Steinekker Ferenc vezetésével, majd a *Magyar Társaság Falukutató Intézete*, amely a kérdőívekkel való vizsgálódást népszerűsítette.³⁴ Az angol „settlement-mozgalom” hatására fiatal értelmiségiekből alakultak olyan körök, amelyek a közvetlen helyszíni megfigyelés módszerével dolgoztak. Ilyen volt az 1925-ben indult *Bartha Miklós Társaság* (Féja Gézával, Kodolányi Jánossal), az 1932-ben alakult *Szegedi Fiatalok Művészeti Kollégiuma* (Buday Györggyel, Ortutay Gyulával, Tomori Violával), az 1933-ban alapított *Fiatal Magyarság Szociográfiai Szemináriuma* (Boldizsár Ivánnal, Szabó Zoltánnal) vagy a román Gusti-iskola hatását mutató, 1934-ben megalakult *Pro Christo Diákszövetség Faluszemináriuma* (ennek többek között

²⁷ Magyarországon az első országos hatókörű egészségügyi rendelet a Mária Terézia által kiadott *Normativum Sanitatis* (1770) volt. 1849-től az alkotmány 1867-ben történt helyreállításáig a helytartótanácsi, majd 1876-ig miniszteri rendeletek szabályozták a közegészségügy egyik-másik területét. Az első egységes önálló rendelkezés az 1876. évi XIV. törvénycikkely volt, amely a közegészségügy minden területét törvényileg szabályozta. Ennek a törvénynek egy részét módosította és egészítette ki a trachoma elleni védekezésről szóló 1886. V., a himlő elleni újraoltásról szóló 1887. XXII., a községi egészségügyi szolgálat módosításáról szóló 1908. évi XXXVIII., a falun élők egészségvédelmének megszervezése céljából a *Magyar Királyi Országos Közegészségügyi Intézetet* létrehozó 1925. XXXI., valamint a hatósági orvosi szolgálatról szóló 1936. IX. törvénycikkely. E legfőbb jogforrások mellett a miniszteri rendeletek, törvényhatósági és községi szabályrendeletek egész sora rendelkezett az egészségvédelem céljainak megvalósításáról.

²⁸ Ilyen kimondottan egészségügyi, higiéniai viszonyokra vonatkozó felméréseket végzett például az 1874-ben a budapesti tudományegyetemen Fodor József kezdeményezésére létrehozott Egészségtudományi Intézet az 1920–30-as években.

²⁹ A 20. század eleji tankönyvek tisztálkodásra vonatkozó tanítását, útmutatásait LIPTÁK Orsolya tekintette át (1997).

³⁰ Ilyen tanácsokat találhatunk a napi- és hetilapok családi, illetve nőknek szóló rovataiban, a kalendáriumokban, valamint a különböző egészségügyi mozgalmak, szervezetek, például az anya- és csecsemővédelem kiépítését végrehajtó *Országos Stefánia Szövetség* és a *Zöldkereszt* mozgalom felvilágosító brosrájaiban, pl. BARDOCH 1869.; HEVESI 1934.

³¹ A 19. század végétől Fodor József kezdeményezésére az egészségtant külön tantárgyként oktatták az orvosi egyetemeken, baba- és ápolóképző iskolákban, technikai főiskolákon, pap- és tanítóképző intézetekben, a középiskolákban, végül a népiskolákban is a tanítás körébe foglalták.

³² A 20. század elején egy szervezett mozgalom indult a csecsemőhalandóság csökkentéséért, amelynek része volt a bábaképzés kiszélesítése, illetve az egészségügyi ismeretterjesztő munka fejlesztése. A bábák számára adták ki a *Születéshő Lapját*, illetve a *Bábakalauzt*, amelyben rengeteg egészségügyi felvilágosításra vonatkozó anyagot lelhetünk fel.

³³ Nálunk amerikai kezdeményezésre 1913-ban tette meg az első lépést BRAUN Róbert, Maroscsiszér falumográfiajának elkészítésével.

³⁴ BODOR 1936.

Gunda Béla is tagja volt). A magyar falukutató mozgalom sajátos vonása, hogy a tudósok mellett írók is nagy számban vettek részt benne.³⁵

A tisztálkodás európai történetének egyes szakaszaival több szerző is részletesen foglalkozott. Richard Corson már évtizedek óta kutatja a szépségápolás és kozmetika történetét.³⁶ A *makeup világtörténete* című, gazdagon illusztrált összefoglaló, áttekintő munkájában (1972) az ókortól napjainkig terjedő időszak tisztálkodási szokásairól, fürdőiről, fürdőszoba-típusairól és természetesen a szépségideál mindenkori alakulásáról is részletes leírásokat közöl. Fikret Yegül minden bizonnyal az egyik legalaposabb áttekintést készítette el – elsősorban építészeti szempontból – az ókori görög, római, észak-afrikai, kisázsiai, valamint a késő antik és bizánci fürdőtípusokról (1992).

A francia Alain Malissard 1994-ben publikált könyvében az ókori Róma vízzel kapcsolatos létesítményeit, technikai vívmányait és az ezekkel kapcsolatos jogi szabályozást mutatja be. Külön fejezetben foglalkozik a lakóházakon belüli vízhasználattal, a szökőkutakkal, a fürdőekkel, a higiéniai viszonyokkal, a tűzoltókkal, a vízvezetékekkel, valamint a víz ipari felhasználásával. Georges Vigarello (1978) könyvében, amelyet 1988-ban Cambridge-ben angolul is kiadtak, azt mutatja be, hogyan változtak meg a test tisztaságával kapcsolatos tudományos nézetek, társadalmi elvárások és előírások, azaz a tisztaság fogalma, illetve az ezekből következő fürdőzési, tisztálkodási szokások Franciaországban a középkortól a 19. századig. Elsősorban az igényes kivitelű illusztrációk miatt érdemes kézbe venni egy másik albumot, amely a középkori németalföldi társadalom különböző rétegeinek mindennapi életét, viselkedési normáit, erkölceit mutatja be.³⁷

Ulrika Kiby a fürdés és fürdőkultúra történetét ismerteti képekkel is gazdagon illusztrált könyvében az ókortól a késő barokk korig, beleértve a keleti (bizánci, iszlám területek) fürdőkultúráját is. Fontosak a német területekről származó adatai, valamint a keleti fürdőkultúrák sajátosságainak bemutatása, összehasonlítva az európaival. Nemcsak a fürdési szokásokat és a fürdőzés módját ismerteti részletesen, hanem a fürdők technikai megoldásaira is figyelmet fordít.³⁸

Micheline Baulant (1990) *Ethnologie Française*-ben megjelent cikke azt példázza, hogyan lehet rekonstruálni a hagyatéki leltárakból a mindennapi élet apró mozzanatait, ezen belül a vízhasználat módját és annak változását. A szerző a Brie környéki lakosok 17–18. századi

³⁵ Pl. ILLYÉS Gyula, Veres Péter, NÉMETH László. A harmincas évek népi szociográfiai mozgalmáról bővebben lásd NÉMEDI 1985.

³⁶ Egyik legismertebb munkájában, amely három és egy további reprint kiadást ért meg (CORSON 1949) az arcfestés történetének és típusainak (beleértve a hétköznapi, ünnepi és színpadi sminkeket is), kellékeinek és technikáinak áttekintésén kívül részletesen (a legutóbbi évtizedekre vonatkozóan évenkénti lebontásban) rajzokon is bemutatja a különböző korok haj-, szakáll- és bajuszviselését. Mindebből számunkra a közölt rendkívül érdekes információkon túl elsősorban a közlés módja szolgálhat tanulságokkal.

³⁷ PREVENIER 1998.

³⁸ KIBY 1995.

hagyatéki leltárai és más írásos források alapján mutatja be a tartomány természetes vízforrásait és kútjait, a vízgyűjtés, -hordás és -tárolás módját, eszközeit, a vízivási szokásokat és eszközöket, egyéb italokat, a mosás és tisztálkodás, a vízmelegítés és a szennyvízelvezetés mikéntjét és eszközkészletét, valamint a fürdőket, illetve mindezek időbeli változását.

A tisztálkodási szokások elemzéséhez új szempontokat ad Marcel Mauss a test technikáival foglalkozó írásában, amelyet 1936-ban publikált először a *Journal de Psychologie*-ban.³⁹ A szerző felhívja a figyelmet a test-technikákra, amelyek alatt azokat a módozatokat érti, ahogyan az emberek az egyes társadalmakban a hagyományok szerint használni tudják a testüket. Megállapítja, hogy ugyanazon tevékenységek (például az úszás) technikái földrajzi eltéréseket mutatnak, és az időben is változnak. Ezeket osztályozva a különböző felnőtt tevékenységek között említi a testápolás technikáit. Kutatásaim során magam is felfigyeltem a tisztálkodás test-technikájának változására, amint az a megfelelő helyeken tanulmányomban is olvasható.

Françoise Loux a *Le corps dans la société traditionnelle* című monográfiájában (1979) a testtel kapcsolatos hagyományos felfogást, a test hagyományos közösségekben játszott szerepét, az ember testhez való viszonyát mutatja be, felvonultatva az élet számos olyan területét, amelyben a test, a testtartás, a test elváltozásai, tisztasága, tisztátalansága (illetve, testnevelés, egészség, betegség, szexualitás, születés, halál) szerepet játszik. Külön fejezetet szentel az öltözködés és tisztálkodás kérdéskörének. Tanulmánykötetében (1998) a népi gyógyászat hátterében felfedezhető hagyományos tudással foglalkozik, valamint azzal, hogy miként jelenik meg ez a hagyomány a mai betegápolás és testápolás gyakorlatában.

Mike Featherstone, Mike Hepworth és Bryan S. Turner, a testszociológia legjelesebb képviselői 1995-ben adták ki azt a tanulmánykötetet, amelyben többek között áttekintik a különböző társadalomtudományok testtel kapcsolatos elméleteinek fejlődését, valamint a testhez való viszonyulás történetét, különös tekintettel a polgári és a fogyasztói társadalmakra. A könyv magyar fordítása 1997-ben jelent meg.

A svéd Nordiska Múzeum 1970-ben, a természetvédelem évében egy higiéné-kiállítást rendezett *Lort Sverige? (Szenny-Svédország?)* címmel. Ugyanabban az évben megjelent évkönyvében (*Fataburen*) ezzel kapcsolatban tizenhat tanulmányt közöl, amelyek az elmúlt időt – „amikor a természet még tiszta volt, az ember pedig szennyes” – mutatják be különböző kultúrtörténeti aspektusokból. A témák közt szerepel a személyes tisztálkodás és a fürdőszobák története, a késő középkori paraszti fürdőházak és városi fürdők, valamint a modern melegfürdő kialakulása. Két tanulmány az iskolák és népművelők, háztartási tanácsadó kézikönyvek, női lapok higiéniai nevelésben, ismeretterjesztésben betöltött szerepét tárgyalja. A szerzők foglalkoznak a mosással, padlóúrolással, az élösködők (bolhák,

³⁹ MAUSS 2000. 425–448. A tanulmány bekerült az először 1950-ben kiadott *Sociologie et antropologie* című kötetébe, amelynek 1993-as párizsi kiadását magyarra is lefordították.

tetvek, patkányok és egerek) elleni küzdelemmel, az állatok tisztításával, ember és állat együttlakásával, az árnyékszék, valamint a személtakarítás történetével is.⁴⁰

A belgiumi Gentben a *Museum voor Industriële Archeologie en Textiel* 1984-ben *Lichaam en Hygiene* (Test és higiénia) címmel nagyszabású kiállítást rendezett, amelyhez vaskos katalógust is kiadtak.⁴¹ A katalógusban a kiállítás teljes anyagának leírása mellett Karel Velle tanulmánya is helyet kapott, amely tulajdonképpen a szerző PhD-disszertációja. A tanulmány az ipari forradalom szociál-egészségügyi hatásait tekinti át a 18. század végétől az 1870-es évek végéig. A *Test, szégyen és tabu* című fejezetben a járványokkal, a szexuális higiénével és a prostitúcióval foglalkozik. Külön fejezeteket szentel az egészséges életmód elméleti megalapozásának és az ismeretterjesztés módjainak. Befejezésül a vizsgált korszak tisztálkodással, higiénával kapcsolatos termékeit és intézményeit veszi sorra.

A tisztaság fizikai, rituális és erkölcsi értelemben vett fogalmáról, illetve e fogalmak viszonyáról magyar nyelven keveset olvashatunk, azt is elsősorban nem magyar népesség kapcsán, illetve nem néprajzi, hanem vallástörténeti, egyházi vonatkozásban, és a legritkábban magyar szerző tollából. A Tokarjev főszerkesztésében készült (1988-ban magyarul is megjelent) *Mitológiai enciklopédiából* alapvető áttekintést kapunk a világ nagy vallásainak tisztaságról alkotott elképzeléseiről, továbbá a vízzel kapcsolatos hiedelmek, szokások mitológiai gyökereiről. A *Bibliát* magyarázó, kommentáló egyházi irodalomban a tisztasági előírásokat és azok változását a mózesi törvényektől a korai kereszténység kialakulásáig részletesen tárgyalják a különböző szerzők. Az 1973-ban a Szent István Társulat kiadásában megjelent új bibliafordításhoz csatolt jegyzetek,⁴² Haag 1989-ben magyarul kiadott *Bibliai lexikona*, valamint a Párizsban 1970-ben megjelent *Vocabulaire de théologie biblique* magyar fordítása⁴³ elegendő támpontot nyújt ahhoz, hogy az *Ó- és Újszövetség* tisztaság-értelmezését megérthessük.

1564-ben Velencében adták ki a *Sulchán Aruch* című törvénygyűjteményt, amely a zsidóság legolvasottabb könyvei közé tartozik. Ez az élet valamennyi területére vonatkozó szabályokat, így a máig rendkívül bonyolult zsidó rituális tisztasági előírásokat is tartalmazza. Az eredeti szöveget többször átdolgozták, kiegészítették, illetve kivonatossan, populárisabb formában, az adott kor körülményeihez igazítva is kiadták.⁴⁴ Ezek közé tartozik például a Lebovits József által szerkesztett hitéleti lexikon (1927), amelyből a hagyományos szabályok mellett például már arról is tájékozódhat az olvasó, hogyan kell használni a vezetékes víz csapját a rituális mosakodáshoz.

⁴⁰ Kötetünk irodalomjegyzékében szerepel pl. ERIKSON 1970.; HOLMQVIST 1970.; GRANDIEN 1970.; BENEDY 1970.; STAVENOW–HIDEMARK 1970.

⁴¹ VELLE–VIAENE 1984.

⁴² GÁL 1973.

⁴³ LÉON-DUFOUR 1970.

⁴⁴ A viszonylag teljesebb változatok közül például 1988-ban jelent meg reprint kiadásban az eredetileg 1934–36-ban Várpalotán megjelent Slomo GANZFRIED-féle *Sulchán Aruch*-kivonat a szöveg mellett közölt magyar fordítással.

A magyarországi cigányság tisztaság- és tisztátalanság-elképzeléseiről tájékozódhatunk Michael Sinclair Stewart Heves megyei oláh cigányok között végzett többéves terepmunkán alapuló disszertációjából⁴⁵ és Wilhelm Gábor (1993) rövid tanulmányából. E két munka az első, amelyek a korábbi néhány soros utalások után⁴⁶ megjelent a témáról, annak ellenére, hogy a cigányokkal foglalkozó nyugati néprajzban már a hetvenes évektől alapvető fontosságúnak ítélték.⁴⁷

A tisztaság–tisztátalanság fogalom pár különböző kulturális közegekben való sokszempontú értelmezése világszerte régóta foglalkoztatja az etnológia, kulturális és szociálintropológia kutatóit. Mary Douglas 1966-ban megjelent, már-már klasszikusnak számító *Purity and Danger* című munkáját követően számos olyan publikáció látott napvilágot, amely ezzel a problémakörrel foglalkozik. Jacob Neusner például Douglasnak a bibliai tisztasági szabályrendszeréről megfogalmazott elméletéből kiindulva az ókori judaizmus tisztaság-elképzeléseit vizsgálta (1973). Douglas kommentárjaival és kritikai megjegyzéseivel. A qumrani tekercsek és Pál leveleinek tisztasági koncepcióját a fenti szerzők nyomán Michael Newton elemezte (1985).

1980-ban rendezték a *Purity and Auspiciousness in Indian Society* című konferenciát. Ennek témája a dél-indiai népesség vallásos elképzeléseinek, szokásainak és társadalmi kapcsolatrendszerének a „tisztaság” fogalmával, illetve annak mélyebb jelentéstartalmaival való kapcsolata volt. Az itt elhangzott előadások Frédérique Apffel Marglin előszavával és John B. Carman összegzésével jelentek meg egy tanulmánykötetben (1985). David Mosse (1996) szintén indiai példán vizsgálta, hogyan alakul a kasztrendszer alapját képező *tisztaság–tisztátalanság* fogalomkör egy Tamil Nadu tartománybeli római katolikus közösségben, illetve hogyan tükröződik mindez a keresztény és hindu hagyományok ötvözteiként kialakult helyi temetési szokásokban.

A Párizsban megjelenő *Terrain* 31. számaként 1998-ban *Un corps pur* címmel látott napvilágot nyolc tanulmány, a legkülönbözőbb témákkal kapcsolatos tisztaság-értelmezési lehetőségekről. Fontos gondolatokat tartalmaz Mary Douglas testi tisztaságról, illetve Nathalie Poirret szagok és a tisztaság kapcsolatáról írt dolgozata.⁴⁸ Elgondolkodtató Burke (1998) tanulmánya is, amelyben a *tiszta* és *tisztaság* fogalmak legkülönbözőbb kontextusban való előfordulásával foglalkozik. Ezzel a testi *tisztaságot* és *tisztálkodást* olyan erkölcsi, társadalmi, politikai, pszichológiai és esztétikai témakörökhöz asszociálja, amelyek eddig elkerülték a kutatók figyelmét.⁴⁹

⁴⁵ STEWART 1994. 205–240.

⁴⁶ Lásd az irodalomjegyzéket WILHELM Gábor említett dolgozatában (30, 36.).

⁴⁷ Lásd WILHELM hivatkozásait az idézett munka 5. jegyzetében és irodalomjegyzékében, továbbá STEWART hivatkozásait az említett disszertáció megfelelő helyein (ALTHUSSER 208.; GROPPER 210. 218.; PIASERE 218. stb.) és irodalomjegyzékében.

⁴⁸ NEUSNER 1973. 137–142.

⁴⁹ DOUGLAS 1998.; POIRET 1998. A további tanulmányok szerzői (lásd irodalomjegyzék): CONTE, COULOMB, SCHWARZ, QUÉDRAOGO, GARRETA, illetve BURKE (1998).

⁵⁰ E témára az összefoglalásban térek vissza részletesebben.

A vízzel kapcsolatos attitűdök, hiedelmek és szokások nemzetközi szakirodalma rendkívül gazdag. A jelképekkel foglalkozik például Mircea Eliade több, magyarul is megjelent művében,⁵¹ továbbá a *Mitológiai enciklopédia* megfelelő szócikkei. A víz keresztény szimbolikájáról a már említett kézikönyvekből tájékozódhatunk.⁵² Az attitűdök a víz alapvető életfeltétel volta miatt az egész világon sok szempontból hasonlóak. André Akoun szerkesztésében jelent meg Párizsban a *Mythes et croyances du monde entier* című kézikönyv-sorozat első kötete, amely az indoeurópai kultúra jellemzését adja; itt Bertrand Pulman foglalta össze a víz szimbolikájával kapcsolatos ismereteket.⁵³

A vízzel kapcsolatos európai szokások összegző áttekintését találjuk a Tokarjev szerkesztésében megjelent *Календарные обычаи и обряды в странах зарубежной Европы* című sorozatnak a szokások történeti fejlődését tárgyaló 4. kötetében.⁵⁴ Paul Sebillot a *Le folklore de France* kézikönyv II. kötetét teljes egészében a víz folklórjának szentelte, ahol külön fejezetekben tárgyalja a tengerhez (felszínhez és a tenger alatti világhoz, a tengeri utazásokhoz, a szigetekhez, a tengerparthoz, a barlangokhoz), valamint az édesvizekhez (forrásokhoz, kutakhoz, folyókhoz, tavakhoz) kapcsolódó legendákat, hiedelmeket, kultikus szokásokat.⁵⁵

Az általam ismert nem magyar, illetve történeti összehasonlító adatok közül mennyiségben kiemelkedik az a bolgár gyűjtés, amelyet a 19–20. század fordulóján négy magyar kutató tett közzé, s amelyben az ünnepi tisztálkodással, vízzel kapcsolatos szokásokról szóló leírások gazdagon szerepelnek.⁵⁶

A víz általános szerepéről a magyar paraszti háztartásokban és az élet hétköznapi, illetve ünnepi rendjében Kapczár Róza (1978) és Vajda Mária (1992) dolgozatán kívül nemigen esik szó néprajzi szakirodalmunkban. A kalendáris ünnepek vízzel kapcsolatos szokásairól és a rituális tisztálkodás alkalmairól viszont számtalan közleményben találunk elszórt adatokat. Az 1940-es évek elején az *Ethnographiában* jelentek meg Szendrey Ákos és Zsigmond tanulmányai, amelyek kiemelten foglalkoztak e szokásokkal.⁵⁷ Jelentős források még Bálint Sándor klasszikusnak számító kötetei: az *Ünnepi kalendárium és a Karácsony, Húsvét, Pünkösd*.⁵⁸ Ez utóbbihoz az ELTE Folklore Tanszékén mutató is készült.⁵⁹ Az életfordulók szokásaihoz

⁵¹ ELIADE 1987. 121–129.; 1993. 92–93, 122–132.

⁵² LÉON-DUFOUR 1970.; HAAG 1989. Lásd még: VANYÓ 1988. 127–133.

⁵³ PULMAN 1985. 310–313.

⁵⁴ TOKARJEV 1973; 1977; 1978; 1983, illetve FILIMONOVA 1983. 130–145.

⁵⁵ SÉBILLOT 1968. II. Számos további szerző foglalkozik a francia és vallon területek máig igen gazdag hagyományú víz- és forráskultuszával. Pl. DELAVIGNE 1998.; ABRY-JOISTEN 1996.; LEFÈVRE 1991.; BREKILIEN 1966.; 213–216.; COUSSÉE 1997.

⁵⁶ A négy kutató: CZIRBUSZ Géza (1853–1920), STRAUSZ Adolf (1853–1944), SZILÁDY Zoltán (1878–1947) és ECSEDI István (1885–1936). A négy kutató gyűjtései alapján a bolgár víz-hiedelmekről és szokásokról a Bolgár Kulturális Intézet által 1993-ban a Néprajzi Múzeumban rendezett konferencián számoltam be (JUHÁSZ 2005.).

⁵⁷ SZENDREY Á. 1940.; SZENDREY Zs. 1940.; 1941a–b.

⁵⁸ BÁLINT 1973.; 1977.

⁵⁹ BAKSA 1990.

is kapcsolódhatnak a rituális tisztálkodás mozzanatai, amelyekről megint csak számos publikációban találhatunk szórványos adatokat. Külön meg kell említenünk Jung Károly több helyen is publikált tanulmányát, amely a lakodalmi mosdatás kérdését tárgyalja.⁶⁰

A népi gyógyászat gazdag szakirodalmában bőven vannak adatok a gyógyító célú fürdőkről, lemosásokról, amelyek gyakran fordulnak elő a mágikus gyógyító, rontáshárító eljárások mozzanatai között.⁶¹ Vajkai Aurél a népi gyógyászathoz kapcsolódva a paraszti fürdőletről és a búcsújáróhelyek szentkútjainál végzett rituális tisztálkodásról is közölt tanulmányokat.⁶² A búcsújárással kapcsolatban egyébként nagyon sok olyan publikáció látott napvilágot, amelyekben a gyógyerejű forrásokról, azok történetéről és a víz használatáról olvashatunk.⁶³

Szinte nincs olyan néphit-gyűjtés, illetve néphittel kapcsolatos közlemény, amelyben ne találunk adatokat a (mosdó-)vízhez és fürdőzéshez fűződő hiedelmekre, továbbá olyan mágikus eljárásokra, amelyeknek kiemelt mozzanata a mágikus erővel felruházott vízzel történő mosdatás, leöntés stb. Mivel az adattári anyag és a publikációk száma is áttekinthetetlenül nagy, az említett hiedelmek pedig országszerte elterjedtek, szempontunkból a fő típusok ismerete a lényeges és nem a teljes részletesség.⁶⁴

Végül meg kell említenünk egy egyedülálló, interdiszciplináris kezdeményezést. Grazban 1993-ban egy olyan kiállítást rendeztek, amely a városnak és lakóinak a vízzel való sokoldalú kapcsolatát és annak történetét mutatta be. A kiállítással egy időben adták ki azt a kötetet, amelyben rövid tanulmányok egész sora szól a legkülönbözőbb, vízzel kapcsolatos témákról, például a város hidrogeológiai adottságairól, annak hatásairól a városfejlesztésre, építkezésekre, az ivóvízellátásról, a csatornázásról, a vízi energiáról és az ipari vízfelhasználásról, a vízi közlekedésről, a halászatról, a vízi jogról, a mosásról, a tisztálkodásról, fürdőkről, a víz kulturális vonatkozásairól (legendák, folklór, zene, színház, képzőművészet stb.), a vízi sportokról, a strandokról és még sok egyéb más témáról.⁶⁵ Ugyanezek a témák és magyar vonatkozásaik szerepelnek az *AQUAMÉDIA. A víz az életünkben és kultúránkban* címmel Budapesten megjelent CD-ROM-on (1999) a legkülönbözőbb tudományágak képviselőinek tollából.⁶⁶

⁵⁷ SZENDREY Á. 1940.; SZENDREY Zs. 1940.; 1941a–b.

⁵⁸ BÁLINT 1973.; 1977.

⁵⁹ BAKSA 1990.

⁶⁰ JUNG 1982.; 1992. A lakodalmi mosdatással kapcsolatos további publikációk bibliográfiai adatai: Jung 1992. 235–236.

⁶¹ Csak néhány, a tisztálkodás szempontjából fontos munkát említve: BERDE 1940.; GRYNÆUS 1993.; KESZEG 1981.; VAJKAI 1948.; HOPPÁL–TÖRÖ 1975., illetve a magyar népi gyógyításról szóló áttekintés a *Magyar néprajz* VII. kötetében HOPPÁL Mihály tollából (693–724.).

⁶² VAJKAI 1955.; 1957.; 1958.; 1955.; 1957.; 1958.

⁶³ Például BÁLINT 1939.; BÁLINT–BARNA 1994.; MANGA 1962.; TŰSKÉS 1993.; BÁRTH 1990.

⁶⁴ A magyar néphitanyag legutóbbi részletes áttekintését az irodalmi hivatkozásokkal együtt PÓCS Éva készítette el a *Magyar Néprajz* 1990-ben megjelent VII. kötetében (527–692.).

⁶⁵ DIENES–LEITGEB 1990.

⁶⁶ ROMHÁNYI 1999.

Közfürdő Velencében. Fametszet 1553-ból. (Corson 1972, 116.)

Történeti és európai-ázsiai kitekintés

A nagy ókori európai és ázsiai civilizációkból fennmaradt épületromok, régészeti leletek és írásos emlékek tanúsítják, hogy a tisztálkodás a mindennapi élet egyik fontos alkotóelemét képezte, s több volt mint egyszerű megszabadulás a fizikai szennyeződéstől. Az ókori indiai, görög és római fürdő az egészség és az életerő megőrzését szolgálta, és a test és lélek egyensúlyának eszményét testesítette meg.⁶⁷ A Római Birodalomban a köztársaság korai éveiben a kétkézi munkások naponta mosták karjukat és lábukat a Tiberisben vagy valamelyik mellékfolyójában, s minden kilencedik napon egész testüket lemosták.⁶⁸ Indiában az alacsonyabb rangúak a folyókban, forrásoknál vagy ciszternákban fürödtek.⁶⁹ A bibliai vízfordásról és lábmosságról, valamint a tisztálkodás helyéről szóló adatok egy része is az alacsony rangú, egyszerű emberek, szolgák, kétkézi munkások és földművesek tisztálkodási szokásait tükrözi.

A tisztálkodást kutaknál, forrásoknál, folyókban, ciszternákban, otthon vagy közfürdőkben is végezheték. A görög-római fürdők valóságos intézmények voltak, ahol a tisztálkodás szokásos „szertartása” mellett a testgyakorlásra, a barátokkal való találkozásra, fontos politikai és üzleti megbeszélésekre is lehetőség nyílt, ennek megfelelően az ott eltöltött idő is több óra lehetett.⁷⁰ A fürdők „intellektuális” dimenziójának fejlődése az ókori Rómában érte el csúcspontját, ahol több nagy fürdőkomplexumban a tényleges fürdőhelyiségeken és a sportolás helyén (*palaestra*) kívül előadótermek, könyvtárak és sétányok is a szolgáltatás részét képezték.⁷¹ Miután a városok vízvezetékei kiépültek, rövid idő alatt mintegy 800 (egyre nagyobb és szebb) közfürdő épült. Például Caracalla fürdőjében 1600 márvány ülőhely volt, és egyidőben 2300 fürdőzőt tudott vendégül látni.⁷²

⁶⁷ CORSON 1972. 36–37.

⁶⁸ MALISSARD 1994. 105.

⁶⁹ CORSON 1972. 33.

⁷⁰ Eredetileg a fürdők csak délután nyitottak ki. Nerótól kezdve, aki éjjelig tartatta nyitva a fürdőket, naponta akár kétszer is mehetett valaki, vagy egész napját ott tölthette. YEGÜL 1992. 198–203.

⁷¹ YEGÜL 1992. 1–3.

⁷² A római fürdőről részletesebben lásd MALISSARD 1994. 103–136. A Caracalla-fürdő részletes leírása rajzokkal: YEGÜL 1992. 242–247.

Fürdő az 1910-es években Budapesten

A Biblia is említ egy római kori nyilvános fürdőt (Bethesda),⁷³ amelyet a gyógyulást keresők gyakran látogattak. A fürdéssel kapcsolatban még kiderül, hogy fürödhettek folyóban,⁷⁴ bronz, majd terrakotta kádban⁷⁵ a házon belül⁷⁶ vagy akár a szabadban: ház tetején (Bethsabé),⁷⁷ gyümölcsös kertben (Zsuzsánna és a vénék).⁷⁸ A Bibliában elsősorban a rituális tisztálkodás szabályaival találkozhatunk, néha azonban a hétköznapi, nem rituális szokásokról is olvashatunk. Több helyen említik például a vízfordó nőket (a korsót vivő férfi feltűnő jelenség volt),⁷⁹ ami arra utal, hogy a vízfordás abban az időben is a nők feladata volt, hasonlóan más történelmi korok és helyszínek gyakorlatához, köztük a magyar parasztihoz is. Mivel mezítláb vagy saruban jártak, megérkezésükre szükséges volt a lábmosás. Az udvariassághoz hozzátartozott, hogy a vendégnek alkalmat adjanak a lábmosásra.⁸⁰ A lábmosás a családon belül alacsonyabbrendű szolgálat volt: a családfő lábát asszonya, valamelyik gyermeke vagy szolgálja mosta meg,⁸¹ akárcsak a magyar parasztcsaládban. A lábmosás gesztusa további szimbolikus jelentést kapott az utolsó vacsorán a tanítványok lábát megmosó Jézus tettét

⁷³ Ján 5,2–4. *Jeruzsálemben a Juh-kapunál van egy fürdő, aminek héberül Betesda volt a neve. Öt oszlopcsarnoka volt. Nagyon sok beteg feküdt bennük: vakok, sánták, bénák, (várva, hogy a víz megmozduljon). Az Úr angyala ugyanis leszállt időnként a tóra és föl kavarta a vizet. Aki föl kavarása után először lépett a vízbe, az meggyógyult, bármilyen betegségben szenvedett is. Az ásatások folyamán fel is tárták ezt a fürdőt a mai Szent Anna-templom mellett, megtalálták az öt oszlopcsarnokot is, melyek közül négy a fürdőmedencét vette körül, egy pedig a közepén két részre osztotta a medencét. A Holt-tenger mellett élt esszénusok iratai között, Kirbet Qumranban talált tekercsek egyike (a 3Q15 jelzésű) is említi a Bethesda fürdőt. GÁL 1973. 1252.*

⁷⁴ 2Kír 5,10–14.: Izrael királyához küldtek egy Naamán nevű szolgát, hogy szabadítsa meg a leprájától. A király helyett Elizeus adott tanácsot: *Menj, fürdődj meg hétszer a Jordánban és föl lépül a tested, tiszta leszel.* Erre Naamán: *... hát nem különbek Damaszkusz folyói az Abana és a Parpar Izrael minden vizénél?* Aztán mégis megfürdött, és teste újra olyan tiszta lett, akár egy kisgyerek teste.

⁷⁵ HAAG 1989. 467.

⁷⁶ Tell-Adzul úri házaiból Kr. e. 19. századból már van adat olyan szobára, ahonnan elvezették az elhasznált vizet. A lábmosásra használt mosdótálat (Zsolt. 60, 10.) Szamariából ismerjük a kései vaskorból. HAAG 1989. 467.

⁷⁷ 2Sám 11,2.: *Dávid a tetőről meglátott egy asszonyt, amint épp fürdött.*

⁷⁸ Dán 13,15.: (Zsuzsanna) *... meg akart fürdeni a gyümölcsös kertben, mert nagy hőség volt...*

⁷⁹ 1Móz 24, 11.: (helyszín Nachor városa, Ábrahám szülőföldje, ahonnan fiának, Izsáknak feleséget akart hozatni): *Estefélé volt, az az idő amikor az asszonyok kijönnek vízért; 1Móz 24, 16.: Rebekka (...) lement a forráshoz, megtöltötte korsóját. 1Móz 24,32.: ... vizet hozott, hogy ő és a vele jött férfiak megmoshassák a lábukat; 1Sám 9, 11.: Amikor fölmentek a város lépcsőjén, lányokkal találkoztak, akik vizet mentek meríteni. Ján 4, 6: (Jézus és a samariai asszony) Ott volt Jákob kútja. (...) A hatodik óra felé járt az idő; 7.: Egy samariai asszony odament vizet meríteni. (Jézus inni kért tőle) 11.: A kút mély volt és vödörrel kellett belőle meríteni. Márk 14, 13.: Menjetek a városba – mondta. Ott találkoztok majd egy vizeskorsót vivő emberrel.*

⁸⁰ 1Móz 18,4.: (A vendégeknél:) *Hoznak vizet, mossátok meg a lábatokat és telepedjete le a fa alatt; 1Móz 19,2.: (A két angyal férfi képében érkezett Szodomába. Mikor Lót meglátta őket, így szólt:) Kérlek benneteket, uraim, térjete be szolgátok házába éjszakára és mossátok meg lábatokat.*

⁸¹ 1Sám 25,41.: (Mikor Dávid feleségül kérte Abigailt) *Szolgálóid készen van rá, hogy mint egy rabszolganő megmossa uram szolgáidnak a lábát.*

⁸² Ján 13,4.: *... föl kelt a vacsora mellől, levetette felsőruháját, fogott egy vászonkendőt és maga elé kötötte. 5.: Aztán vizet egy mosdótálba, majd hozzáfogott, hogy sorra megmossa, s a derekára kötött kendővel megtörölje tanítványainak a lábát.*

követően,⁸² és hosszú évszázadokon keresztül a keresztény egyházban is szokásban volt a húsvét előtti nagycsütörtöki lábmosás.⁸³

A keleti antikvitás romjaiból kinőtt középkori muszlim kultúrában a tisztálkodás az élet fontos részét képezte. Ennek megfelelően nagy hangsúlyt fektettek a megfelelő vízellátás megszervezésére is, amelyre változatos megoldások születtek a tömlőkben való vízfordástól a csigás-emelő-vödörös szerkezeteken át a komplett vízvezeték-rendszerekig.⁸⁴ A mecsetben végzett ima előtt kötelező volt a rituális tisztálkodás, amelynek kétféle változata volt. A rövid tisztálkodást közvetlenül a mecsetben levő medence vagy forrás mellett végezték, a hosszút (amely szexuális érintkezést vagy havi tisztulást követően kötelező volt) a *hammám*ban, amely mindig a mecset tőszomszédságában működött, akárcsak a borbélyok és illatszerárusok. A férfiak általában már két órával napfelkelte előtt a fürdőbe siettek, míg a nők inkább napközben jártak. A többórás tisztálkodásba beletartozott az izzasztás, a test ledörzsölése, fürdés a medencében, a fogmosás, a körmök kefével való tisztítása és nyírása, a férfiaknál a fej és hónalj borotválása, szakállnyírás, a nőknél a teljes szőrtelenítés, hennás hajfestés, fésülés és végül mindkét nemnél az illatosítás és arcfestés.⁸⁵ Az előkelőbbek kéthetente, néha gyakrabban is egész napot töltöttek a hammámban. A tisztálkodás fontosságát mutatja, hogy röviddel az iszlám térhódítása után már a legkisebb falvakban is volt hammám.⁸⁶

A török hódoltság alatt a törökök – élve az elfoglalt területek kitűnő vízrajzi adottságaival – számos hammámot építettek, amelyek közül néhány (elsősorban a budai fürdők) napjainkig fennmaradt.⁸⁷ Az 1663-ban Budán járt Evlia Cselebi valamennyi fürdőt és a benne zajló tisztálkodás módját részletesen leírta. Cselebi szerint Pestnek is volt két fürdője, amelyek nem természetes hévizű, hanem gőzfürdők voltak.⁸⁸ A muszlim népek tisztálkodási szokásai az évszázadok folyamán lényegüket tekintve nem változtak. Ezt tükrözik Cselebi és más török kori, valamint a későbbi Keleten járt utazók leírásai is.⁸⁹ Az iszlám országokban a legkisebb falvakban is használták a hammámokat.

A középkori európai fürdőházak minden osztályt kiszolgáltak, legalábbis erre utal, hogy a földesúri jog körébe tartoztak, akárcsak az italmérések, malmok vagy kovácsműhelyek. A középkori Európában a tisztaság viszonylagos, a fürdési lehetőségek pedig meglehetősen

⁸³ BALINT Sándor (1976. 207.) Bod Pétert idézi: *...Ezen a napon a pápa 12 szegény koldusnak a lábaikat megmossa, annak emlékeztetere, hogy Krisztus megmosta 12 tanítványok lábaikat. Ebben követik őket más némely fejedelmek is.* További történeti és néprajzi adatok a nagycsütörtöki lábmosásról: BALINT 1976. 212–213.

⁸⁴ MAZAHÉRY 1989. 94–95, 211–212. Ahol a kutak az udvarban voltak, a vizet vödörökben, csigás emelővel juttatták fel az épületekbe. Gyakori volt, hogy a ciszternákból a vizet egy csappal felszerelt mosdókagylóba vezették. A régi Kairóban és Bagdadban a folyók vizét hasznosították, amelyet a vízfordók marhabőr tömlőkben szállítottak a házakhoz. Iránban föld alatti téglacsatornákon és égetett agyagcsöveken vezették a vizet a hegyekből a városokba. Szamarkandban víztorny és ólom vízvezetékálózat biztosította a vizet.

⁸⁵ MAZAHÉRY 1989. 23–24, 84–91.

⁸⁶ A 12. században Bagdadban 5000, a régi Kairóban 1170 hammám működött. MAZAHÉRY 1989. 214–216.

⁸⁷ A hódoltsági török fürdőkultúra legteljesebb áttekintése: SUDÁR 2003.

⁸⁸ SIKLÓSSY 1922b. 29–32.

⁸⁹ PL. VÁMBÉRY 1876. 148.

változatosak voltak. Az angolszászok például szerették a forró fürdőt, azonban Edgar király (959–975) uralkodása alatt már úgy tartották, hogy a „forró fürdők és puha ágyak” a férfiakat elpuhítják, nőiessé teszik, ezért számukra ezek a dolgok nem ajánlottak. A 11. század elején Angliát meghódító dánokról feljegyezték, hogy „mindennap fésülködtek, minden szombaton fürödtek, gyakran váltották ruháikat”, és sok egyéb dolgot is használtak, hogy szépítsék magukat. A fürdés minden bizonnyal kedvelt időtöltés lehetett a francia uralkodóknál is, hiszen királyuk, V. Károly (1337–1380) halála után 1380-ban a hagyatéki leltár 24 arany, számos ezüst fürdőkádat és egy lábmosó medencét sorolt fel.⁹⁰ Merész Károlynak ezüst fürdőkádja volt, amelyet még a csatamezőre is magával vitt.

A közfürdők különböző típusai (kádfürdő, gőz- és izzasztófürdők) egész Európában népszerűek voltak. Párizsban az ókori Rómaéhoz hasonlóan 24 órán át nyitva tartó nyilvános fürdők működtek. Szép számmal maradtak fenn korabeli ábrázolások a középkori fürdőházakról, például a németországi Eberbachból és Dieburgból, Velencéből, Antwerpenből és Párizsból.⁹¹ A jómódúak házaiban saját fürdőházak voltak az alagsorban, gőzkamrával, abronccsal összefogott fakádakkal.⁹² Azokban az otthonokban, ahol megvoltak a szükséges feltételek, szokás volt megfürdeni étkezés előtt, s ha vendéget fogadtak, szintén a fürdés után következett az étkezés.⁹³

A fürdők népszerűségét és a víz használatát a tisztálkodásban azonban egyre inkább visszaszorították a nagy járványok, majd az őket követő korabeli teóriák, amelyek szerint fürdés vagy a vízzel való érintkezés közben a bőr nyitott pórusai teljesen védtelenek a piszokkal, férgekkel, fekélyekkel és fertőzésekkel szemben. Érthető, hogy a pusztító járványoktól rettegő emberek, félve megbetegedéstől, hitelt adtak a „tudományos” elképzelésnek, s rövid idő alatt új tisztálkodási szokásokat alakítottak ki.⁹⁴ Ezek lényege a „száraz mosdás” volt, vagyis minimális víz használata a látható részek lemosására, valamint parfüm a kellemetlen szagok elfedésére.⁹⁵ A korabeli illemtankönyvek szerint a kezét és az arcot kell tisztán tartani, erkölcsös öltözetet kell viselni, és nem szabad feltűnően vakarózni (az elégtelen higiéniai körülmények miatt ugyanis legtöbbször tetvesek voltak).⁹⁶ Gőzfürdők és közfürdők ugyan ebben a korban is léteztek, azonban minimális és különleges szerepet játszottak. Nem

⁹⁰ CORSON 1972. 83.

⁹¹ CORSON 1972. 85, 114–116.; KIBY 1995. 89, 117–118.; PREVENIER 1998. 24, 123–125, 138, 216.

⁹² BRAUDEL 1985. 331.

⁹³ CORSON 1972. 83.

⁹⁴ VIGARELLO 1988. 7–9.

⁹⁵ BRAUDEL 1985. 330–334.; VIGARELLO 1988. 28–37, 227–228.; CORSON 1972. 99–100, 113–116, 151–152, 242–243.

⁹⁶ Az 1483-ban Jean Sulpice által kiadott viselkedési és illemszabályokban például a következőket olvashatjuk (CORSON 1972. 85.; VIGARELLO 1988. 20., vö.: ELIAS 1987. 206–227.):

- Ruhád tiszta, folt nélküli és erkölcsös legyen.
- Ne hagyd arcod és kezed piszkosan.
- Vigyázz, hogy orrodból ne csöpögtesd le a taknyot kilógatva, hogy valaki úgy lássa, mint egy ház ereszeről lelógó jégcsapot.
- Körmöd ne legyen túl hosszú és piszkos.

elsősorban tisztálkodásra szolgáltak, hanem sokkal inkább nyilvánosház, játéktér és kocsmá keverékeinek nevezhetők, és túlfűtött szexuális légkör jellemezte őket.⁹⁷

A 16. század végétől, a víz szerepének csökkenésével párhuzamosan, fokozatosan másfajta tisztaságfogalom alakult ki. Nem a bőr, hanem a ruházat tisztasága lépett előtérbe. Ezen belül is nagy hangsúlyt fektettek az alsóruházat tisztaságára és gyakori váltására. A 17. század folyamán ez a szemlélet teljesen elburjánzott. Egyre nagyobb különbségeket tettek az egyes durvább és finomabb szövetminőségek között, és a ruha státuszjelölővé vált: a legfinomabb társadalmi különbségeket is tükrözte. A tisztaságot az alsóruházat felsőruhára kibukkanó részeinek fehérsége vetítette ki. A túlhangsúlyozott fehér csipkegallérok, kézelők és egyéb, a felsőruházat hasítékain kilátszó részek voltak a tisztaság látványos szimbólumai.⁹⁸

Ezzel a tisztaságfogalommal szemben jelent meg a 18. századtól (a polgárság bábáskodása mellett) egy másik felfogás. Ebben ugyanolyan fontos hangsúlyt kapott a fehérnemű tisztasága, de a víz is – különösen a hidegvíz – egyértelműen tisztító, erősítő, gyógyhatású szerephez jutott. A tiszta bőrről szóló teóriák szerint a pórusoknak szabadon kell lélegezniük, hogy a testet dinamizálják, a hideg víz pedig alkalmas arra, hogy az izmokat keménnyé tegye.⁹⁹ A tisztaságra való törekvés már nem a látszat kedvéért, hanem az egészség, életerő, energia elérése céljából volt fontos, tehát a ruha alatti, nem látható részeket is tisztán kellett tartani. A víz szerepének ilyen irányú átalakításába a 19. századtól a tudomány is bekapcsolódott a maga érveivel. A mikrobák felfedezése elvezetett a „láthatatlan” szennyeződés és tisztaság fogalmához. Az új felfogás megjelenésével párhuzamosan alakult ki az intimitás fogalma,¹⁰⁰ és a tisztálkodás helye fokozatosan elkülönült. A 18. századi arisztokrata háztartásban jelentek meg először az elkülönített fürdő- és testápoló helyiségek, amelyek aztán a 19. században gyorsan elterjedtek a polgárság körében is.¹⁰¹ Az illemhelyek és fürdőszobák szeparálása egyre inkább erkölcsi parancssá vált, ami aztán a városok arculatát is jelentősen átalakította a vízvezetékek és csatornázás révén.¹⁰²

- Győződj meg róla, hogy hajad legyen jól fésült, és ne legyen tele tollpihével vagy más limlommal.
- A cipőd ne legyen piszkos vagy sáros, hanem legyen tiszta.
- A nyelved ne legyen szennyes.
- Tartsd tisztán a fogad – „rozsdá” nélkül, vagyis a sárga ráragadt lepedék nélkül, ami az elégtelen tisztítás eredménye.
- Értsd meg, hogy illetlen és udvariatlan a fejedet vakarni az asztalnál, hogy eltávolítsd a nyakadból a bolhákat, vagy más élősdieket; vakarni, vagy nyomkodni a rühes, vagy más élősdiektől kínzott testrészeket.
- Ha ki kell fűjni az orrod, akkor azt ne az ujjaddal, hanem keszkenővel tedd...

⁹⁷ KIBY 1995. II. fejezet, CORSON 1972. 115., VIGARELLO 1988. 23–38.; PREVENIER 1988. 123–126.; BRAUDEL 1985. 332.

⁹⁸ VIGARELLO 1988. 39–77.

⁹⁹ VIGARELLO 1988. 229–231.; vö.: KÓSA 1993. 207–208.

¹⁰⁰ ELIAS 1987. 754–765.; DUERR 1988. 135–176.

¹⁰¹ BAULANT 1990. 220–221.

¹⁰² VIGARELLO 1988. 165–225.

A tisztálkodás eszközkészlete is az új tisztasági követelményeknek megfelelően alakult. Míg korábban csak a leggazdagabb nemesek és polgárok tudták megoldani otthonukban a fürdéshez szükséges víz tárolását és felmelegítését, valamint a szennyvíz eltávolítását, illetve beszerezni és tárolni a drága, sok helyet foglaló tisztálkodóedényeket és egyéb kellékeket, az új körülmények között már tömegeket kellett ellátni korszerű és olcsó tisztálkodóeszközökkel. Nyugat-Európában a 18. század végén kezdett általánosan elterjedni a magyar paraszti háztartásból is jól ismert mosdóállvány, kerámia (ritkábban fajansz) mosdótál és kancsó együttese, illetve a szobában vagy konyhában kialakított, elkülönített mosdósarok a benne elhelyezett tükörrel, törölközőtartóval, fésülködő- és borotválkozó-eszközökkel.¹⁰³

Néhány adat a magyarországi tisztálkodástörténetből

A magyarok tisztálkodásáról talán az első adat a Bíborbanszületett Constantinus bizánci császár 950 körül írt ceremóniáskönyvében található rendelkezés. E regula szerint a görög tábori szertartó a császár számára köteles volt a magyar (azaz szkíta) fürdőt – a *csergét* – a bőrkáddal együtt magával vinni.¹⁰⁴ Csiffáry Gabriella és mások feltételezése szerint portyázó elődeink a finn szaunához hasonló sátrakban tisztálkodtak: előbb forró kövekre öntött víz gőzében izzadtak, dörgölve, csapkodva a testüket, majd jeges vízben mártóztak meg. Constantinus császár említett könyvéből tudjuk azt is, hogy a *rangosak* nemezsátraikban csapos bőrtömlőkből folyó vízben mosakodhattak. A zuhany e korai változatát a magyarok *csorgónak* nevezték.

A középkorból elsősorban a gyógyító, illetve a hévizes fürdők emléke maradt fenn az írott forrásokban. Szent István király 1015-ben kelt oklevele például a pécsváradi kolostorba küldött fürdőszolgákat, II. András 1211-ben kelt oklevele a budai melegvízű forrásokat említi.¹⁰⁵ E forrásokra Anonymus 12. század végi *Gesta Hungarorum*-ában is többször utal. (A fürdőzésről szóló részben további történeti adatokat is felsorolunk.)

A középkorban a keresztény önmegtartóztatás egyik formája volt a tisztálkodás „örömeiről” való lemondás, amelyet két magyar szent – Szent Erzsébet és Szent Margit – is buzgón gyakorolt. Az 1276 és 1300 között keletkezett Margit-legenda IV. Béla király lányáról így szól: *Megfürödni pedig vagy az ő lábait megmosni bokának fölötté az ő szemérmességének, tiszta szüzességének miatta, ez őneki mindenestől idegen vala. Tizennyolc esztendeig, miképpen mind a teljes konvent bizonytságot tette róla, soha az ő testét meg (nem) fürösztötte akármely nehéz kórságok után is, kiket gyakorta szenvedett vala.*¹⁰⁶

¹⁰³ BAULANT 1990. 220–221.

¹⁰⁴ VOLF 1907. I. 16.

¹⁰⁵ CSIFFÁRY 2004. 41–61.

¹⁰⁶ BELLUS–SZABÓ–KLANICZAY 1999. 32, 64, 68, 73, 80, 84.; SCHWARZ 1891. 294.

A 17. századi magyarországi tisztálkodási szokások részben a kora középkori, részben az egykorú nyugat-európai gyakorlatnak feleltek meg. Az utóbbiakat tükrözi például Bethlen Miklós önéletírásának következő részlete: *Ritkán feredtem, kivált hideg vízben (...) Lábam két hétben, néha minden héten mosattam (...) számat reggel, ebéd és vacsora után mindenkor, és gyengén a szememet is hideg vízzel mosattam, kezemet gyakran, de az orcámat, hacsak valami por, sár vagy valami gaz nem érte, soha se mosattam (...) hanem a borbély hetenként (...) szakállomat elborotválta. A fejemet talán 25 esztendeje van, hogy nem mosattam.*¹⁰⁷ A korabeli kalendáriumokban szintén olvashatók fürdésellenes tanácsok egy-egy hónapra. Az 1582. évi galgóczi naptár szerint például *az fürdes es hazaskodas ritka legyen*. Az 1619. évi debreceni kalendárium így szól:

*Fördö es akarmely ervetel,
Nem hasznal, attul őrizkedgyel.*¹⁰⁸

Az 1621. évi nagyszombati kalendárium is arra int, hogy novemberben *Fördőt hogy kesecen fördöst ne szolliczad.*¹⁰⁹

Arra is van adatunk, hogy egyes fürdőintézmények a nyugat-európai megfelelőikhez hasonlóan nem a tisztálkodásra, hanem egyéb, nem éppen erkölcsös élvezetekre szolgáltak. Thurzó György 1616-ban írt levelében rokonát, Thurzó Szaniszlót szapulja, amiért nem ááll *afféle fürdőket* fölkeresni, noha ezzel nemcsak Istent haragítja magára, hanem az emberek között is gyalázatos hírt szerez. 1708-ban egy perben Kracunka Katáról egybehangzóan állították a tanúk, hogy nem áállott a túróci fürdőben a kuruc katonákkal meztelenül fürdeni.¹¹⁰

Mátyus István 1762-ben nyilván nem teljesen ok nélkül sajnálkozik azon, hogy hazánkban elfeledtek a rendszeres fürdő egészségmegővő hasznáról.¹¹¹ Kis József 1797-ben így ír: *A' régiek (...) a' fürdést oly szükségesnek tartották, mint az ételt-italt. Úgy hitték, hogy a' ki egészséges, szép és hosszú életű akar lenni, és eleven humorú, annak fürödni kell. A' fürdésben tették leg nagyobb mulattságokat, valamint a mai nap mi a' bálókban...*¹¹²

A 17. századból fennmaradt források többsége arról tanúskodik, hogy Magyarországon a hétköznapiakhoz szorosan hozzátartozott a tisztálkodás. Erre utalnak a Radvánszky Béla által feltárt 16–17. századi nemesi rezidenciákhoz tartozó fürdőházakról szóló források, valamint összeírások, számadások és leltárak, amelyekben állandó tételként szerepeltek a mosdótálak, kádak, kéztörölőkendők, törülközők és mosdószivacsok.¹¹³ Esterházy Miklós

¹⁰⁷ Idézi: VÁRKONYI 1993. 105.

¹⁰⁸ RMKT XVII/8. 174. sz., 11. vsz.

¹⁰⁹ SCHWARCZ 1891, NÉKÁM 1908. 12.

¹¹⁰ TÓTH I. 1998. 174.

¹¹¹ SZLATKY 1989. 273–276.

¹¹² SIKLÓSSY 1922a. 169.

¹¹³ RADVÁNSZKY 1895. I. 37–38.

nádor például minden reggel mosdott, és fiát is arra buzdította, hogy *mindig állapotához illő tisztaságban* legyen. Thurzó György bicccsei kastélyában külön fürdőszoba volt, ingóságai között pedig 21 mosdótálat írtak össze.¹¹⁴

Apor Péter a *Metamorphosis Transylvaniae* című könyvében a 17. századi erdélyi urakról írta, hogy még kocsikázás közben sem mondtak le a tisztálkodásról, így a velük utazó inas *nyakában volt az úr aranyas csészéje, az orcatörölővel, fésővel együtt, bőrtokban, lóding módra*.¹¹⁵ Ebédkor, az asztali áldás előtt is mindig kezet mostak: *az nagyjánál az embereknek ezüst mosdókorsó volt, s ezüstmedence, az alávalóknál vagy réz, vagy ón, de medence nem volt*. Előbb mindig a leányok, asszonyok, majd a vendégek, végül a maradék háznép mosdott a következőképpen: a kézre korsóból vizet töltöttek a mosdótál felett, majd a feléjük nyújtott kendőben megtörölték.¹¹⁶ Az 1730 körül Kolozsváron inaskodó Rettegi György emlékiratában olvashatjuk, hogy az uraknak majd minden héten kellett feredőt főznie.¹¹⁷

A tisztálkodás történeti forrásait idézve nem szabad megfeledkeznünk arról, hogy a parasztság szokásait kutatva elsősorban épp a társadalom legalávetettebb rétegeinek tisztálkodási szokásait kell ezekben keresnünk. Erről azonban általában elég kevés adat áll rendelkezésre.

A természetes fürdőhelyeket a parasztok is gyakran felkeresték, gondoljunk csak az 1550-as évekbeli, Oláh Miklós által említett földművesekre és vincellérekre,¹¹⁸ az Evlia Cselebi által leírt alhévízi fürdőző szegény népre vagy az 1688-ban a Nyitra folyóban fürdőző asszonyokra és lányokra.¹¹⁹

A magyar nemesek kastélyainak fürdőházait a szolgák is használhatták, ahogy azt például Rákóczi László naplójából megtudjuk: *Mentem a firedőházba vacsora után, s megfiredvén, szolgálaimban is megfireztettem*.¹²⁰ A Batthyányak egyik várában foglalkoztatott fürdőst a parasztok is rendszeresen felkeresték. A Nádasdy-udvarban 1653-ban feljegyezték, hogy 16 dénárt kaptak a béresek *fejek mosatására*. Ezek szerint a hajmosás olyan ritka alkalom volt, amelyért külön elmentek a borbélyhoz.¹²¹

1640-ben egy marosvásárhelyi asszony azzal vádolt meg egy másik nőt, hogy az elloptott tőle egy darab mosószappant. A szappan tehát a mezőváros polgárai között nem volt ismeretlen, de nagy értéknek számított, ha a szappanlopást perre vitték.¹²² Tudjuk, hogy a szappan ritkasága – bár eredete a római korig nyúlik vissza – évszázadokon át gondot

¹¹⁴ TÓTH I. 1998. 173–174.

¹¹⁵ APOR 1978. 86.

¹¹⁶ APOR 1978. 35, 47, 101, 103.

¹¹⁷ RETTEGI 1970.

¹¹⁸ OLÁH 1985. 27.

¹¹⁹ SIKLÓSSY 1922b. 106

¹²⁰ HORN 1990. 99.

¹²¹ TÓTH I. 1998. 175.

¹²² TÓTH I. 1998. 175, 201.

jelentett az alávetett osztályok körében.¹²³ Magyarországon a szappanhasználat még a városokban is csak a 19–20. század fordulója körül vált általánossá.¹²⁴

A fent idézett adatokon kívül a 17–19. századi magyar parasztok tisztálkodásáról elég kevés konkrétumot tudunk.

A legrégebbi szokások kapcsán meg kell emlékeznünk egy speciális foglalkozású, többek szerint a legarchaikusabb kultúrát képviselő csoportról, a *szilaj* vagy más néven *rideg* pásztorokról. Ők ugyanis a tudósítások szerint egyáltalán nem tisztálkodtak, jobban mondva egy másfajta elven nyugvó tisztálkodási szokásrendszert követtek. Ennek lényege, hogy a tisztálkodás alapvető eszköze nem a víz, hanem valamilyen zsiradék. Idézzük itt fel Györffy István hangulatos leírását a 19. századi nagykunági szilaj pásztorokról:¹²⁵

Ingük dereka köldökig sem ért; hasukat, hátukat kordoványszerűvé égette a nyári nap, kicserelte a kemény hideg és a havas eső. Gatyájuk félig bő, lábszárközépen alul érő „tölgyfa gatyá” volt (...) Lábbelijük szőrös bőrből magok készítette bocskor volt, mely olyan könnyen kieresztette a vizet, amilyen könnyen bevette. (...) Hosszú, zsírtól csepegő, több ágra befonott haját viseltek (...) Fehérneműjüket (...) mindjárt új korában juhtejjel kevert hamuba taposták, aztán szalonnával kifényesítették, hogy szép fényes, fekete, víz- és feregmentes legyen. Így mosni sem kellett, de ki is mosta volna? Mosdani, fürödni nem szoktak, de nem is volt rá szükség. Bőrük olyan volt a zsíros fehérneműtől, mint a patyolat. Egyébként naponta hússzor is megfordultak a vízben terelés közben, mért kellett volna akkor még külön fürödni is! Olyasmit abban az időben legfeljebb az urak csináltak! Vagy tán még azok se!

A 19. század elején még a települések lakói közül is sokan a pásztorokhoz hasonló viseletben jártak, de a hatóságok rendeletekkel tiltották ezek *gyakorlott zsíros, bűdös, csömört és ondorodást gerjesztő öltözetét, amely undok viselet a csepegésig zsíros hajjal egyetemben.*¹²⁶

A legrégebbi ismert gyakorlat szerint a haját nem vagy csak nagyon ritkán mosták, ehelyett viszont rendszeresen kenték zsiradékkal (sertés-, kacsa-, libazsírral, szalonnával, hájjal, vajjal, táblaolajjal). Ennek a szokásnak a praktikus oldala az volt, hogy az élősködők ellen hatékonyan védte a haját, megakadályozta a kócosodást, valamint hozzásegített az eszményinek tartott barna hajszínhez. Bél Mátyás így emlékezik meg erről 1730-as kiadású könyvében: *A magyarországi lányok, amíg férjhez nem mennek, nem kötik be a fejüket, hanem hajukat nap mint nap úgy bekenik valami folyadékkal, hogy csillogva fénylik.*¹²⁷ Egy évszázaddal később Hölbling Miksa a baranyai magyarok hajviseletéről írta a következőket: (...) *fejüket ezek is [a nők], valamint a férfiak igen zsírozzák, mi annak, ki hozzá nem szokott, émelgést okoz, kivált nyáron, midőn a zsírcsöppek az arczon csurognak le. Ők ezt szépnek tartják, kérkedve hánytorgatván, hogy a magyar nem kóczos, mint a német. Azonban a zsi-*

¹²³ BRAUDEL 1985. 332, 596.

¹²⁴ GYÁNI 1995. 63.

¹²⁵ GYÖRFFY 1928. 21–23.

¹²⁶ *Türkevei It. Current.* XI. 311. 1806. Idézi GYÖRFFY 1928. 23.

¹²⁷ BÉL 1984. 258.

rozásnak az a' haszna is lehet, hogy a' bundát, melly a' pátriárkális gazda' nyakából még éjjel sem igen szokott lejőni, a' kelletlen vendégektől oltalmazza.¹²⁸

A hajápolás e módjára utalnak az egyes vidékeinken még ma is ismert, úgynevezett fejeltakaró ruhák (és talán a hálófőköttők is, amelyet éjszakára magukon hagytak). Ezekkel védtek meg a párnát az elpiszkolódástól: *A gazdasszony a szépen megvetett trónusos ágy búvójában alszik. Éjszaka a feje alá ruhát tesz, hogy gyakorta kenetetett hajától a fejelhaj össze ne kenődjék.*¹²⁹

A fejeltakaró szőtttest – kender- vagy pamutos vászonból készült, 90–110 × 126–160 cm nagyságú, egyszerű mértani elemekből álló csík – Gömörben, a Sajótól délre általánosan használták, s még ma is ismert.¹³⁰ A zsírozás a századforduló táján ment ki tömegesen a „divatból”, de az idősebbek emlékezetében szinte napjainkig megőrződött.¹³¹

Sárrétudvariban a legöregebbek még az 1970–80-as években is emlékeztek a pásztorok *tőgyfagatyájára* és a vele együttjáró tisztálkodási szokásokra (vagyis ezek hiányára). Madar Ilona szerint a század elején még akadt a juhászok között olyan, aki új gatyáját juhtejbe mártotta és utána pernyébe (hamuba) hempergette.¹³²

A bakonyi pásztorok befont és zsírozott hajviseletéről több egykorú leírás ismert, azonban nagykunsági társaiktól eltérően már posztóruhákat, bőrnadrágot, csizmát is viseltek a fehérnemű felett,¹³³ ebből következően valószínűleg tisztálkodási szokásaik is közelebb állhattak a falusiakéhoz.

¹²⁸ HÖBLING 1845. 69.

¹²⁹ HERKELY 1939. 17. matyókról.

¹³⁰ DOBOSSY 1988. 26., vö. FÜLEMILE–STEFÁNY 1989. 51.

¹³¹ Szentgál, Derecske; saját gy.; MADAR 1993. 209.; GERGELY K. 1978. 256.

¹³² MADAR 1993. 217

¹³³ TÁLASI 1939. 30–32.

Szent Erzsébet súlyos beteget fürdet (XV. sz.). Forrás: Soltész István: Árpád-házi királynék: szentek és szeretők. Budapest, (Gabo), 2000

BÜDÖS PARASZT, CIVILIZÁLT POLGÁR, FINOM ÚR:
A TISZTÁLKODÁSI SZOKÁSOKAT MEGHATÁROZÓ KÖRÜLMÉNYEK

Paraszti polgárosodás és társadalmi rétegzettség

A 18. század végétől 1920-ig terjedő időszakot Magyarország történetében a polgári átalakulás koraként tartjuk nyilván. A paraszti rétegek esetében ez az átalakulás a 20. század közepéig, sőt esetenként még tovább tartott. Az átalakulás három fő területe – a jogi-politikai, gazdasági és kulturális-civilizációs – közül ez utóbbi húzódott el az időben legtovább, s nem is zajlott egységesen. A paraszti polgárosodást gyakorlatilag olyan kultúraváltásnak (akkulturációnak) tekinthetjük, *amely kívülről jött, és az egész hagyományos kultúra kicserélését jelenti.*¹³⁴ A paraszti kultúra helyébe a polgári kultúra elemei kerültek, ez azonban nem a kultúra egészének egyszeri cseréjét jelenti, hanem egy sem térben, sem időben nem egyszerre zajló átalakulást, melynek során egyes kultúraelemek fokozatosan cserélődtek ki, ráadásul társadalmi rétegenként, családonként, sőt néha egyénenként is különböző sorrendben. Különösen érvényes ez az életmód olyan elemeire, mint a lakáskultúra vagy a tisztálkodási szokások. Mielőtt ez utóbbiak változását áttekintenénk, fel kell vázolnunk azokat a társadalmi, politikai, kulturális kereteket, amelyek között ezek a változások zajlottak.

Bár a polgári átalakulást már a felvilágosult abszolutizmus idején kibocsátott rendeletek (Mária Terézia, II. József), majd egy évtizeddel később az országgyűlés „rendszeres bizottságai”-nak működése is elősegítette, tudjuk, hogy a polgárság számarányát, gazdasági-politikai erejét tekintve csupán a 19. század közepére vált jelentős társadalmi csoporttá. Az 1848. áprilisi törvények eltörölték a rendi kiváltságokat, elősegítve ezzel a vagyoni-foglalkozási szempont szerinti rétegződést, azonban a polgári átalakulás törvényeit megalkotó birtokos nemesség még jó ideig nem tudott korszerű polgári középréteggé alakulni. A kisnemesség egy része a parasztságba olvadt, másik részük közép- vagy kispolgárrá vált. Az első világháború előtti időszakra szélesebb körben is megteremtődtek a polgári élet keretei.¹³⁵ A polgárság elsősorban a fővárosban, másodsorban a nagyobb vidéki városokban koncentrálódott. Az 1920-as évek végére a polgári átalakulások és a trianoni békeszerződés következtében jelentősen módosult az ország városhálózata. Budapest világvárosi méreteket öltött. A vidék fogalma gyakorlatilag a fővároson kívüli egész Magyarországot jelentette, mivel az országhatáron kívülre kerültek olyan jelentős városok, mint Temesvár, Kolozsvár vagy

¹³⁴ VOIGT 1978. 604.

¹³⁵ KÓSA 1998. 258–259

Pozsony. Még a legnépesebb vidéki városok (Szeged, Győr, Debrecen) növekedési aránya és urbanizációs mutatói is messze elmaradtak Budapestétől.¹³⁶

A magyar társadalom alapját mindeközben a legnagyobb, de korántsem egységes, hanem meglehetősen differenciált társadalmi csoport, a parasztság alkotta. A magyar klasszikus néprajztudomány tárgya, a „nép”, a 18. század végétől csírákban megjelenő, a 19. század közepétől intézményes polgárosodási lehetőségekre¹³⁷ sajátos módon reagálva teremtette meg a néprajzi leírásokból jól ismert, gazdag paraszti tárgy- és viseletkultúrát,¹³⁸ egyelőre még őrizve és gyakorolva hagyományos folklórját. A 19–20. század fordulójától lassanként, majd egyre gyorsuló ütemben erősödtek azok az akkulturációs hatások, amelyek a paraszti hagyományok felbomlásához vezettek. Különösen az első világháborút követően – tehát amikor a társadalom jelentős része már átment a polgári átalakuláson – gyorsult fel ez a folyamat.¹³⁹ Nem véletlen, hogy éppen az 1930-as évektől kezdve merült fel kutatási problémaként a parasztság polgárosulásának folyamata a falukutatók és szociográfusok körében. Ezzel egyidőben élénk vita tárgyát képezte az is, hogy ki sorolható a „paraszt” és méginkább a „nép” a kategóriába.

Mindmáig Erdei Ferenc elmélete a legátfogóbb ebben a témakörben, és ugyancsak ő határozta meg legpontosabban, kikből áll az a népesség, amely vizsgálatunk tárgyát képezi. Erdei a parasztsághoz sorolta a birtokos parasztságot, a földnélküli földműveseket és mezőgazdasági munkásokat, a paraszti rétegeket közvetlenül kiszolgáló falusi iparosokat, valamint a mezővárosi, sőt városi agrárlakosságot.¹⁴⁰

A meghatározás persze attól is függ, hogy pontosan melyik korszakra vonatkozik, hiszen a társadalmi rétegződés az időben folyamatosan változott. Kutatásaim a század elejétől a hatvanas évekig terjedő időszak nem városi lakosságára, esetenként városi, de nem urbanizált, hanem falusias környezetben élőkre vonatkoznak. A népességnek e része bizonyos szempontból homogénnek tekinthető, azonban közelebbről szemlélve tájanként is különböző struktúrák fedezhetők fel. Felosztása (amint Erdeinél is láttuk) több szempontból – például lakóhely, vagyon, foglalkozás, vallás, nemzetiség – történhet, ami a statisztikai felmérések adataiban viszonylag jól nyomon követhető. E szempontok alapján mutatom be azokat a fontosabb csoportokat, akikből az általam vizsgált, elsősorban falusi népesség állt.

A Trianon utáni Magyarország népességének is több mint 60%-a még vidéken élt, a fennmaradó lakosság majdnem fele Budapesten, a többi pedig a vidéki városokban. Tudjuk, hogy a városok – beleértve Budapestet is – peremkerületeiben lakók életkörülményei,

¹³⁶ KÓSA 1998. 274–275.

¹³⁷ VÖRÖS 1997. 50.

¹³⁸ KÓSA László vaskos kötetben foglalkozik a paraszti polgárosodással, s elsősorban a táji különbségekre összpontosít (1990). Ugyanő kockáztatja meg azt az állítást, hogy a magyar néprajz klasszikus törzsanagya éppen erre a 19. század utolsó két évtizedétől az első világháborúig tartó időszakra, vagyis a polgárosodás útjára lépett parasztság kultúrájára vonatkozik elsősorban (1990. 44.).

¹³⁹ KÓSA 1990a. 43–45.

¹⁴⁰ ERDEI 1941.; vö. SÁRKÁNY 2000.

lakásviszonyai, életmódja egyáltalán nem vagy csak kismértékben tért el a falvakban lakóké-
től. Így a legszerényebb becslés szerint is a magyarországi népesség legalább 70–75 %-a,
1930-ban mintegy 6–6,5 millió fő tartozott azokhoz a társadalmi rétegekhez, amelyek
tisztálkodási szokásaikban is az általam vizsgált, főként falvakban és nagyközségekben, vala-
mint külterületeken élő lakossághoz közelítettek. Az összlakossághoz viszonyítva ez utóbbi
népesség, vagyis a tanyasi földbérlők, birtokosok és uradalmi cselédek aránya 1930-ban
ugyancsak igen jelentősnek mondható, 20% körül volt. A külterületeken élők száma az
1950-es évektől fokozatosan csökkent a szocialista településpolitiká-
következtében, amely a külterületeket és a kistelepüléseket a nem fejlesztendő kategóriába sorolta, és hátrányosan
megkülönböztette.¹⁴¹ Ez volt az oka annak, hogy ide vonatkozó adataimat egy-két kivé-
teltől eltekintve a belterületre költözöttek visszaemlékezései vagy egykorú leírások alapján
tudtam csak összegyűjteni.

Év	Összlakosság		Ebből falu		Város		Ebből Buda- pest	
	millió fő	%	millió fő	%	millió fő	%	millió fő	%
1910	18,26	100	14,54	79,6	2,85	15,6	0,88	4,8
1920	7,98	100	5,35	64,7	2,64	19,9	0,92	15,4
1930	8,68	100	5,81	63,7	2,88	19,7	1,01	16,6
1941	9,32	100	5,60	61,7	3,32	19,9	1,16	18,4

1. táblázat
Magyarország népességének megoszlása 1910-től 1941-ig¹⁴²

A lakosság fele mezőgazdaságból, kb. egyharmada iparból élt. Az iparból élők száma a
század első felében folyamatosan emelkedett a mezőgazdaságból élők számának rovására.
Az említett időszakban a vidéki lakosság legfőbb megélhetési forrását a termőföld, illetve a
mezőgazdasági tevékenység jelentette, ugyanakkor növekvőben volt a polgári foglalkozásúak
száma is, akik többnyire szintén rendelkeztek földbirtokkal vagy bérlettel.

Év	Mezőgazdaságból élők		Iparból élők		Egyéb	
	millió fő	%	millió fő	%	millió fő	%
1920	4,45	55,7	2,40	30,1	1,13	14,2
1930	4,50	51,8	2,81	32,3	1,38	15,9
1941	4,54	48,7	3,26	34,9	1,52	16,4

2. táblázat
Foglalkozás szerinti megoszlás (1920–1941)

¹⁴¹ KÓSA 1998. 477.
¹⁴² Forrás: HANÁK 1988. 406.; BEREND T. 1976. 767–769.

A Fejér megyei Abán élő nagyobb birtokosok közül például csak a Detrich család élt állandóan a községben. A nagybirtokosok kúriáit ebben a faluban ma is *kastély*ként emlegetik. Tekintélyes és állandóan a figyelem középpontjában álló családok voltak tehát, akik a városias életmód több elemét (pl. fürdőszoba, vízvezeték stb.) elsőként honosították meg a kistelepüléseken.

A vallási hovatartozás a mindennapi tisztálkodási szokásokat közvetlenül nem befolyásolja, ugyanakkor gyakran előfordul, hogy egy vegyes lakosságú településen eltérések tapasztalhatók a különböző felekezethez tartozók életmódjában. Jó példa erre Aba, ahol a viszonylag jobb módú és polgárosultabb református törzslakosság többnyire korszerűbb életkörülményeket tudott magának kialakítani, mint az Alföldről vagy a külterületekről a faluba települt katolikus „jövevények”, akik jóval elmaradottabban és szegényebb körülmények között éltek.

A vizsgált időszakban a Dunántúlon (mind a városokban, mind a falvakban) a lakosság 80%-a katolikusnak vallotta magát. Az Alföldön, főleg a Tiszától keletre az országos átlagnál jóval nagyobb volt a reformátusok aránya; Hajdú és Bihar megyékben a lakosság háromnegyedét is elérte, illetve túlhaladta. Az izraelita vallásúak túlnyomórészt a városokban, elsősorban Budapesten éltek: a fővárosi lakosság egyötödét tették ki. A nagyobb, illetve polgárosultabb településeken a zsidók tömeges elhurcolását megelőzően szép számmal voltak olyan zsidó közösségek, amelyek betartották a vallási előírások szerinti rituális tisztálkodási szabályokat. Mivel ezek a vallási közösségek meglehetősen zártak maradtak, szabályaik jórészt ismeretlenek voltak a kívülállók számára, s így a nagy többség tisztálkodási szokásait sem befolyásolták.

Római katolikus	65 %
Református	21 %
Evangélikus	6 %
Izraelita	5 %
Egyéb	3 %

3. táblázat

Magyarország lakosságának vallási megoszlása 1930-ban

A tisztálkodási szokások alakulásában szerepe lehet a nemzetiségi hovatartozásnak is. Trianon után a nem magyar nemzetiségűek aránya jelentősen lecsökkent. Az országhatárokon belül maradt nemzeti kisebbségek jó része oly mértékben asszimilálódott a magyar viszonyokhoz, hogy életkörülményeikben, mindennapi tisztálkodási szokásaikban gyakorlatilag nem találunk nemzetiség-specifikusnak tekinthető elemeket. Ugyanakkor azért ez mégsem ilyen egyszerű. A németek például általánosan úgy élnek a magyar köztudatban, mint különösen tiszta, rendes népcsoport. Ennek oka azonban végső soron az, hogy a német ajkú

kisebbség általában megelőzte polgárosodásban a többi nemzetiséget, bár egyidejűleg igen archaikus kulturális elemeket is megőrzött. Ezek az archaizmusok, amelyek egyben a nemzeti sajátosságok kifejezői is – régi nyelvjárások, folklórszövegek, ünnepi szokások, étkezés stb. – azonban többnyire nem zavarják vagy hátráltatják az új ismeretek és polgári értékek befogadását. A magyarországi délszáv népcsoportoknak sem a mindennapi tisztálkodása különbözik a magyarokétól, hanem a különleges alkalmakon (temetésen, lakodalomban, kalendáris ünnepeken) végzett rituális tisztálkodási szokásaik, amelyek jóval gazdagabbak a magyarokénál.

Külön kell említenünk a magyarországi cigányságot, akiket korábban nem számítottak a nemzetiségek közé. A vizsgált időszakban számuk mintegy 300–400 000-re tehető, azonban anyanyelv, életmód és mentalitás szempontjából is elég heterogén csoportot alkotnak. Egy részük magyar falvakban telepedett le, és többé-kevésbé alkalmazkodott a magyar lakosság helyi értékrendjéhez és szokásaihoz. Jelentős részük viszont a magyartól alapvetően különböző, a történelmi múltjából adódó jellegzetes cigány értékrend és normák szerint él. Ebben az értékrendben központi szerepet foglal el a *marhime* (tisztátalanság) fogalma,¹⁴³ amely meghatározó szerepet játszik a társadalmi érintkezés, étkezés és nem utolsósorban a tisztálkodás szabályainak alakulásában.¹⁴⁴

Közegészségügyi és lakásviszonyok

A 20. század korai évtizedeiben egyre több fórumon foglalkoztak a lakosság egészségügyi körülményeivel, amelyek messze elmaradtak a tudomány által javasolt, gyakran rendeletekkel megerősített előírásoktól.

Magyarországon a 19–20. század fordulójáig nem beszélhetünk tervszerű vízellátásról. A lakosság a természeti adottságoktól függően szerezte be ivóvíz- és háztartási vízszükségletét. Pesten 1868-ig,¹⁴⁵ a kisebb településeken és tanyákon még a 20. század első évtizedeiben is felszíni vizekből vagy nem túl mély, ásott kutakból nyerték az iváshoz, tisztálkodáshoz, valamint a gazdálkodáshoz szükséges vizet, a középkor óta gyakorlatilag változatlan módon. Ez a felszínhez közeli vizek gyakori fertőzöttsége, szennyezettsége miatt gyakran okozott súlyos járványokat. A mélyebben fekvő, nem szennyezett vizekhez való hozzáférést a technika fejlődése tette lehetővé. A mélyebb, fúrt kutak és újfajta vízkiemelő

¹⁴³ DARÓCZI 1993. 16.

¹⁴⁴ A magyarországi cigányság tisztasági szabályait részletesen elemezte WILHELM 1993.; STEWART 1994. 210–240.

¹⁴⁵ Buda lakóit 1856-tól szűrt Duna-vízzel szolgáló vízmű látta el, Pest lakossága azonban ásott kutakból és közvetlenül a Dunából szerezte be ivóvizét. A Kossuth tér északi részén, a játszótér alatt 1868-tól kisebb-nagyobb átalakításokkal máig működik az első pesti vízmű, melyet William Lindley angol mérnök tervezett. (MATTASOVSKY)

szerkezetek, majd az artézi kutak nagymértékben javították a vízellátás minőségét.¹⁴⁶ A sűrűn lakott városokban – Magyarországon elsősorban a fővárosban – már a 19. századtól egyre nagyobb gondot jelentett a lakosság megfelelő minőségű vízzel való ellátása és a növekvő mennyiségű szennyvíz elvezetése, amelyre csak a vízmű- és csatornahálózat kiépítése hozott megoldást.

A 20. század elején a vidéki lakosság túlnyomó része, beleértve a vidéki városokat is, földszintes házakban élt (4. táblázat). E lakások 80%-a 1–2 szobás volt (5. táblázat). Számottevő még a 3–6 szobás lakások aránya, de ha ebből a vidéki nagyvárosok polgári lakásait leszámítjuk, akkor a falvakra és nagyközségekre ezeknek elenyésző hányada jut. Még a negyvenes években is a közegészségügyi viszonyok egyik fokmérőjének tekintették az árnyékszékek meglétét és elhelyezését. A statisztikai adatok szerint (6. táblázat) a vidéki lakások 7,2%-ában egyáltalán nem volt árnyékszék (szemben a budapesti 1,6%-kal), túlnyomó részükhöz külön udvari vécé tartozott. Mindössze a fennmaradó alig több mint 6%-ot teszik ki azok a lakások, amelyekhez lakáson belüli vagy a házzal egy tető alá épült illemhely tartozott (szemben a budapesti 78,1%-kal).

Típus	1930	1941		
		ebből	Budapesten	vidéken
Föld alatti	0,2	0,3	–	0,3
Földszintes	98,2	97,7	58,4	98,6
Emeletes	0,6	2,0	41,6	1,1
Összesen	100,0	100,0	100,0	100,0

4. táblázat

Lakóházak %-os megoszlása típusonként 1930-ban és 1941-ben Budapesten és vidéken

	Vidék	Budapest	Magyarország
Az épületben szoba nincs	0,2	0,0	0,2
1 szobás	52,9	12,5	52,0
2 szobás	32,8	12,3	32,4
3 szobás	6,6	8,6	6,6
4 szobás	3,1	7,7	3,2
5 szobás	1,4	6,1	1,5

¹⁴⁶ Zsigmondy Vilmos, a magyar kútúróipar megteremtője, hazánk első artézi kútját 1866-ban készítette. Az Alföldre jellemző artézi kutakból a 19. század végéig kb. 2000 db épült.

	Vidék	Budapest	Magyarország
6–10 szobás	2,4	17,9	2,8
11–20 szobás	0,5	11,4	0,8
21–30 szobás	0,1	5,9	0,2
31–50 szobás	0,0	7,4	0,2
51–75 szobás	0,0	5,3	0,1
76–100 szobás	0,0	2,5	0,0
101 és több szobás	0,0	2,4	0,0
Összesen	100,0	100,0	100,0

5. táblázat

Lakószobák száma 1941-ben országosan, vidéken és Budapesten a lakások %-os arányában

	Budapest	Vidék	Magyarország
Csak a lakásban	26,5	2,0	2,6
Lakásban és az épülettel egy fedél alatt vagy külön is	37,3	2,1	2,9
Az épülettel egy fedél alatt és/vagy külön is	14,3	2,3	2,6
Csak külön	20,3	86,4	84,8
Nincs	1,6	7,2	7,1

6. táblázat

Árnyékszékék típusai 1941-ben %-os megoszlásban vidéken, Budapesten és országosan

A higiéniai ismeretek és az orvosi ellátás hiánya, a nem megfelelő lakás- és munkakörülmények miatt a lakosság egészségi állapota rossz, a csecsemő- és gyermekhalandósági arány magas volt.

A vidéki házakban, de még a fővárosi munkáslakásokban is csak elvétve akadt fürdőszoba; egy 1905-ös felmérés¹⁴⁷ szerint például Budapesten 1000 lakásból mindössze 46-ban. Vidéken ez az arány jóval alacsonyabb, a falvakban gyakorlatilag nulla volt. 1929-ben a budapesti munkáslakások 1,3%-ában, s 1935-ben is csupán 6,9%-ában volt fürdőszoba, azok is a kétszobás lakásokhoz tartoztak. A folyóvízzel (konyhai falikút) rendelkező budapesti munkáslakások aránya jóval magasabb volt: 1930-ban a lakások mintegy fele, 1941-ben már több mint 70%-a. A vidéki településeken, különösen a falvakban ezzel szemben alig akadt folyó vízzel ellátott háztartás a saját kútból való vízbevezetés nehézségei, illetve a központilag kiépített vízvezetékrendszer hiánya miatt.¹⁴⁸ Fordulatot ezen a téren csak az 1948-ban létrejött Országos Vízgazdálkodási Hivatal megszervezése, valamint az ivó-

¹⁴⁷ PATAKI 1911.

¹⁴⁸ GYÁNI 1998. 315.

A fűtős konyha, földes parasztház. Bal sarokban a mosakodáshoz használt melence, a tűzhelyen vízmelegítő fazék. Kadarkút (Somogy m.). Fotó: Gönyei Sándor, 1931. (Néprajzi Múzeum Fotótára F64949.)

Parasztpolgári mosdósarok a konyhában a bejárati és a szobaajtó között. Váncsod (Bihar m.). Fotó: Molnár Balázs, 1964. (Néprajzi Múzeum Fotótára F188942.)

vízellátás és vízügyi fejlesztés országos programját tartalmazó tanulmány hozott. Ekkor az ország 58 városa közül 28 volt vízvezetékekkel és 23 csatornával ellátva, míg a 3250 községből mindössze 8-ban volt vízvezeték és 4-ben közcsatorna. 1960-ra a lakosság 21%-a élt vízvezeteki vízzel ellátott lakásban. 1999-ben ez az arány 81% volt, s a lakások kevesebb mint fele csatlakozott szennyvízcsatornához.¹⁴⁹ Vízüblítési véccével 1949-ben a lakások 13%-a, 1990-ben 74%-a rendelkezett. Fürdőszoba 1949-ben a lakások 10%-ában, 1990-ben 77%-ában volt.¹⁵⁰

A 20. század első felében a főúri kastélyok, nagypolgári otthonok kivételével alapvetően háromféle lakástípus létezett: a polgári lakás, a munkáslakás és a parasztház. Az általam vizsgált rétegek lakásai ez utóbbi két kategória valamelyikébe sorolhatók.

A napóleoni háborúk idején a gabonakonjunktúra tette lehetővé a kisalföldi és a Dunához közeli nagyalföldi módos parasztság házainak átalakítását és bővítését. A kétszattatú parasztház így lassanként háromszattatúvá vált, s fokozatosan terjedt a módosabb gazdák körében, majd 20-30 éves késéssel a szegényparasztság körében is.¹⁵¹ Az így kialakult, szoba–konyha–kamra beosztású, számos helyi variációban létező parasztház a 19–20. század fordulóján még országszerte általános volt. Ez az alaptípus a két háború között még tovább bővült egy kamrával, szobával, illetve gazdasági épületekkel vagy nyári konyhával egészült ki. A századfordulótól kezdődött, az első világháború után pedig rohamosan felgyorsult a lakóházak fűsttelenítése a szabadkémények megszüntetésével. A konyha többfunkciós helyiséggé vált, ahol nemcsak főztek és étkeztek, hanem lakóhelyiségként, tisztálkodó- és hálóként is használták.¹⁵² Így a tulajdonképpeni szobából vagy az új szoba hozzáépítése révén felszabaduló utcai szobából *tisztaszoba* válhatott.

A háromszattatú parasztházak mellett azonban jóval szerényebb hajlékok is tömegével fordultak elő a 20. század első felében. A legszegényebb paraszti rétegek továbbra is kétszattatú lakóházairól, valamint a valószínűleg ebből a típusból eredő¹⁵³ szoba-konyhas mezőgazdasági cselédlakásokról és városi munkáslakásokról van szó. Az uradalmi cselédek számára biztosítandó szolgálati lakásokról a 20. század elején törvény intézkedett. 1938-ban 43 600 cselédház volt az országban. Egy 1937-ben, Győr környékén készült felmérés szerint, amely 37 gazdaságban 500 cseléd lakására vonatkozó adatsoron alapul, a lakások 92%-a egyszobás volt. Kétszobás lakást csak a gazdatisztek és iparosok kaptak. A lakások 55%-a közös, 45%-a külön konyhával rendelkezett; 70%-a földes padozatú, 11%-a köves

¹⁴⁸ GYÁNI 1998. 315.

¹⁴⁹ MATTASOVSKY.

¹⁵⁰ VALUCH 1998. 479.

¹⁵¹ Mindez a tisztaszoba intézményének megjelenését eredményezte, amely tisztán a reprezentációt szolgálta. Így lassanként a parasztság körében is elkezdődhetett az a folyamat, amely a lakáson belüli helyiségek és terek funkcionális elkülönítésére törekszik, s amely a nagypolgári lakástípusnál valósult meg először. KÖVÉR 1998. 120–121.

¹⁵² FÉL–HOFER 1997. 350.

¹⁵³ KÖVÉR 1998. 122.

és 19%-a fapadlós volt. *A szobák túlszűfoltak, levegőtlenek voltak, nyolcan-tizen is aludtak egymás hegyén-hátán. (...) Az ágynemű néhány rongy, takaró a kabát, az ing ugyanaz, ami-ben nappal verejtékeznek.*¹⁵⁴ Ezekben a lakásokban tehát a szűkös hely miatt a lakószoba főként alvásra szolgált, a multifunkcionális konyhában zajlott az összes többi tevékenység: sütés-főzés, étkezés, tisztálkodás és gyakran még alvás is. Reprezentációra egyszerűen sem hely, sem anyagi lehetőség nem adódott. Ha fel is merült ilyen igény, néhány olcsóbb dísz tárggyal vagy lakáskiegyesítővel kellett azt kielégíteniük.

A 20. század első felében egy viszonylag homogén és nagy létszámú, az ország összlakosságának mintegy 70 %-át kitevő, falusias körülmények között, alapvetően kétféle lakástípusban élő csoport körvonalazódik előttünk. Ennek a lakosságnak a nagy része (országos szinten több mint 50%-a) kizárólag mezőgazdasági tevékenységből, a fennmaradók pedig főként ipari, kereskedelmi és emellett mezőgazdasági tevékenységből tartották fenn magukat (falusi iparosok, kereskedők). A csak mezőgazdasági tevékenységet űzőknek mintegy 60%-a törpebirtokos (3 holdon alul), birtokkal nem rendelkező mezőgazdasági munkás vagy cseléd, akik lakásviszonyaikat tekintve a legelmaradottabbaknak tekinthetők (árnyékszék nélküli, egyszobás lakások, uradalmi cselédlakások).

Akkulturációs hatások

A tisztálkodási szokások polgárosodásának vizsgálatakor a már tárgyalt társadalmi körülmények – foglalkozási és vagyoni rétegzettség, urbanizáció, vallási és nemzetiségi megoszlás, lakáskörülmények – mellett figyelmet kell fordítanunk azokra a kívülről jövő kulturális hatásokra is, amelyek elősegítették az akkulturáció folyamatát. A polgárosodás legfőbb elindítója a tudományos-technikai forradalom volt, amelynek eredményeképpen újfajta termékeket előállító új termelési és pénzügyi struktúrák jöttek létre. A 19. századtól kezdve többek között az orvostudomány fejlődésének köszönhetően egész Európában – s amint láttuk, nálunk is – sorra hozták az állami intézkedéseket a köztisztasági-közegészségügyi feltételek javítására. Az ismeretterjesztést összekapcsolták a személyi tisztálkodás új, tudományos érvelésű propagandájával.

Mindebben talán az *iskolai oktatás* fejlesztésének volt a legfontosabb szerepe. Egy 1905-ös felmérés¹⁵⁵ szerint az iskolás gyermekeknek mindössze 44%-a fürdött legalább kéthetente, 29%-a havonta és 27%-uk (!) ennél is ritkábban vagy soha. Az iskolásokra vonatkozó adatok ismeretében gondoljuk el, milyen lehetett az iskolába nem járó gyermekek helyzete, akiknek száma az összes tanköteleshez képest 21%-ot tett ki 1905-ben. A beiskolázási arány a kötelező népoktatás 1868. évi bevezetése után folyamatosan emelkedett: míg 1870-ben az iskolakötelesek 48%-a nem járt iskolába, 1913-ban már csupán 14%-uk.

¹⁵⁴ BEJCZI NÉMETH 1937. 148.

¹⁵⁵ PATAKI 1911.

Ez azért fontos, mert a korszerű ismereteket, köztük a tisztálkodással, higiénával kapcsolatosakat is éppen az iskola közvetíthette a legeredményesebben. A *tömegkommunikációs eszközök* (sajtó, rádió, mozi) szinte robbanásszerű fejlődése és tömeges terjedése az első világháború alatt és azt követően szintén hozzájárult az új ismeretek terjesztéséhez.¹⁵⁶ Ugyancsak szerepet játszott a polgárosultabb tisztálkodási minták átvételében a hadkötelezettség általánossá válása,¹⁵⁷ valamint a paraszti származásúak tömeges *munkavállalása* – cselédkedés,¹⁵⁸ ipari szakmák elsajátítása, néhány éves ipari munka – a városokban.¹⁵⁹

Egészségügyi felvilágosítás, iskolai tisztaságra nevelés

A higiéniai körülmények és a tisztálkodási szokások korszerűbbé válásában a lakáskörülmények fokozatos javulása, illetve a természettudományok és technika fejlődése mellett egyre fontosabb szerepet játszottak az egészségügyi felvilágosítás különböző formái. A 18. század második felében jelentek meg először magyarul orvosi felvilágosító művek, amelyek a helyes étkezés, a betegápolás módjai mellett a testápolás kérdéseivel is foglalkoznak. Mátyus István először 1762-ben, majd bővített változatban 1787–1793-ban kiadott *Ó és Új Dianetetica* című hatkötetes könyvének toldalékában a test külső tisztaságának fontosságát hangsúlyozza. *A tiszta vízzel, szappannal való mosódást* azért tartja szükségesnek, mert enélkül a *bőr színére rakódott mocsok* a láthatatlan gőzt bennrekeszti, s az embert *utálatossá*, beteggé teszi. Külön hangsúlyozza, hogy milyen fontos szerepet játszik az egészség megőrzésében a kisgyermek tisztán tartása, a lábmosás, a kéz és arc gyakori hidegvizes megmosása, a gyakori fésülködés és fejmosás, illetve a száj- és fogtisztítás. A dörgölésről és feredésről írva felidézi a korábbi magyar fürdési szokásokat – beleértve a gőzfürdőt, olajos, bablisztes ledörzsölést és a különböző gyógynövényekkel készített fürdőket –, majd azon sajnálkozik, hogy ezt a *nagy erejű, szélesben kiterjedő hasznú, olcsón szerezhető, kedvesen fogadható, házi gyönyörködtető eszközt* már jó ideje mellőzik, pedig a törökök példája bizonyítja, milyen jó hatású az egészség megőrzése szempontjából.¹⁶⁰

Mátyus tanácsadó könyvecskéjét számos hasonló kiadvány követte, ezeket azonban természetesen főként az iskolázottabb nemesi és polgári rétegek olvasták. A 19. században a legalsó néposztályok körében uralkodó egészségügyi viszonyok szükségessé tették, hogy ezek a tudnivalók e körökbe is eljussanak. Az általános tankötelezettség 1868-as bevezetését követően a higiéniai ismereteket beépítették az elemi népiskolai tananyagba. Ennek eredményeit mutatja az a vizsgálat,¹⁶¹ amely szerint népiskolák 1–2. osztályai számára 1906 és 1925 között kiadott olvasókönyvek olvasmányainak majdnem egytizede kapcsolódik

¹⁵⁶ FEATHERSTONE 1997. 72–74.

¹⁵⁷ TURNER 1997. 64–65.

¹⁵⁸ GYÁNI 1983.; NAGY VARGA 1985.

¹⁵⁹ VOIGT 1978. 608–615.; vö. SZILÁGYI 2000.

¹⁶⁰ SZLATKY 1989. 273–276.

közvetve vagy közvetlenül egészségügyi témákhoz. A tankönyvek szerint az egészséges élet egyik alapfeltétele a rendszeres és alapos tisztálkodás, amelynek módjára változatos formában próbálják megtanítani a könyvek használóit, a kisiskolásokat. A tanmesék, történetek, versek vagy pontokba szedett szabályok könnyen, életre szólóan rögződhettek a gyermekekben, akár szó szerint vagy érzelmi ráhatás útján.

A következő versike kisebb eltérésekkel két olvasókönyvben is megjelenik:¹⁶²

*A kis galamb a földön
Megtisztogatja szárnyait,
Megmosdik a kis cica is,
Nyalván picinke lábait.*

*Ami csak él földön, vizen,
Tudja, mi szép a tisztaság.
A fák az eső cseppjében,
Harmatban fürdik a virág.*

*A fecske, gólya, réce, gém,
Mind, mind szépen megmosdanak,
És a patak hullámiban
Vigan fürödnek a ludak.*

*Kövesd, gyermek, a tanácsot,
Légy tiszta és rosszat ne tégy.
És mindenütt e hang beszél:
Testben, lélekben tiszta légy!*

Egy olvasmányban Miska bácsi kérdezi a réten játszadozó gyerekeket:

– *Hát ti mik akartok lenni, ha megnőttök?*
– *Katonák! – kiáltották valamennyien.*
– *Tudjátok-e azt, kiből lehet csak katona?*
– *Tudjuk. Abból, aki egészséges és erős legény.*
– *És kiből lesz egészséges és erős legény?*
– *Abból, aki vigyáz az egészségére és erősíti a testét.*
– *No, ti ugyan vigyáztok az egészségetekre! Hiszen egész nap az iskolában görnyedtek – évődött Misi bácsi.*

¹⁶¹ LIPTÁK 1997.

¹⁶² EMBER–GYÖRFFY 1918. 53.

– Ott jó tanítónk tanít meg arra, hogyan vigyázzunk az egészségünkre.
 – Csak nem?
 – Mindennap megnéz, tiszták vagyunk-e? Meg is mosdunk mindennap derékig! Kezünk, kör-
 münk mindig tiszta. Mielőtt belépünk az iskolába, csizmánkat, cipőnket letisztítjuk...¹⁶³

Egy másik olvasmány egy nagy erős piros emberről szól, akitől megkérdik, mitől ilyen egészséges.

– Semmi mástól – így felelt –, csak attól, hogy gyermekkorom óta szeretem a vizet.
 – Inni?
 – Nemcsak inni, hanem főképpen mosdani. Ha napos időben szél nem fúj, amikor csak lehetett, fürödtünk. Úgy lubickoltunk nyáron a vízben, mint a récék.
 – Lássá – így folytatta a nagy erős piros ember –, mikor már megnőttem és a magam ura lettem, az első pénzemen fürdőkádat vettem, és mindennap lemosom magam friss, hideg vízzel. De nincs is náthám soha, meg nem is köhögök.¹⁶⁴

Az egészségesen élő ember tehát nem fél a víztől. Minden reggel friss, hideg vízzel és szappannal megmossa kezét, arcát, nyakát és mellét, fogat mos, és megfésülködik. Tiszta a ruhája és a cipője, ügyel körmei és keze állandó tisztaságára. Evés előtt kezét mos, utána száját kiöblíti. Naponta egyszer derékig megmosdik. Hetente egyszer tetőtől talpig megfürdik, és tiszta fehérneműt vesz. Nyáron sokat fürdik a szabadban, ha arra alkalmas az idő. Sokat tartózkodik a szabad levegőn, lakásában is tisztaságot tart, és gyakran szellőztet.¹⁶⁵

Érdeemes ezeket az előírásokat összevetni az 1970-es évek személyi higiénével kapcsolatos pedagógiai irányelveivel: *A személyi tisztaság elengedhetetlen követelménye, hogy a tanuló – és a felnőtt is – naponta egyszer bőséges melegvízzel, szappannal, lehetőleg tetőtől talpig alaposan megmosakodjék. Ezt az otthoni adottságoktól függően végezheti úgy is, hogy csak derékig mosdik le, de akkor is rendszeresen mosson lábat. Akinek módja van, naponta fürödjön, zuhanyozzon. (...) Reggel a tanuló hideg vízben, derékig mosakodjék. Igen nagy gondot kell fordítanunk a kezek tisztán tartására. A piszkos kézen tömegével fordulnak elő kórokozók, ezért a körmöket kefével kell mosni és rövidre kell vágni. Hetenként legalább egyszer vegyen a tanuló tisztasági fürdőt (...) bőséges meleg vízzel, szappannal és mosdókesztyűvel (...) Hetenként mossa meg a gyermek a haját is, vágja le kéz- és lábkörmeit. Szoktassuk rá a gyermeket, hogy csak saját törülközőjét használja otthon és az iskolában is. A szerző szól még a napi kétszeri fogmosás, az étkezések utáni szájoöblítés, valamint a helyes orrtisztítás és zsebkendőhasználat fontosságáról.*¹⁶⁶

¹⁶³ QUINT–DOROZDY 1924. 104–106.

¹⁶⁴ HAVAS–PERES–PÓSA 1910. 132–133.

¹⁶⁵ LIPTÁK 1997. 30–32, 34–35.

¹⁶⁶ SZÉKELY 1978. 184–186.

**Hallgass reánk, hasznát fogod venni,
Kézmosás nélkül ne ülj le enni!
Szennyes kezek szennyezik az ételt
S viszik emberbe a fertőző mótelyt.**

**A
Tuberkulózis Elleni Küzdelem
Országos Bizottsága
(Budapest I, Lánchíd-u. 2)**

KELLNER ÉS MOHRILÜDER RT BUDAPEST

Szemléltető iskolai falikép a két világháború közötti időszakból. (Országos Pedagógiai Könyvtár és Múzeum, Budapest)

Az olvasmányok között ugyan nem szerepel olyan, amely kimondottan a megjelenéssel, ideális külsővel foglalkozna, elszórt részletekből mégis összeáll a következő kép: tiszta, rendes ruha és test, piros, mosolygós arc, ragyogó szem, edzett, izmos test. Mindez a puritanizmussal is összekapcsolódik: a csinosság egyszerű, tiszta és nem rongyos ruhát jelent. A túlzásba vitt szépségápolás inkább káros; tükörbe csak akkor nézzünk, *ha meg akarunk győződni, hogy arcunk, hajunk rendben van-e.*¹⁶⁷

Összefoglalva: ezek az írások arra hívják föl a figyelmet, hogy a tisztaság, a mértékletes, puritán élet nemcsak a legfőbb eszköz, mely megóv a betegségektől, hanem egyben morális kötelesség is.

A szöveges okítást vetített vagy a tanteremben kifüggesztett szemléltető képek egészítették ki. Az *Uránia Szemléltető Taneszközök Gyára* például az 1920-as években üvegdia-sorozatot készített iskolák számára; egyikük a tisztálkodás helyes módját mutatja be.¹⁶⁸ A *Tuberkolózis elleni Küzdelem Országos Bizottsága* szemléltető falikép-sorozatot adott ki, amelynek egyik darabja például a kézmosás fontosságáról szól, a kép alatt a következő versikével:

*Hallgass reánk, hasznát fogod venni,
Kézmosás nélkül ne ülj le enni.
Szennyes kezek szennyezik az ételt,
S viszik emberbe a fertőző métetelyt.*

Az iskolákban igyekeztek olyan feltételeket biztosítani, amelyek között a gyerekek a gyakorlatban is megtapasztalhatták legalább a helyes kézmosást, törülközőhasználatot és az alapvető tisztasági szabályokat. Az oktatásügy már az Eötvös-féle 1868-as népiskolai törvényt követő években figyelmet fordított arra, hogy az intézmények megfelelő higiéniai körülmények között működjenek, például szolgálva a rászorulóknak. Wlassics Gyula válás- és közoktatásügyi miniszter az 1897-ben kiadott *Kisdudóvodai és népiskolai mintatervek. Építkezési utasítások* című minisztériumi kiadványban¹⁶⁹ külön fejezetben foglalkozik a higiénia kérdésével. Minden iskola- és óvodatípushoz megfelelő árnyékszékeket, mosakodó és ruhaszobát is terveztek. Ez utóbbi az utcai cipő és felsőruha tárolására, valamint tisztálkodásra szolgált: *Mosakodásra, ahol vízvezeték van, legcélszerűbb olyan mosdó-medencze, amely a mosakodótól a használt csapról folyó vizet odább vezeti. Egyszerűbb viszonyok között alacsony padkán elhelyezett 2–3 fém mosdótál s ugyanannyi csappal ellátott kisebb vízmedencze a tál mögött emelkedettebb padkán megfelel. Tiszta törülközőről az iskola gondoskodik, ha pedig nem lehet elég tiszta törülközőről gondoskodni, inkább tiltsák be az arc mosását, mert a tisztátalan közös törülköző könnyen lehet veszedelmes szembajnak, a trachomának terjesztője.*¹⁷⁰

¹⁶⁷ NEMESKAY–KERÉKGYÁRTÓ 1906. 89–90.

¹⁶⁸ A sorozat még feldolgozatlan állapotban az Országos Pedagógiai Könyvtár és Múzeumban van.

¹⁶⁹ Az első ilyen tervgyűjteményt Gönczy Pál államtitkár adta ki 1871-ben.

*Mosdó a tiszaiigari óvodában. (Szolnok m.)
Franciscy József felvétele 1952.
(Néprajzi Múzeum Fotótára F114139.)*

Az iskolák vízvezetékkel való ellátása a tisztasági követelményeket lényegében nem befolyásolta, csupán könnyebbé tette azok betartását.

A falusi tanítók még egyéb módokon is ösztönözhatték a kisiskolásokat a tisztasági szabályok betartására. Sokat számított a személyes példamutatás, de az is előfordult, hogy a már felnőtt diákok lakodalmára meghívott tanító mosdótálat vitt nászajándék gyanánt.¹⁷¹

A paraszti polgárosodás lépcsőfokai és a tisztálkodási szokások változása

A polgárosulás fokozatai mindig viszonylagosak. Ez a viszonylagosság a két legfontosabb és egymással ellentétes irányba ható tényező – tradicionalitás és a polgárosodás – eredménye. A tradicionalitás beépülhet a polgárosulás folyamatába is, mint bizonyos állapotokat fenntartó erő. Attól függően, hogy mihez viszonyítjuk, ugyanazt az állapotot lehet egyidejűleg tradicionálisnak vagy polgárosultnak minősíteni. E viszonylagosság figyelembevétele mellett is körvonalazhatók a paraszti polgárosulás főbb állomásai. Valamennyi fokozat és a főként a közöttük levő különbség jól leírható az anyagi és szellemi kultúra egy-egy elemének vagy több kulturális elemének komplex bemutatásával. Kósa László a paraszti kultúra és társadalom változásainak következő három fő szakaszát különbözteti meg:¹⁷² (1.) *archaikus*

¹⁷⁰ Wlassics 1897. 15.

¹⁷¹ Szeremle, nyugdíjas tanítónő.

¹⁷² Kósa 1990a. 58–64.

állapot, melynek fő általános jellemzői a szájhagyományban élő ismeretek dominanciája az írásos formákkal szemben, az irracionális szokások és hiedelmek erős befolyása, a közösség zártsága, alapvetően önellátó gazdálkodás, a fogyasztási értékrend hiánya, vagyis *az ipari forradalom befolyásától még nem érintett paraszti lét*. (2.) *Polgárosuló parasztság*, melyre jellemző a szájhagyomány visszaszorulása az írásbeliséggel szemben, az irracionalitás csökkenő befolyása, a közösség zártságának lazulása, piacra termelő gazdálkodás, felhalmozó értékrend. (3.) *Polgárosult vagy polgárosultabb parasztság, amikor a paraszt megszűnik parasztnak lenni*.

Hanák Péter a századforduló polgárosuló parasztságának *külterjes* és *belterjes* típusát különbözteti meg.¹⁷³ A századfordulón még túlnyomó többségben levő *külterjes* gazdálkodók továbbra is a jobbágycori gazdálkodási, kulturális és mentalitásbeli hagyományok szerint éltek, vagyis *az archaikus* állapotot tartották fenn. A jóval kisebb létszámú, elsősorban a nyugati országrészben élő korszerűbb szemléletű *belterjes* gazdálkodók, elhagyva folklorisztikus hagyományait, a polgári kultúra aktív befogadói lettek (*polgárosuló parasztság*).

A paraszti polgárosodás folyamatát más szerzők is többnyire két fő szakaszra bontották. Ha terminológiák el is térnek egymástól, lényegében ugyanazokat a kategóriákat kell alattuk értenünk. Hofer Tamás például az első szakaszt jobbágyparasztinak nevezi, Vörös Károly *archaikus termelési eljárásokat fenntartó és a modern termelési eljárásokkal, technikákkal kísérletezni kezdő* parasztról beszél.¹⁷⁴

Miután a tisztálkodási szokásokkal kapcsolatosan összegyűlt anyagot a rendszerezés szándékával áttekintettem, az általam kutatott társadalmi csoportok körében két fő típust (modellt) és részben egy harmadikat tudtam elkülöníteni a tisztálkodás tekintetében. Ezek a típusok lényegében egybevágnak a fentiekben ismertetett szakaszokkal, illetve típusokkal. (1.) Az egyik a „paraszti”, „nem polgári”, vagy „régies” (archaikus) jelzőkkel jellemezhető. A továbbiakban *parasztinak* nevezem az egyes elemeiben a korábbi, történeti forrásokból ismerős, mágikus, rituális elemeket gazdagon tartalmazó tisztálkodási szokásrendszert. A 20. század első évtizedeiben az itt leírt „tisztá formájában” már csak a legszegényebb, legelmaradottabb, legrégiebb kultúrájú rétegekre és a legidősebb korosztályra jellemző, ugyanakkor egyes elemei sokkal tovább is fennmaradhattak. (2.) A másik a továbbiakban *parasztpolgárinak* nevezett tisztálkodási szokásrendszer mindenképpen későbbi fejlemény. Ideálisnak gondolt változatát a 19–20. század fordulója körüli tankönyvekben és ismeretterjesztő irodalomban, élő – paraszti elemekkel keveredő – gyakorlatát pedig az említett tankönyveken felnőtt paraszti származású generációk körében találjuk meg. Nem véletlen, hogy az előző tisztálkodási szokásrendszer maradványaival napjaink gyűjtője már csak az egyáltalán nem iskolázott vagy elmaradott peremvidékeken találkozhat. (3.) A két világháború között a polgárosultabb és módosabb rétegeknél, de elsősorban a megfelelő közművekkel is rendelkező városokban már megjelenik egy ennél is fejlettebb forma, amelyre a fürdőszoba- és folyóvíz rendeltetésszerű, mindennapos használata jellemző.

¹⁷³ HANÁK 1988. 488–490.

¹⁷⁴ HOFER 1975. 408.; VÖRÖS 1977. 6.

*Melencéből mosakodó asszony. Háttérben spór, rajta vímelegítő fazék. Domaháza (Borsod m.).
Fotó: Molnár Balázs, 1962. (Néprajzi Múzeum Fotótára F169833a.)*

II. MEG IS MOSAKODJÁL

A NÉPI TISZTÁLKODÁS GYAKORLATA

A 20. SZÁZAD ELSŐ FELÉBEN

A víz

Egy település helyét, szerkezetét, lakosainak életmódját, a gazdálkodás lehetséges változatait az éghajlat, a domborzat, a talajminőség, a hidrológiai viszonyok együttesen, egymással összefüggésben határozzák meg. Ezek közül a hidrológiai viszonyok elsődleges fontosságúak, hiszen egy adott település kialakulásakor a letelepedés egyik alapvető feltétele az elérhető távolságban meglévő víz.¹ A Duna vízgyűjtő területéhez tartozó Kárpát-medence a környezetszennyezés elterjedése előtt igen változatos vízvételi lehetőségeket kínált.

A *felszíni vizek* az 1960-as évek végéig, helyenként egészen maig fontos vízforrásul szolgáltak a közelükben lakó népesség számára. A század első felében a háztartási, sőt az ivóvíz nagy részét is a felszíni vizekből, folyókból, patakokból merítették. A folyóvizek hasznosíthatóságának egyik legfőbb jellemzője az úgynevezett lefolyási arány, amely azt mutatja, hogy a folyóvíz hány százaléka folyik tova egy adott helyen (a talajba szivódási és a párolgási veszteséget leszámítva).

Azokon a területeken, ahol a földfelszínhez közel kristályos, illetve vulkáni kőzetek találhatók (Soproni- és Kőszegi-hegység, a belső-kárpáti vulkáni sor andezites hegységei – Börzsöny, Visegrádi-hegység, Mátra, Zempléni-hegység –, valamint a külső-kárpáti vulkáni sor hegységei – Avas, Cibles, Hargita stb.), bő és egyenletes csapadék esetén a lefolyás mértéke közel 100%-os. Ezeken a területeken az ember által hasznosítható víz elsődleges forrásai tehát a felszíni vizek, ami jól megfigyelhető a települések földrajzi elhelyezkedésében is. Legjobb példa erre a Bodrogház és a Kemenesalja, ahol valamennyi település közvetlenül a folyók mellett található.

A Duna-menti településeken – a folyó teljes hosszában – szinte az egész lakosság a Dunáról hordta a vizet. A 19–20. század fordulóján még a fővárosban is gyakran lehetett találkozni vízhordókkal, akiknek jellegzetes alakját a korabeli sajtóból ismerhetjük,² s akik a vízvezetékek kiépülésével a külvárosokba szorultak. A saját hátukra vagy számárhátra erősített puttonyból, lajtoskocsiból árulták a vizet, s amerre elhaladtak, zengett az utca a

¹ A vízforrások, vízvételi lehetőségek jelentőségét mi sem bizonyítja jobban, mint az, hogy a Balaton-felvidéken (csakúgy, mint az ország bármely más tájain) igen gyakran a forrásokról, kutakról nevezték el az illető határrészt. Lásd pl. SÜLE 1979.; 1981.

² REXA 1857. 31–36.; *Vasárnapi Újság* 1865. 52–53.; ÁGAI 1868. 114–125.; *Magyarország és a Nagyvilág* 1871. 78., JANKÓ János tollrajzával.

kiáltásaiktól: *Donauwasser, Donauwasser*!³ A mohácsi vízfordás módját a 19. század végén Várad Antal mutatta be Baranya megyei monográfiájában.⁴ A jellegzetes mohácsi fekete kerámiából készült szűrős vízfordó kanták, valamint a díszesen faragott, gyakran rontás elleni tükördarabkával is ellátott *vízfordó rudak* számos példányát őrzik a pécsi, a budapesti Néprajzi Múzeum, valamint a mohácsi Kanizsai Dorottya Múzeum raktáraiban. Még magam is emlékszem arra, hogy gyermekkoromban, a hatvanas évek végén a családi Hármaskörös-parti túrákra nem kellett vizet vinnünk, mert a folyó közepére beúszva a bádoggannával merítettük az iváshoz és halászléfőzéshez szükséges vizet. Az alsóörsiek gyakran a Balatonra jártak vízért, ha a község északkeleti részén levő forráskút messzebb esett hozzájuk, mint a tó.⁵ A tiszacsegeiek (Hajdú-Bihar m.) a tisztálkodáshoz, gyógyító fürdők készítéséhez, mosáshoz és még sok egyébhez a Tiszáról hozott vizet részesítették előnyben a kúti vízzel szemben.⁶ A Szabolcs–Szatmár–Bereg megyei Csengerben szintén fontos vízforrásként szolgált az 1950-es években még iható vizű Szamos, legalábbis a folyó közelében lakók számára.⁷ Az abai *Nagykanálisról* (Nádor-csatorna), amely a 19. századi vízszabályozások folyamán kialakított mesterséges felszíni víz, a közel lakók rendszeresen hordták a vizet, mert jobb volt, mint az ásott kutak vize.

A *forráskutak* a források feltörési helyének kútszerű kimélyítésével és kútépítménnyel, vízkiemelő szerkezettel való ellátásával épülnek. Ezek a kutak ott fordulnak elő, ahol a talajból források buggyannak elő. A feltörő víz hőmérséklete szerint két fő típusát különböztethetjük meg. Az egyik a *karsztforrás*, amely az olyan lefolyásviszonyok szempontjából legkedvezőtlenebb helyzetben levő üledékes kőzetekből (a földtörténeti középkorban képződött mészkő, dolomit) álló közephegységi területeken jellemző, mint például a Bakony, a Mecsek, a Villányi-hegység, az Északi-közephegység mészkőhegységei (Cserehát, Cserhát, Bükk, Aggteleki-karszt). A Bakony területén például különösen gyér a vízhalózat, hiszen a karsztjelenségek miatt a csapadékvíz nagy része a hegység belsejében, karsztvíz formájában halmozódik fel, és a hegylábi területeken karsztforrások formájában tör a felszínre, amelyek kizárólagos vízforrásként szolgáltak a legfőbb telepítő tényezőként. A karsztforrások vizének hőmérséklete télen-nyáron 9–13 °C között ingadozik,⁸ így kiválóan alkalmas ivásra, itatásra és természetesen mosásra is.

A Balaton-felvidéken az ott nagy számban található forráskutakkal kapcsolatban mindenhol megemlítették, hogy ezek és a rájuk épült mosók soha nem fagytak be, legfeljebb sűrű párafelhőbe burkolóztak, ami nem csoda, hiszen ezek mind karsztforrások. A Balaton-felvidék hegységperemi dombvidékein a talajvíz egyre nagyobb mélységben (10–15

³ VÖRÖS 1997. 208.

⁴ VÁRADI 1898. 99.

⁵ BORBÁS 1995. 9.

⁶ VAJDA 1992. 121–122.

⁷ FÁBIÁN 1999. 315.

⁸ SCHMIDT ELÉGIUS 1961.; BALOGH–LOVÁSZ 1988. 121–146.

m) helyezkedik el. Szabó Zoltánnal közösen végzett helyszíni gyűjtéseink, terepbejárásaink során megfigyelhettük, hogy a Káli-medence községei főként a geológiai adottságok miatt települtek a hegységperemi részekre, ennek következtében például Köveskálon a falu nyugati részén lévő kutak nagyobb szárazság esetén ki is apadhattak.⁹ A község délkeleti részén található „Hajnalkút” nevét azzal magyarázták, hogy csak a kora reggeli órákban lehetett belőle vizet hordani. Az egyenetlen talajvízszint következtében a legtöbb portán nem lehetett kutat ásni, így ezek a családok a közkutakról, forráskutakról szereztek be a szükséges vízmennyiséget. Hasonló adatokat olvashatunk Alsóörs vízellátásával kapcsolatosan is.¹⁰ A Balaton-felvidék több pontján egyébként a forráskutak mellett egyéb építményeket, például mosóházakat, pálinkafőzőt, vágóhidat, halastavat, fürdőmedencét (!) is emeltek a források fölé.¹¹ Torockó környékén a forrásvíz felhasználásának további ötletes változatait figyelhetjük meg. Torockón és Torockószentgyörgyön a település több pontján építettek ki mosómedencéket és állattartóhelyeket a forrásoknál, illetve a patakok nyomvonalán. Még az 1960-as években is készültek ilyen mosók, amelyeket a mai napig rendszeresen használnak. Torockószentgyörgyön – a vízrajzi adottságokat maximálisan kihasználva – a patak vizét az udvarokon vezették keresztül, így mindenki közvetlenül hozzáfért a természetes és tiszta vízhez. A forrásokat gyakran (például Kalotaszegen) nem kútként, hanem úgynevezett csorgó formájában építik ki.

A források másik típusába tartoznak a *talaj- és rétegforrások*, valamint a sziklavizek, amelyek hidegek, forrásmedencéik és csorgóik kemény teleken be is fagyhatnak. Talajvízforrások a dombvidékeken fordulnak elő, ahol a tagozott völgyekkel szabdaltsága miatt nem teszi lehetővé az összefüggő talajvíztükör kialakulását. Itt a völgylábi térszíneken a talajvíz szintje a földfelszínhez közel húzódik, s gyakran források formájában tör a felszínre. Jó példa erre a Tolnai-dombság területén található Döbrököz, ahol sok forrás található, amelyeket a lakosok találatkórnyon hasznosítottak. A két világháború között 20–25 helyen is volt olyan csurgó, amely alá vályút helyeztek el. Több helyen medencét ástak, amelyben akár fürödni is lehetett, sőt még a „zuhanyt” is feltalálták: egyes csurgókat úgy alakították ki, hogy kényelmesen aláállhasson egy ember, és szabályosan „letusolhasson”.

A felszín alatti vizek három fő típusa (*talajvíz, rétegvíz, karsztvíz*) közül a Kárpát-medencében a talajvíznek van a legnagyobb jelentősége. A talajvíztükör átlagos mélysége a földfelszín alatt 3–4 méter, de jelentős eltérések adódhatnak a felszíni képződmények és a tengerszint feletti magasság függvényében. A folyóvizek alluviális völgysíkjain, illetve a Nyírségben magas a talajvíz (2–3 méter), a pannon hátságokon és löszterületeken mélyebb (5–7 méter is lehet). A Kisalföld egész területén egységes, átlagos mélységben elhelyezkedő talajvíztükör található. A löszhátak tetején (például a Mezőföldön, Békés megyében és a

⁹ GyÖRFFY 1957. 265–299.; CSERJÉSI–VASS 1935. 52.

¹⁰ JABLONKAY 1972. 33.

¹¹ JUHÁSZ–SZABÓ 1997.

Hajdúságban) 30–40 méter mélyen található a talajvízszint, ezért az ilyen területek lakatlanok. A felszínhez viszonylag közel eső talajvizet hasznosítják az *ásott kutak*, amelyek a legrégebbi kúttípusainkhoz tartoznak. Ezeket bárki saját erőből, különösebb szakértelem nélkül meg tudta építeni, ezért aztán ez a kúttípus fordul elő leggyakrabban a magánportákon. Vízhordásuk azonban gyakran nem a legjobb. A zártabb, gyengébb lefolyású alföldi területeken a talajvíz sótartalma jelentékeny, ami lerontja az ázott kutak vízminőségét, és megnöveli a fertőzésveszélyt. Az erdélyi Mezőségen például annyira salétromos az ázott kutak vize, hogy mosásra, mosdásra jószerivel alkalmatlan.¹² Az abaiak nagy része is ázott kutat az udvarán, azonban a kemény vízben a szappan megtúrósodott. Ezt a *bangónak*¹³ vagy *meszēsnek* nevezett vizet maguk készítették hamuslúggal tudták ugyan valamelyest lágyítani, de ha tehették, inkább a fúrt kutak lágyabb vizét használták.

A *fúrt kutak* az első vízzáró réteg átfúrásával épülnek. Ezt a kemény réteget már csak megfelelő eszközökkel lehet áttörni, és ahhoz is speciális szakértelem kell, hogy hol lehet ilyen módszerrel vizet találni. Ha a fúrás során olyan földalatti víztározó réteghez érnek, amelyben túlnyomás uralkodik, akkor az áttörés pillanatában a víz nagy erővel tör a felszínre. Ilyenkor *artézi kútról* beszélünk. Mivel a fúrt kutak építése nagy költséggel járt, többnyire csak a tehetősebbek portáin, illetve a települések közterein (közkutak) találkozhatunk velük.

A vízkimelés módja és a kútház formája szerint a kutaknak több, tájanként is különböző típusa alakult ki. Ezeket a néprajzi szakirodalom elég alaposan feldolgozta.¹⁴

A talajvíztükör magasságát – főleg a két alföldi területen és a bányavidékeken – az emberi beavatkozás (folyószabályozás, belvíz-elvezetés, mocsarak lecsapolása, bányászat) jelentékenyen megváltoztatta: szintje jó néhány méterrel lejjebb került.

Vízhordás és tárolás

A vízhordó eszközöknek (csakúgy, mint a kútformáknak) számos táji változata és elnevezése alakult ki. Közös jellemzőjük, hogy körülbelül egy napi szükséglet egyszeri elszállítására alkalmasak, s egy, ritkábban két személy tudja őket mozgatni.

Abán a vizet vödörben vagy kannában hordták. Aki messze lakott, *vácskának* nevezett vízhordófára akasztotta vödreit. Ha nagyobb mennyiségű vízre volt szükség, és messze volt a kút, előfordult, hogy két szapulót kocsira tettek (néhány deszkadarabbal lefedték, hogy a víz ki ne lötyögjön), s azzal vittek vizet. A háztartásokban felhasznált víz mennyisége nagymértékben függött attól, hogy messziről kellett-e hordani, illetve hogy milyenek

¹² HEILIG Balázs gyűjtése, 1991.

¹³ Abai adatközlőm a *bangó* szót így magyarázta: *Kevereg, mint bangó a létánián*. Ezt a bizonyítalanul tévelygő emberre mondják. A *bangóvíz* tehát 'nem jó víz'.

¹⁴ A kutak táji típusairól lásd a *Magyar Néprajzi Atlasz* megfelelő lapjait (IV. 276–281. FÜZES Endre).

voltak az illető család tisztálkodási, vízhasználati szokásai. Vízért országszerte a gyerekek, leányok és asszonyok jártak, a legények és a férfiak inkább csak kivételként vagy valamilyen különleges szándékkal (udvarlás).¹⁶ A kút régtől fogva a társadalmi érintkezés és az információcsere egyik legfontosabb helyszíne. A kisbírók általában a közutaknál olvasták fel hirdetményeiket, mivel itt hallhatták legtöbben.

Régen csak gémeskutak voltak az utcavégeken, odajártak ivó- és mosóvízért a lányok karjukon két mázas kantával. Sokszor tíz-tizenöt is volt a kút körül, mert csak egy kantát meríthetnek meg az ostorfán, tehát várni kell sorjára, ha csak merigetőkötelet nem hoztak magukkal. Míg az, amelyik előbb jött, merít, a többiek összeállanak s beszélgetnek egymással; még gyakran vár is egyik a másikra, mert jobb szeretnek társaságba, csapatostul menni, sőt ha útközben valami jó combotrával akadnak össze, kiöntik a tele kantavízét is, s visszamennek, hogy együtt lehessenek egy kis ideig; legalább kibeszélgetik magukat. (...)

Igazán a szerelmeseknek nincs jobb találkozási hely a kútnál. A lány megjárja napjában kétszer-háromszor is, hogy azt ne mondják, hogy lusta, meg hideg víz sincs a háznál; a legény szintén megfordul ott annyiszor, ha nem többször, hiszen a jószág csak nem fordulhat fel szomjan. Ott aztán rendesen találkozni szoktak, mert a Bársony vagy a Csillag éppen akkor szomjas, midőn Pannika megy a kútra s így Pistának is el kell menni; amaz meg – a tatár ágyából került! – nagyon jól tudja, hogy mikor van az itatás ideje, éppen akkorára kellett fölmelegednie a korszóban a víznek. Míg a lovak isznak, s a legény a lány korszáját megbugyogtatja, kibeszélik magukat, sőt ha éppen senki sem látja őket, Pista még csókot is kap a fáradságáért.¹⁷

Számos népdalszövegünk említi a kutat, mint mindenki által elfogadott találkahelyet:

*Béreslegény megy a kútra itatni,
Szeretője megy vízért mosogatni,
Szomorúan húzza fel a sudárfát,
Így hallgatja szeretője panaszát.*

(Belsőbáránd, Fejér m.)

A kút fontos szerepet kaphat egyes kalendáris szokások és életfordulók szokáskörének egyes mozzanataiban is. Erről bővebben a kötet III. részében olvashatnak.

A már felsorolt vízforrások mellett országszerte szívesen használták tisztálkodásra az *esővizet*, télen pedig az *olvasztott havat*. Az esővíz népszerűsége nem véletlen, hiszen lágy – jól habzik benne a szappan –, jó tisztító hatással rendelkezik, nem irritálja a bőrt, tiszta, s

¹⁵ A vízfordó eszközök típusairól és elterjedésükről lásd: PALÁDI-KOVÁCS 1981.; valamint a *Magyar Néprajzi Atlasz* megfelelő lapjait (III. 210–213. PALÁDI-KOVÁCS Attila).

¹⁶ Ez a munkamegosztás az ókor óta gyakorlatilag a legtöbb népnél hasonló. Néhány bibliai példát az előző fejezetben idéztem, lábjegyzetben.

¹⁷ Török Károly: *A Tónainé leánya. Vasárnapi Újság*, 1868, 554.

nem kell messziről hordani, csak valamiben „felfogni”.¹⁸ Az esővizet eresz alá tett tartályba (fa-, betonkádak, hordó stb.) gyűjtötték, amelyet a száraz időben néha kisúroltak, hogy a víz ne bűdösödjön bele.

A nád- és zsúptetős házaknál nem tudtak esővizet gyűjteni, mert nem volt eresz. Ebben az esetben füves árokból merítettek esővizet, mert abban sokáig tiszta maradt a víz (Gyoma, Békés m.). Az esővizet főként hajmosásra, borotválkozásra, gyerekfürdetésre használták, de ha volt elég, szívesen mostak is vele.¹⁹ Télen sokan tiszta helyről szedett havat olvasztottak, amelyet ugyanúgy használtak.

A kútról hozott vizet a vízfordó edényekben (két-három korsóban, vödörben, kannában) tárolták a konyhában levő vizespadon. Általában letakarták, hogy ne mehessen bele semmi szennyeződés vagy rovar. A vizet egy kisebb bögrével merítették, amely rendszerint egyben ivóalkalmatossággként is szolgált. A bent tárolt víz egy kevés volt több, mint a naponta átlagosan elhasznált mennyiség, mivel normális esetben naponta csak egyszer jártak a kútra. A napi vízfelhasználás a helyi szokásoktól függően kb. 10–30 liter körül volt.

A gazdagabb birtokosok a század elejétől már gyakran vízvezetékkel is rendelkeztek. Gróf Zichy Jenő például az Abához tartozó Felsőszentiván-pusztán a 19. század végén kastélya mellé víztornyot építtetett, amely kezdetben szélkerékkel működött. Édesapjának abai kastélyába Detrich Zsigmond vezette be a vizet 1928-ban a hosszú, többszobás kúria folyosóján levő kerek kútból. A vizet egy köcsög alakú szivattyú segítségével, kézi erővel juttatták a padlason elhelyezett tartályba; *sokszor a gyerekek is tekerték*. Abán ebben az időszakban ezen kívül csak a Bolváry-kastélyban volt vízvezeték.

A víz melegítése ősi módszerrel közvetlenül a tisztálkodóedénybe dobott felforrósított kővel vagy vasdarabbal történhetett. Ezt a megoldást még a harmincas-negyvenes években is ismerték például Zemplénben vagy Erdélyben. Az így felmelegített fürdővíz gyakran gyógyítási célra szolgált: elsősorban reumatikus fájdalmak enyhítésére tartották hatásosnak. A vízmelegítéshez leggyakrabban egy fazekat használtak, amelyet a tűzhely szélére helyeztek, s amely folyamatosan feltöltve állandóan biztosította a meleg vizet.²⁰ A 20. század elejétől a módosabb paraszti háztartásokban megjelenhettek olyan kombinált tűzhelyek, amelyekbe egy csappal ellátott víztartályt is beépítettek, így a melegvíz felhasználása egyszerűbbé vált.²¹

¹⁸ Az ókortól kezdve számos adatunk van az esővíz használatára a tisztálkodásban, különösen a szépségápolásban CORSON 1972. 103, 333.

¹⁹ Egyik abai adatközlő szomszédja még ma is esővízzel borotválkozik. Mindig van neki egy üveggel.

²⁰ Ez a régi módszer ma, a gáztűzhely és a hideg-meleg folyóvíz korában is szívósan továbbél, csak némileg megváltozott formában. Az 55–60 évesnél idősebb háziasszonyok konyháiban sok helyen ma is ott a gáztűzhelyen a vízmelegítő fazék. A régi vízmerő bögre sem tűnt el, csak a vizespadról új helyre, a vízcsap közelébe került, a cserépből vagy fémből készült helyett pedig gyakran a műanyagból készültet részesítik előnyben. A vízfelhasználás változásáról a modernizációval összefüggésben még számos adatot ismertetek egy másik tanulmányban: JUHÁSZ 1998a.

²¹ Kapolcson több parasztházban magam is láttam ilyen vízmelegítési megoldást.

Az 1970-es évekig (a nagyobb városok kivételével az egész országban) a felsorolt víznyerési módok, vízfajták, vízvezeték-típusok és vízmelegítési eljárások, valamint a csatornahálózat hiánya alapvetően meghatározták a tisztálkodás tárgyi eszközkészletét. Ezek a körülmények egyben a tisztálkodási szokások változásának „technikai” korlátaiként is működtek.

Mosakodásra szolgáló edényfélék

A fém mosdótálaknak a 20. század elejétől kezdődő gyors, országos térhódítása előtt a mosakodásra szolgáló edényfélék többnyire fából, ritkábban cserépből készültek. A cserép mosdótálak formája a későbbi lavórera emlékeztet. A faedények egyik típusa az egy darabból vágott cigánymelence. Ezt több méretben is használták, a kis melencétől a teknőig. A másik típusba a dongás, abroncsos kör alaprajzú faedények tartoznak, illetve a deszkából álló téglalap alaprajzú fateknő. A faedényeket hűvös, párás helyen kellett tartani, mivel ha túlságosan kiszáradtak, könnyen megrepedhettek. A több darabból álló edényeket használat előtt több órával be kellett áztatni, hogy a farészek összedagadjanak, mert másképp kifolyt belőlük a víz. Ebből adódóan a mosakodóedényeknek nem volt állandó helyük, használatuk is elég körülményes volt, ezért a napi mosakodásnál csak a kismelencét, gyerekfürdetéshez pedig a teknőt használták, s csak a hétvégi nagytisztálkodásra vették elő a nagyobb edényeket (ha elővették). A mosakodó kismelence helye országszerte az ágy alatt volt, onnan tették sámlira vagy székre használatkor. Szegényebb házaknál gyakran nem volt külön edény a tisztálkodásra, ugyanabban a melencében akár baromfit is kopaszthattak²² vagy kenyeret dagaszthattak. *Voltak ám olyan helyek, ahol abba a melencébe mosakodtak, amibe a kenyeret dagasztották, mer nem volt más. Bizony ám. Olyan nagyon elmaradt szegény népség.* (Aba) Ezt a típusú edényhasználatot még gyűjtésem idején is megfigyelhettem néhány idősebb adatközlőmnél, csak már nem a faedénnyel, hanem a fémlavórral kapcsolatban. A tisztálkodás egyéb kellékei (szappan, fésű) a vizespad szélén vagy egy ablakmélyedésben kaptak helyet.

A 20. század elejétől a lavór vált a legáltalánosabb mosakodóedénnyé. Ehhez sok helyen egy nagyobb méretű kancsó is tartozott. A nagymosakodást, fürdést átlagos méretű vagy nagyobb lavórban, illetve fateknőben végezték. Ezeket az edényeket mosdáson és mosáson kívül másra nem használták. A lavór helye többnyire állandó volt. Az első világháború utáni időszakban kezdtek szélesebb körben terjedni a fém (néhol fa) mosdóállványok. A mosdótál állandó helye lehetett egy egyszerű hokedli vagy valamilyen szekrényféle, amelynek reprezentatív változata a márványlapos, fiókos, kétajtós mosdószekrény.

Szabályos mosdónk vót, azt még az öreg Juhász, aki itt lakott e, az csináta. Ilyen deszkából vót csináva az a mosdó és azon vót egy luk, a szélein meg állt a szappan meg a mosakodómicsodák

²² LACKOVITS Emőke gyűjtése, Moldva, 1980-as évek.

Utcai kút medencéje Mezőkövesden (Borsod m.). Fotó: Györffy István, 1932. (Néprajzi Múzeum Fotótára F206806.)

Utcai „pumpás” kutak és beton itatóvályú Abán (Fejér m.). Fotó: Szabó Zoltán, 1989.

*Esővízgyűjtő betongyűrű az eresz alatt.
Tetejét félig egy keresztbefektetett deszka takarja.
Rajta műanyag lavór és törlerongy. Aba (Fejér m.).
Fotó: Szabó Zoltán, 1989.*

meg a mosóeszközök, aztán ere hasznátuk fő, azon nem vót semmise más. Az alján, mer egy vót, mint a hókedli, azon vót rajta a lavór. [Mikor nem használták a lavórt], akkor az le vót csukva, aztán azon is ezt-azt, ami köllött, oda le lehetett tenni. Egyet [lavórt] ara hasznátunk, mikor az orvos gyüött, azt nem hasznátuk máskülönben, az mindig ott át a mosdó alatt. A másikba meg mosakodtunk, meg kezet mostunk, ugye ilyen helén az embër keze hama piszkos. (Aba)

Azoknál a házaknál, ahol folyóvízes fürdőszobák épültek, természetesen a polgári fürdőszoba hagyományos kellékei is megjelentek. Így például a 600 holdat birtokló Detrich család abai kúriájában *főstött* fémlemez fürdőkád és lemez mosdókagyló is volt.

Szappan

Mosakodáshoz és mosáshoz egyaránt háziszappant használtak. *Az vót a legegészségesebb szappan. Attul nem vót sëmmitféle allergia vagy bőrfertőzés, sëmmi. Az olyan tiszta vót az a szappan. (Aba)* A szappant otthon főzték, tél végén, kora tavasszal, a disznóvágások után. *Rëndës asszony nem dobta ki a zsiradékot, hanem kisütötte, nem hagyta, hogy megpenészédjen. (Aba)* Akadtak olyan szegényebb nagycsaládok, ahol évente legfeljebb egy kis malac levágására tellett, így a szappan se lett elég. Ilyen esetben a cseléd a kenyéradójától vásárolt, az árát pedig ledolgozta, vagy ha ilyen lehetőség nem adódott, a boltban vett. A marhafaggyúból lehetett a legjobb szappant főzni, de többnyire mindenféle zsiradékot megmentettek: a birkafaggyút, a szegényebbek az avas, paprikás zsírt is, pedig az rosszabb minőséget eredményezett. Az elhullott állatokat sem hagyták kárba veszni: *az egész döögöt megfőzték, a húst megetették a disznókkal, a zsírából meg szappant főztek. (Aba)* A szappanfőzéshez a legtöbb asszony jól értett, de minden faluban voltak ismert specialisták, akik másnak is szívesen főztek, bár szappant a vásárban is lehetett venni. A háziszappanból többféle minőség is volt. A marhafaggyúval vagy disznózsiradékból készült finomabb *fehér háziszappant* az arc és a törzs lemosására, a szappanfőzésnél maradt lúgból főzött *barna lúgszappant* láb- és hajmosásra használták.²³ Szabolcsban lófaggyúból, növényi olajból, sőt hamisításképpen krumpliból is készítettek szappant.²⁴

A friss szappan száraz, szellős helyen (padláson), a tartalék darabokat pedig a kamrában tárolták. Mindig a régebbi főzésű szappant vették elő, mert az kevésbé kopott. A mosásnál elkopott kisebb darabok lettek a mosakodószappanok. A szappan helye az ablakpárkányon vagy a vizespadon volt, néha külön tálkában. A háziszappan használata általánosnak tekinthető egészen az 1950-es évek végéig, azonban az első világháború után szinte minden háznál akadt már egy darabka finomabb *bóti szappany* is, amelyet gyakorlatilag csak ünnepi alkalmakra, illetve előkelőbb vendégek számára tartogattak. A módosabb házaknál

²³ SZENTI 1991. 22.

²⁴ KISS L. 1958. 296–300.

ugyan lett volna pénz a finomabb bolti szappanok gyakoribb használatára, de mivel épp a tehetősebbek tartottak és vágtak le több állatot, bővében voltak a szappannak. A takarékos szemlélet tehát gátat szabott a luxusigényeknek, mint ahogy egy abai asszony találóan megfogalmazta: *nem azér, hogy nem került volna, csak azt a rohadt fődet vette az embér*. Többen maguk is megpróbálkoztak finomabb, illatosabb szappanok készítésével, ahogy a történelem folyamán számos szappankészítő elődjük is kísérletezett hasonlóval, amint azt a fennmaradt receptek tanúsítják.²⁵ A derecskeiek (Hajdú–Bihar m.) például kölnit, a székelyzsomboriak tojást vagy megfőzött gesztenye levét²⁶ használták adalékként. Szabolcsban és Csongrád megyében is ismerték a disznó- vagy marhaepéből főzött *epeszappant*, amely tisztán tartotta az arcot: hatására elmúltak a pattanások.²⁷ A *szagos szappant* szappantartóban a szekrény tetején vagy a ruhásszekrényben tartották. Az éppen használt közönséges szappannak szappantartóban, tálkában, esetleg anélkül a mosdóállvány szélén volt a helye.

Törölköző

A törölközők az eladó lány kelengyjének fontos részét képezték. A lány a házasságba rendszerint hattal osztható számú,²⁸ a vagyoni helyzettől függő mennyiségű törölközőt vitt. Ezek közül legalább egy olyan volt, amit a vendég, orvos vagy más hasonló látogató számára tartogattak – *nem verték mindent egy lébe*. (Aba) A köznapi használatra kerülő törölközők mellett dísz-törölközőket is használtak, amelyekbe sohasem törölköztek. Ennek leggyakoribb változata az ajtóra vagy az ajtó mögötti, díszesen faragott vagy festett törölközőtartóra függesztett, szőtt, hímzett csipkével szegett vagy más módon díszített törölköző.²⁹ Erdélyben és különösen Moldvában a lakásban kifüggesztett dísz-törölközők száma jóval magasabb, s a kifüggesztés módja is különböző. A pusztinai származású mázaszászvári Bálint Péterné hajdani moldvai lakóházának szobájában 24 dísz-törölköző volt kifüggesztve: minden falon hat. Ezeket gyengébben szőtték, mivel nem voltak olyan erős igénybevételnek kitéve, és így ritkábban is mosták.

A törölközők az emberi élet fordulóinak szokásaiban (születés, lakodalom, halál) szintén szerepet kaphatnak. A kendők mellett a törölköző volt a legfőbb lakodalmi ajándéktárgy, amit a menyasszony adott az új rokonoknak, illetve a közreműködőknek. A moldvai és erdélyi magyarok, a baranyai sokácok és bosnyákok körében temetés után a halott fejfájára törölközőt

²⁵ CORSON számos szappanreceptet ismertet középkori és kora újkori források alapján (1972. 115, 133, 399–400.).

²⁶ SÜTŐ Levente gyűjtése, 1992.

²⁷ Receptjét is közli KISS L. 1958. 118.

²⁸ CSILLÉRY Klára 20. század eleji kelengyékben 8, 10, 16 db törölközőről is tud (*Néprajzi Lexikon, törölköző* címszó). Saját gyűjtéseimben csak hattal osztható számú mennyiségekkel találkoztam.

²⁹ A törölközőtartó először a 15. századi németalföldi polgárlakásokban jelent meg; a magyar parasztházba csak a 19. század második felében jutott el tömegesen. (CSILLÉRY Klára; *Néprajzi lexikon, törölközőtartó* címszó.)

kötnek. Székelyzsomboron külön dístörölközőt szőttek a halott alá. Ennek segítségével helyezik a koporsóba, s ezzel együtt temetik el.³⁰ Az Ormánságban – ahogy másutt is – törölközőt használtak a halottasház tükreinek, képeinek letakarására.³¹ Gömörben a felravatalozáshoz külön halottas lepedőt, kis asztalterítőt és törölközőt szőnek, amelyeket a többi összekészített, halálra való öltözettel együtt tároltak. A fekete felszedett mintás törölközővel a tükröt takarták le.³² A köznap funkciókon kívül használt törölközők szoros rokonságban állnak az egyéb kendőfélésekkel, különösen a régiesebb hagyományú területeken, ahol a kendők is szerepelhetnek dekorációként vagy lakodalmi ajándékként (lásd még a zsebkendőről szóló részt).

A törölközőket az önellátó gazdálkodási rendszerben hagyományosan az asszonyok szőtték kenderből vagy lenből. Szélességük mindenütt körülbelül 40 cm, hosszúsága változó, leggyakrabban 130–150 cm körül. A köznap törölközőket (elsősorban ezekről lesz szó a továbbiakban) eltérő színű beszövött csíkkal vagy magával a szövés mintával (darázs fészkes, barackmagos stb.) díszítették. A csíkok száma, ritmusa, mintázata jelentést is hordozhatott: Székelyzsomboron például ezekkel különböztették meg a láb- és arctörölőket.³³ A legtöbb helyen egy törölközőt az arc és felsőtest törülésére, egy-egy rongyosabbat kéz- és lábtörülésre használtak – mindegyiket az egész család közösen. A kéz- és lábtörölő sok helyen csak egy csomóba gyűrt rongy volt: egy régi vászonruha vagy egy lepedő darabja. Kéztörülésre több helyen az *előruhát*, vagyis a munkakötényt használták (Szentgál, Aba, Dévaványa). Külön törölközőt kapott a beteg, a gyermekágyas anyja, a csecsemő és a vendég. A köznap törölközőt az ajtó melletti szegre akasztották, használat után a kemence mellé, jó időben pedig a kerítésre terítették, hogy megszáradjon. A törölközőket mindig a hétfégi nagymosakodáshoz cserélték tisztára.

A házivászon törölközők mellé a század elejétől már damaszt-, később frottírtörölköző is kerülhetett a kelengyébe. Ezeket eleinte csak reprezentációs alkalmakkor (vendég, orvos, kórházba kerülés) használták. A két világháború között a nők már hétköznapra is elővehették (a falusi „intelligenciára” és iparos rétegre gondolok elsősorban). Hétköznapra szinte általános a közös törölközőhasználat, ám a kéz-, arc- és lábtörölő is rendes törölköző, nem pedig rongy. Hétfégi nagytisztálkodáskor vettek elő tisztát külön a gyerekek és a felnőttek számára. Ezt a képet mutatja a nagy átlag, de elég nagy a változatosság. *Kettő vót, két türölközőt hasznátunk. Az egyikbe a vizessit türütük, a másikba még a szárazát.* (Aba) *Hát azért ugy mondjuk a nagylányoknak vót külön türölközőjük még az apró gyerekeknek. Még a felnőtteknek külön. A lábnak vót külön lábtörölőrongy.* (Aba)

A személyenként külön törölköző csak az ötvenes–hatvanas évektől lett általános a fiatalabb generációk körében, az életszínvonal fokozatos emelkedésével és a mosógépek elterjedésével párhuzamosan.

³⁰ SÜTŐ Levente gyűjtése, 1992.

³¹ KODOLÁNYI 1957. 10, 25.

³² DOBOSSY 1988. 30.

³³ SÜTŐ Levente gyűjtése, 1992.

*Tisztálkodóeszközök egy hajdúböszörményi szőlőbeli
konyhában. Fotó: Hofer Tamás, 1955.
(Néprajzi Múzeum Fotótára F164307.)*

*Tisztálkodóeszközök a sparhelt melletti
konyhasarokban. Tokaj (Zemplén m.).
Fotó: Molnár Balázs, 1964.
(Néprajzi Múzeum Fotótára F188797.)*

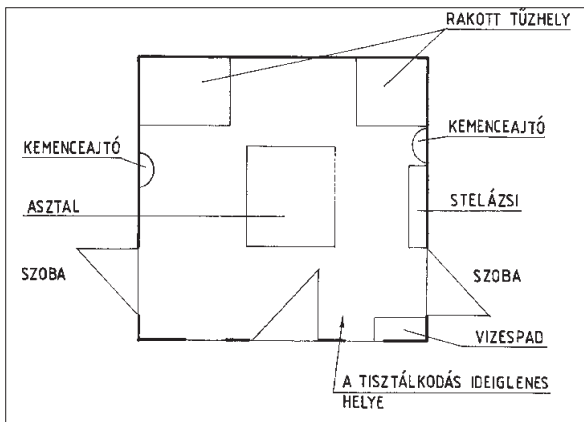

*A tanyasi kút környékén gyakran katlant, vizesedény tartó polcot építettek. Nyáron itt állt a mosdóállvány is, amelynél
a tisztálkodást végezték. Vésztő (Békés m.). Fotó: Molnár Balázs, 1953. (Néprajzi Múzeum Fotótára F112597.)*

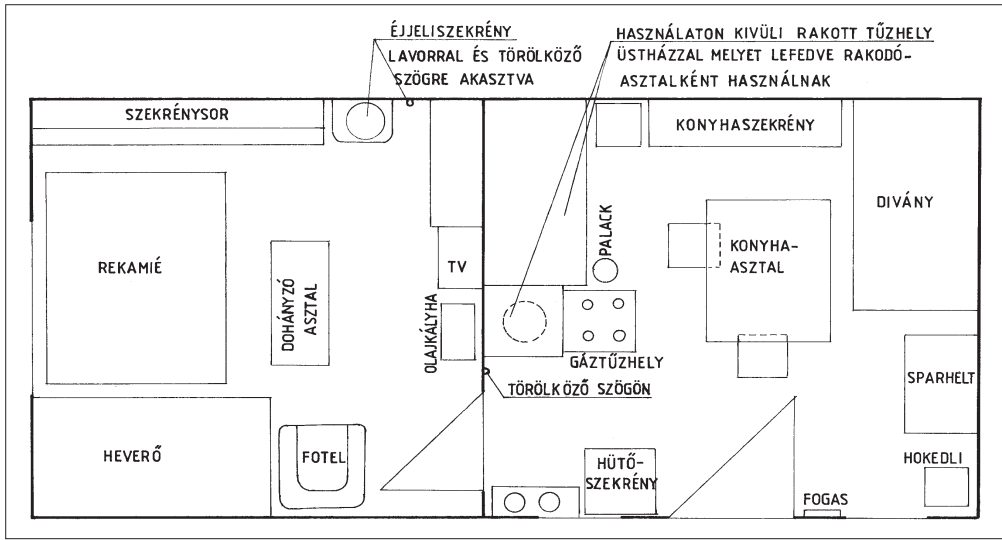
A tisztálkodás helye egyaránt függött az évszaktól, a mosakodó nemétől, korától, a lakáskörülményektől, az alkalomtól és természetesen a helyi szokásoktól. A legalapvetőbb különbség a régebbi paraszti és az újabb parasztpolgári gyakorlat között az, hogy volt-e rögzített helye a tisztálkodásnak. Korábban a tisztálkodásnak nem volt külön helye, mint ahogyan a mosakodóedényeknek sem. A férfiak a napi tisztálkodást elsősorban a kút vagy az itatóvályú mellett, illetve a ház előtt, a bejárat mellett végezték gyakran még télen is. A gyerekek és a nők a konyhában mosakodtak, de jó időben előfordulhatott, hogy ők is kimentek a ház elé vagy a kúthoz. A nagytisztálkodás helye a konyha, a kamra vagy a szoba volt, aszerint, hogy hová tudtak félrevonulni a többi családtag elől. Nyáron, ha volt a közelben természetes víz, szívesen tisztálkodtak abban is.

A házbelsőkről készült korabeli fotókon, illetve az 3–4. ábrákon szereplő alaprajzokon is megfigyelhető az archaikus paraszti tisztálkodás eszközeinek elhelyezése, illetve a tisztálkodás helyszíne. A 3. ábrán látható alaprajz egy cseléd származású abai tanyasi földbérlő paraszt házának konyháját ábrázolja (1930–40-es évek). Bár a ház már bizonyos fejlődést tükröz, hiszen háromosztatú, a tisztálkodás rögzített helye még nem alakult ki. A nagy létszámú család mindkét szobát lakta, tehát tisztaszoba kialakítására sem volt mód. Állandó mosdóállvány nem volt a konyhában. A tisztálkodás székre helyezett lavórban történt, többnyire a vizespad közelében, az ajtó mögött, a nyíllal jelzett helyen. A ház lakói télen a fűtött szobában, nyáron gyakran az udvaron tisztálkodtak. A törölköző vagy a vizespad melletti szögön vagy a szobában, a kemence közelében lógott. Amikor a lavórt éppen nem használták, kitették a tornácra, vagy az ágy alá dugták a szobában, illetve a vizespad alá helyezték.

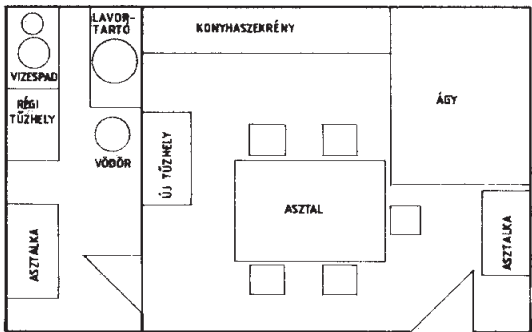
Előző példánkkal ellentétben, amelyet csak adatközlőm elmondása alapján rekonstruáltam, módomban volt személyesen is megfigyelni egy mai, hasonló körülmények között élő család tisztálkodóeszközeinek elhelyezését is. Természetesen ez már nem tekinthető tisztán archaikus paraszti példának, bár sok tekintetben emlékeztet arra. A 4. ábrán az abai szegénysoron található – tulajdonképpen kétosztatú – lakóház berendezését láthatjuk. A házban három generáció él együtt: egy középkorú házaspár egy felnőtt és egy iskoláskorú gyermekével, valamint a férfi édesanyja. Rendkívül szűkösen laknak: a szobában alszik a házaspár a két gyerekkel, a nagymama pedig a konyhában. A kis konyhában a főzés, az étkezés és az alvás tárgyai mellett már nem fér el egy állandó mosdófelszerelés, így a lavór hol ide, hol oda kerül. A szappan az ablakmélyedésben, a közös törölköző a konyhaajtó mellett lóg. A szobát a fekvőhelyek, a szekrény, az ágy, a dohányzóasztal és a tévé tölti be. Az egyik sarokban kapott helyet egy kis

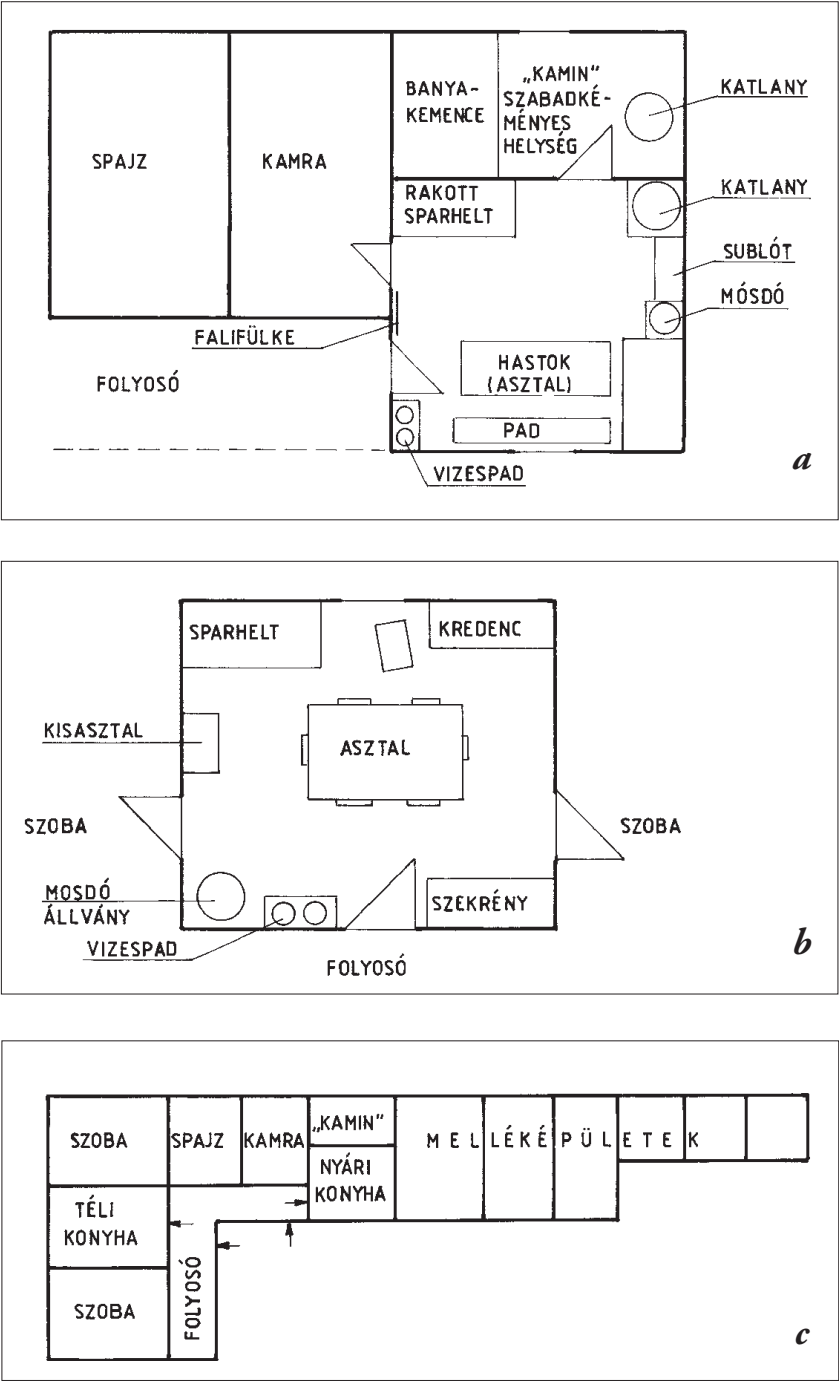
3. ábra
Földbérló abai parasztgazda konyhája az 1930-as években

4. ábra
A fotón is látható kétosztatú lakóház berendezése 1990-ben Abán

5. ábra
Torjai (Csikafalva) lakóház alaprajza

6. ábra

Hatvanholdas parasztgazda tanyája a két világháború között Aba küllerületén: a) nyári konyha, b) téli konyha, c) a helyiségek épületen belüli elhelyezkedése

*Gyermekfürösztés dézsában.
Díósjenő (Nógrád m.).
Fotó: Gönyey Sándor, 1937.
(Néprajzi Múzeum Fotótára
F78172.)*

Nyári fürdőzés fateknőben. Aba (Fejér m.), 1960-as évek

szekrény a mosdótállal és a tisztálkodóeszközökkel. Ez a megoldás az állandó tisztálkodószobákkal már a polgári minta sajátos leképezése, megfigyeléseim szerint azonban a tisztálkodás gyakorisága, illetve a tisztaságról alkotott elképzelésük messze elmarad attól.

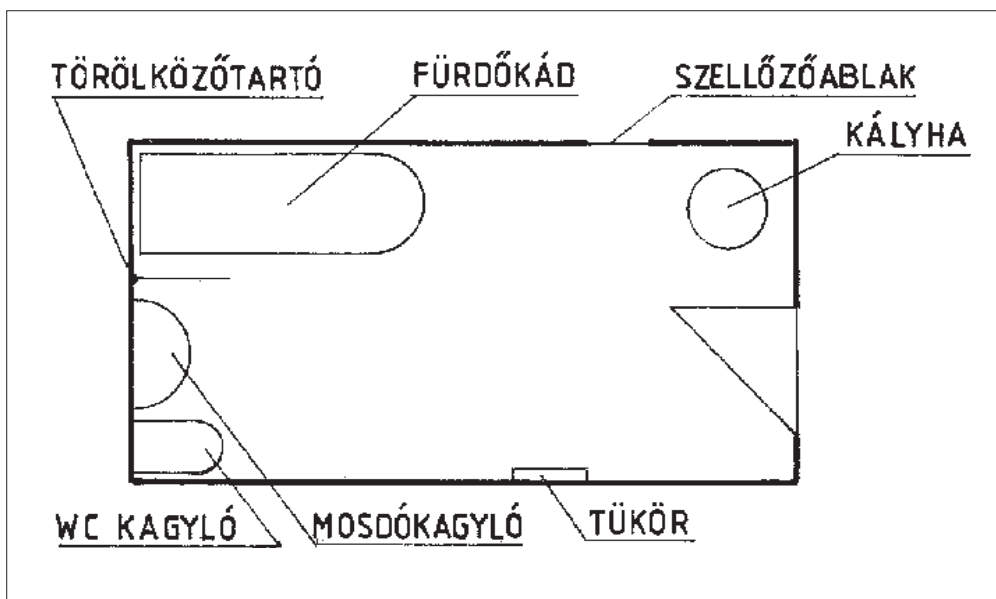
A polgárosultabb rétegeknél használatos fémlavórokat már általában rögzített helyen tartották: a konyhában, esetleg a szobában elhelyezett mosdóállványokon. Így alakult ki az a tipikus mosdószobák, amely a vízvezetékek megjelenése előtt országszerte nagyon hasonlóan volt berendezve. A mosdóállványon vagy mellette törölközőtartó, szappantartó volt, fölötté a falon tükör³⁴ és fésű-kefe tartó. A legelterjedtebb mosdóállványtípust úgy tervezték, hogy a használaton kívüli tartalék, illetve „reprerzentációs” lavór is elfért az alsó polcán. A mosdószobák mellett a szennyes víz számára vödör is elhelyezhettek. A dekorációként is szolgáló fésűtartó és tükör mellé, többnyire a mosdószobák közelébe került a már említett törölközőtartó a dísz-törölközővel, amelynek leggyakoribb hímezett felirata, a „*Jó reggelt*” az előírászerű reggeli mosakodásra emlékeztette a ház lakóit. Nyáron a tisztálkodás esetleg történhetett az udvaron is, ha ott volt valami rejtettebb zug, ám a szabadtéri vizekben való fürdőzés célja ennél a rétegnél már elsősorban a szórakozás volt és nem a tisztálkodás.

A reprerzentációs elv érvényesült a tisztálkodás eszközkészletének alakulásában, majd a fürdőszobaépítésben is: a köznapi, funkcionális, egyszerű eszközökön kívül a tisztaszobában, esetleg más helyen (pl. kamrában, padláson) reprerzentatív mosdókészletet, tükröt és dísz-törölközőket helyeztek el. A kerámiából készült vagy zománcos, nem csorba, új állapotban lévő, sokszor díszes edényt, az illatos szappant és a hímezett törölközőt csak akkor vették elő, ha orvos, városi rokon vagy más rangosabb látogató tartózkodott a házban. Ugyancsak ritkán vagy egyáltalán nem használták a két világháború között épült fürdőszobákat, hanem továbbra is megmaradtak a konyhában elhelyezett lavórnaál.

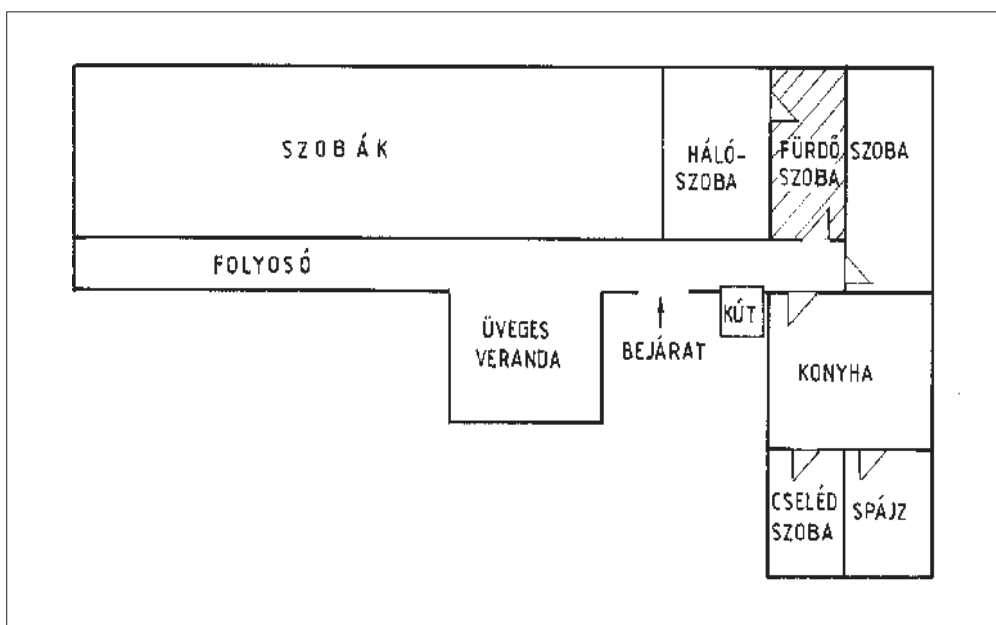
Ennek még napjainkban is szélsőséges példái figyelhetők meg például Széken vagy Kálotaszeg módosabb falvaiban, ahol a „parasztos” tisztaszoba mellett modern ízlés szerint berendezett másik reprerzentatív szoba (vagy szobák!), valamint a legújabb technikai eszközökkel felszerelt fürdőszoba és konyha szinte teljesen kihasználatlanul áll az aránytalanul túlméretezett lakóházakban, s a család továbbra is a megszokott módon él a ház vagy az udvar hátsó traktusában változatlanul meghagyott szoba-konyhában. A polgári kultúra elemeinek utánzása a paraszti közegben tehát sajátos eredményhez vezetett.

Az 5. ábrán a mosdószobák kialakításának egy sajátos megoldását láthatjuk. Nem nehéz belátni, hogy a Kárpát-medence változatos háztípusaiban milyen sokféle lehetőség adódik a komfortosabbá tételre. A torjai (Csikafálva) lakóházban például a lakókonyha leválasztott sarkában a vizespad és a régi tűzhely melletti zugban helyezték el a mosdóasztalkát a lavórokkal és mellette a szennyes vizes vödörrel. Így a 4. ábrán bemutatott példához képest szerencsésebben sikerült

³⁴ A tükör a 19. század közepétől került a magyar parasztházak falára (pl. Kecelen; GERGELY A. 1971. 421.), a 20. század elején minden háznál legalább egy megtalálható. A tükör helye a szoba fala volt, a konyhába csak később került egy második.

7. ábra
1939-ben kialakított, kamrából leválasztott fürdőszoba Abán

8. ábra
A fürdőszoba elhelyezése az abai Detrich kúrában az 1920-as évek elején

*Konyhabelső polccal. A „telázslin” tejesfazekak, famozsár, főzőedények, tisztítószeres doboz. A harmadik polc szélén egy lécs mögé állítva tányérokat tartanak. Alatta zománcos „cifratányér” a macska számára. A polc mellett „stokedli”, rajta lavór és „vájling” mosogatóronggyal – a tisztálkodás és tisztítás eszközei. A falon egy kép az 1960-as évek modern „álomkonyhájával”. Pátró (Zala m.).
Fotó: Kerecsényi Edit, 1962.
(Thúry György Múzeum, Nagykanizsa, Néprajzi Fotótára 1982.)*

megoldani az elkülönített, állandó tisztálkodóhelyet, annak ellenére, hogy az itt lakó idős házaspár egyébként jóval szegényebben, elmaradottabban él, mint az említett abai család.

A 6. ábrán egy tipikusnak nevezhető megoldást látunk, amely például az Alföldön és a Mezőföldön is gyakori. Egy hatvanholdas felsőkörtvélyesi (Fejér m.) parasztgazda tanyáján a tisztálkodás helye a téli, illetve nyári konyha volt, melyekben állandó mosdósarkot rendeztek be. Tavasszal és ősszel a család teljes konyhafelszerelésével (beleértve a mosdóeszközöket is) egyik konyhából a másikba költözött. Télen a fűtött konyhában tisztálkodtak, nyáron a nyári konyhában vagy a szomszédos kamrában (6/a ábra), esetenként – mivel a tanya külterületen volt – az udvar rejtettebb zugában, illetve a vályúnál. Látható tehát, hogy már megjelent a tisztálkodóhely elkülönítésének igénye, s a lehetőségekhez mérten ennek megvalósítására törekedtek.

Két további példánkon olyan alaprajzokat láthatunk, amelyek falusi környezetben városi mintára épült fürdőszobákat mutatnak. A 7. ábrán egy 1939-ben épült fürdőszoba látható, amelyet egy kisparaszti származású abai agráripari vállalkozó alakított ki házában, a kamrát megfelelve. A konyhában is megtartották a korábbi mosdófelszerelést, ugyanis főleg télen a fürdőszoba rendszeres használata nehézségekbe ütközött (fűtés, vízmelegítés). A 8. ábra a leggazdagabb abai földbirtokos fürdőszobájának elhelyezkedését mutatja be a kúrián belül. Az eredetileg is fürdőszobának készült helyiség célszerűen a hálósoba mellett található, a lehető legközelebb a kúthoz, amelyből kézi erővel működtetett szivattyúval juttatták a vizet a vezetékekbe. Berendezéséhez fatüzelésű vízmelegítő kazán, fűtött fémlemez fürdőkád és lemez mosdókagyló tartozott. A fürdőszobát a belső személyzet is igénybe vehette a gazda által megszabott rend szerint. A kúria fürdőszobáját nyáron naponta használták, de télen hetente csak egyszer fűtötték be.

Konyharészlet takaréktűzhellyel. A tűzhelyen vájdling és vasaló, előtte „stokedli”, rajta zománcozott lavór, szappantartó és szappan. Pátró (Zala m.). Fotó: Kerecsényi Edit, 1962. (Thúry György Múzeum, Nagykanizsa, Néprajzi Fotótára 1985.)

Tisztálkodósarok a „kalibában” az ajtó mellett. Gyimesközeplok (Bükkhavaspataka, Csík m.). Hevenyészett alacsony állvány viaszosvászonnal letakarva. Rajta zománcozott lavór és egy tálban szappan, körömkefe. A lavór fölötti szegeken többféle törölköző lóg: egy rongyos a lábtörölkéshez és egy frottier a felsőtest letörölkéséhez. Az állvány előtt a földön zsákdarab. Fotó: Heilig Balázs, 1991.

Konyhabelső részlet; a tisztálkodás helye. A takaréktűzhely és a konyhaszekrény között egy szekrényke, rajta lavór, mellette szappantartó szappannal. Mögötte a falon hímzett falvédő, fölötte tükör. Baloldalt a konyhaszekrény mögötti sarokban (a képen nem látható) szögre akasztva a törölköző és a fésű-kefe tartó. Aba (Fejér m.). Fotó: Juhász Katalin, 1989.

Reprezentációs (nem, vagy csak ritkán használt) mosdóállvány a szobában. A célszerűen kialakított faállványon kétoldalt törölközőtartó rud, a lavór felett kis polc és tükör helyezkedik el. Mivel nincs használatban, a polcot csipkecsík díszíti, rá pedig a piperecikkek helyett családi fotók kerültek. A lavór alatt nyomottminta modern terítő. A nagyobb lavórnak szánt hímzett terítővel, majd nejlonfóliával letakart alsó polcon befőtteket tartanak. Gyimesfelsőlők (Csík m.). Fotó: Heilig Balázs, 1991.

[Balra] Tisztálkodóeszközök az udvaron a vízvezeték kifolyócsapja mellett. A három generáció által lakott házban a különböző korosztályok igényeinek megfelelő valamennyi tisztálkodási eszközkészlet-típus fellelhető. (A konyhában mosdóállvány a szokásos tartozékokkal, a fiatalok fertályán korszerű folyóvizes fürdőszoba a legújabb piperecikkekkel.) Kalotaszentkirály (Kolozs m.). Fotó: Juhász Katalin, 2000.

Mosdósarok a szobában. Az alaposabb tisztálkodás helye. A ház konyhájában levő lavórnak nincs állandó helye, mindig valahova eldugják. A szobai mosdótálat egy éjjeliszekrényen helyezték el. Mellette szappantartóban szappan, mögötte szőttés falvédő, tükör, fölötté egy kis polc samponnal és borotvával. A törölköző egy szegen lóg. A mosdó melletti nyitott polcon váza, egy új lábas, üvegtál, bögrék, poharak a vendégek számára, egy rádiómagnó, fölötté dezodoros flakonok, hajlakk és borotvahab. Fotó: Juhász Katalin, 1990.

A TISZTÁLKODÁS RENDJE, ALKALMAI ÉS MÓDJA

*...úgy mosdanak az öregemberek
szétterpesztett lábbal, keresztelőkánosok
méltóságával, cinezett mosdótál fölél hajolva...*

(Farkas Árpád: Mikor az öregemberek mosakodnak – részlet)

A paraszti munkabeosztásnak és életritmusnak megfelelően a tisztálkodásnak is kialakult egy többé-kevésbé meghatározott rendje, amely nagymértékben függött az évszaktól és a végzett munka jellegétől. Hétköznapiakon reggeli előtt, illetve lefekvés előtt mosakodtak, a nagytisztálkodás ideje pedig szombat délután vagy vasárnap kora reggel volt. A tisztálkodás rendje és módja országosan, sőt Európa-szerte régóta ezt a rendszert követi, amelynek tájanként és koronként számtalan változata alakult ki. Ha csak a vizsgált időszak nem városi életmódú magyar lakosságát tekintjük, még jól megfigyelhetők e régiesebb tisztálkodási kultúrának az egyre inkább eltűnő maradványai. A gyakorlatban is megfigyelhető továbbá az a parasztpolgári tisztálkodási rend, amely a vízvezetékek országos elterjedésével szorult háttérbe, s az 1940 körül vagy azelőtt született generációk lakásaiban leljük fel nyomait.

Reggeli tisztálkodás

Korábban a reggeli tisztálkodás nemcsak egyszerű, gyakorlati rutinteendő volt, hanem vallásos, rituális színezetű is. Ezt támasztja alá az a sok adat, miszerint keresztvetés, imádság kísérte vagy követte, illetve hogy enélkül nem lehetett az asztalhoz ülni a reggelihez. Sárrétudvariban egyenesen azt mondták az öregek, hogy *amíg valaki nem mosdik, addig az ördög orcáját viseli*.³⁵ Ha az udvaron történt a mosakodás, akkor bent a házban törölközés közben imádkoztak, ha a házban, akkor mosdás közben is imádkozhattak.

Abán például törölközés közben a Miatyánkot, Bólyon (Baranya m.) és Gelsén (Zala m.) mosdás közben pedig az Úrangyalát imádkozták. Somlóvásárhelyen (Veszprém m.) rendszerint Dávid király 51. zsoltárának a következő részlete volt a mosdás közbeni ima szövege:

*Hints meg engem izsóppal, hogy tiszta legyek,
Moss meg engem, hogy a hónál is fehérebb legyek.*

³⁵ MADAR 1993. 207.

Reggeli, munkába menetel előtti mosakodás melencéből az eresz alatt, Szalánta (Baranya m.). Fotó: Szoboszlainé, 1952. (Néprajzi Múzeum Fotótára F 103990.)

Hajdúböszörményi juhász reggeli tisztálkodása a birkaitató vályújánál. Fotó: Hofer Tamás, 1955. (Néprajzi Múzeum Fotótára F200528.)

Mosakodó bojtár. Hortobágy, Pente-zug (Hajdú m.). Fotó: Ecsedi István (Néprajzi Múzeum Fotótára F51830.)

Bukovinában a következő imaszöveget mondták el mosakodás közben:

*Dicsértessél, óh, áldott víz,
Ki megmostad az én gyarló testemet,
Mosd meg az én bűnös lelkemet!
Dicsíret neked, örök Atyaisten!
Ki az egész világot teremtetted,
Áldott a te neved,
Áldott a teljes Szentháromság,
Most és mindörökké, ámen.*³⁶

A moldvai Klézsén Kallós Zoltán gyűjtése szerint mosdás közben háromszor mondják a következőket:

*Jézuskának az oldalából foljó víz,
Ments meg münköt az örök haláltól.*³⁷

Bálint Sándor egy kalocsai asszonyról tesz említést, aki reggelenként, mosdás után törülközőjébe borulva Jézus véres verejtékéhez imádkozott.³⁸ Ennek tulajdonította, hogy sohasem volt beteg. A törülköző Veronika kendőjét idézi, amelyet a Golgotára menő Krisztusnak nyújtott át, hogy homlokát megtörölje. Madar Ilona édesapjáról írja: *Gyermekkoromban sokszor megfigyeltem apámat, amint mosdás után törülközőt, s a nedves törülközőt két kezében tartva a távolba nézett. Mozdó szája úgy mormolta az imát, hogy hallani nem lehetett.*³⁹

Felkelés után a férfiak első dolga az állatok ellátása volt, csak ezután következett a reggeli tisztálkodás. Ez a kút mellett a vályúból, vízmerítő vödörből vagy a ház bejárata mellett az udvaron történt, télen a konyhában, melencéből. Jellegzetessége, hogy nagyon kevés vizet használtak hozzá, és teljesen más mozdulatokkal végezték, mint a lavórból mosdást. Valójában nem is igényelt speciális edényt. A mosakodó ugyanis sohasem belemosta a vizesedénybe a szennyeződést, hanem a tenyérrel kiemelt vizet mosdás közben a földre csorgatta, még a házon belül is. A vályúval kapcsolatban különösen fontos tilalom volt ez, mivel országszerte azt tartották, hogy ha a vályúba valaki belemosakszik, a ló nem iszik belőle.⁴⁰ A fiúgyerekek számára azonban nyilván nagy lehetett a csábítás, hogy a tiltás ellenére nagy nyári melegben mégis belemereszkedjenek az itatóvályúba, mert több ilyen

³⁶ ERDÉLYI 1976. 175

³⁷ ERDÉLYI 1976. 176.

³⁸ BÁLINT 1943. 388.

³⁹ MADAR 1993. 208.

⁴⁰ FÉL 1942. 116.; KAPCZÁR 1978. 69–70.

Mosakodás közös teknőből az udvaron. Kisgyőr (Borsod m.). Fotó: Ébner Sándor, 1929. (Néprajzi Múzeum Fotótára F60438.)

Szájból mosdás. Az idős nagypaládi férfi bögréből vizet vesz a szájába, majd az onnan kezére csurgott vízzel mosakszik. Nagypalád (Kárpátalja). Fotó: Szabó Zoltán, 2002.

gyerekcsínyről szóló történettel találkoztam magam is. Dévaványán, Gyomán és Túrkevéen azzal riogatták a gyerekeket, hogy ha közel mennek a vályúhoz, belerántja őket a béka. Sárrétudvariban a lovasgazdák, ha rajtakapták a gyerekeket a vályúban fürdésen, ostoraikkal jól megcsapkodták őket.⁴¹

Gyakori volt a szájból mosakodás is. Ez úgy történt, hogy a pohárból, korsóból a szájukba vizet vettek, és onnan lassan a kezükre engedve mosakodtak. A szájból mosdás gyakorlata máig fennmaradt: a mezőn dolgozó, ha egyedül van, s így nincs, aki kézmosáshoz a vizet kezére öntené, akkor ma is ezt a kézenfekvő megoldást választja.⁴² Egy 19. századi születésű derecskei asszony azért mosakodott szájból minden reggel, mert szerinte ettől volt olyan egészséges a szervezete és sima az arca (az éhnyállal való mosakodás hatása). *Vót ilyen, de a mi családunkba ez nem vót divat, mer az én anyám mindig aszonta, hogy „azér van a lavor, hogy abba kell mosakodni”. Látni láttam ilyet, hogy a száját telivette vízze, oszt akkor e:kezdte magát mosni. Mikor e:mentek dógozni, ugye akkor kevés vót a víz, abba litères üvegbe vagy korsóba elvitte, ivott is belüle, vett, avva mosta még magát. Mer izzadt, ugye, poros vót, szégyellött ugy bemenni a faluba, akkor inkább lööblítette, ahogyan tudta, ugy öblítette le. (Aba) Vótak azért olyan régi öregek, olyan elmaradott régi öregek, akik otthon is így mosakodtak. (Aba)*

A kiskunhalasi Gyenizse Lajos kéziratos feljegyzései a 19. század végének világát idézik. Szemléletesen világítanak rá a viselet és a tisztálkodás gyakorlatának összefüggéseire. A korabeli lenvászón viseletek nemcsak ruházatként, hanem törölközőként, zsebkendőként is funkcionáltak: *A jó nyüstös vászonból készült ing ugyancsak visketőssé tette a test bőrét, és az izzadság sem bírt rá tapadni a bőrre az Embernek, kivált nyáron, mert ez a nyüstös vászonig lesúrolta azt. Fürdenie sem kellett az Embernek, mégis tiszta volt a Teste bőre, csak az arca, keze, Feje és a lába megmosása kívántatódott meg. A mosdás nem cserép tálba vagy Lavórba öntött vízzel történt, mint ma ahogy történik, hanem ki-ki kantából vagy bögréből öntött vizet a szájába, annyit, amennyi abba bele fért, s innen a tenyerébe apró részletekbe csepegtetve ki a vizet, így mosva meg a kezét... azután meg az arcát meg a nyakát is. Ezen mosdózáshoz rendesen 3 pofa víz kellett, ezután azt a bő-gatya szárban megtörölközött az illető. – A nők meg az alsó szoknya alját használták fel e célra.*⁴³

A férfiak reggeli tisztálkodásuk során kezüket, arcukat, nyakukat mosták meg hideg vízzel. Olyanok is voltak, akik félmeztelenül mosakodtak reggel, még télen is a vályú vizének jegét betörve.⁴⁴

Az asszonyok és a lányok felkelés után rögtön arcot-kezet mostak és megfésülködtek, s csak ezután kezdtek hozzá reggeli teendőikhez. A mosdás/fésülködés sorrendje fordított is lehetett: a mindszentkállai szőlőhegyi asszonyok ébredés után még az ágy szélén ülve kibontották a befont hajukat, megfésülték, újra befonták és kontyba tekerték. Ezután a fésűből kivették a

⁴¹ MADAR 1993. 208.

⁴² Tiszaréterfalva (Kárpátalja) saját gyűjtés.

⁴³ Idézi TÁLASI 1977. 250–253. NAGY CZIROK 1939. GYENIZSE Lajos eredeti írásai: Viselet: 513–564. és 629–650.

⁴⁴ SZENTI 1991. 22.

[Fent balra] *Dohányzsír lemosása. Nyírlugos (Szabolcs m.). Fotó: Takács Lajos, 1955. (Néprajzi Múzeum Fotótára F116686.)*

[Fent jobbra] *A kézmosás és kéztörölés test-technikája. A paraszti tisztálkodási szokások szerint a kézmosást az edényből kifelé irányuló mozdulatokkal kell végezni. Szék (Szolnok-Doboka m.). Fotó: Heilig Balázs, 1991.*

A kézmosás és kéztörölés test-technikája. A paraszti tisztálkodási szokások szerint a kézmosást az edényből kifelé irányuló mozdulatokkal kell végezni. Szék (Szolnok-Doboka m.). Fotó: Heilig Balázs, 1991.

haját, összegombolyították, s azonnal a tűzhelybe dobták. (Sárrétudvariban a kifésült haját egy kis vászonzsákba, szütyőbe gyűjtötték, amit a párnájuk alatt tartottak. Mikor meghalt valaki, ezt is vele temették el, mert a túlvilágon a hajjal és a körömmel is el kell számolni.⁴⁵) Gyakran előfordult azonban, hogy köznapon nem fésülködtek rendesen: a férfiak legfeljebb ujjjaikkal rendezgették el hajukat és bajszukat, az asszonyok pedig csak a fonatig fésűvel, esetleg ujjukkal simították hátra a haját, s a kontyot szorosabbra tűzték.⁴⁶ Ezután a mosdótálba egy kis hideg vizet öntöttek, és szappannal arcot-kezet mostak, majd az ajtó melletti szegről leakasztották a törölközőt, és megtörölköztek. A vizet az udvarra lottyantották, a melencét pedig visszadugták az ágy alá. Mosakodás után néhol fogat tisztítottak, és kiöblítették a szájukat.⁴⁷

A reggeli mosakodás a polgárosodás folyamatában a következőképpen változott. A férfiak a nagya koszt továbbra is az udvaron öblítették le, de a mosakodást bent a házban végezték. Mire a férfi az állatoktól bejött, addig a nők és a gyerekek már végeztek a tisztálkodással, és a lavórban hagyták a mosdóvizet. A mosdóvíz hőmérséklete helyenként változó volt. Átányban például forró vízben, szappannal mosakodtak a reggeli előtt.⁴⁸ Mindenesetre általában az asszonyok és gyerekek után ugyanabban a vízben mosakodott meg a férfi is (a piszkot belemosva az edénybe), és ugyanabba a törölközőbe törölközött. A víz többnyire bennmaradt a mosdótálban egészen addig, míg teljesen el nem piszkolódott, ekkor az udvarra vagy a szennyveszives vödörbe öntötték. A két világháború között – épp az iskolai tanítás hatására – már az sem volt ritka, hogy mindenki tiszta vizet öntött magának, és a használtat a vödörbe öntötte (Aba). Valószínűleg azonban nagyon kevés lehetett az a víz, mert gyűjtés közben láttam a ma is vízvezeték nélküli ház konyhájában, hogy a lavór alján mindig csak egy-két ujjnyi víz van. Ugyanezt a takarékos vízhasználatot a legtöbb, még lavórt használó háztartásban megfigyelhetjük. A reggeli mosakodás közben a vallásosabb családokban továbbra is előfordult a kereszttetés, imádkozás (inkább csak némán vagy halkán mormolva, nem fennhangon).

Tisztálkodás napközben

Napközben legfeljebb ebéd előtt mostak kezét-arcot szájából vagy kézre lötytyintett kevés vízzel. Káposztataposáskor, néhol szőlőtaposáskor a taposó férfiak lábát az asszony előbb tisztára sikálta, a férfi tiszta gatyát vett, s csak ezután látott munkához. A nők főzés, kenyérdagasztás, tésztagyúrás és textilmunkák (fonás, szövés, varrás, mángorlás stb.) előtt gondosan kezét mostak a vályúnál vagy melencéből. Értelemszerűen kezét mostak, bár nem feltétlenül ilyen gondosan a piszkosabb munkák (zöldségtisztítás, tűzrakás, kormozás stb.) után is. Általánosan elmondható, hogy a jól látható piszoktól igyekeztek kezüket és arcukat megszabadítani.

⁴⁵ MADAR 1993. 211.

⁴⁶ FÉL–HOFER 1997. 334.

⁴⁷ SZABÓ J. 1986. 8.

⁴⁸ FÉL–HOFER 1997. 334.

A mosdás rögzített helyének kialakulását követően a mosdóállványon levő lavórban állandóan volt víz napközben, hogy a háztartási munka közben a gazdasszony kezet moshasson. Ha a család otthon ebédelt, akkor általában kezet mostak előtte: *Gyerték má ebédelni, mossátok a kezéket!* (Aba)

Esti tisztálkodás

Este, lefekvés előtt a férfiak nemigen mosdottak, legfeljebb a lábukat mosták meg. A vályú szélére tették, rálotyoltak egy kis vizet, majd egy szakadt ronggyal megtörölték.⁴⁹ A nyári nagy munkák (aratás, cséplés) idején sokan azért nem tisztálkodtak, mert későn, fáradtan feküdtek, és nagyon korán, még napfelkelte előtt keltek. A nagyon szegény családoknál, akiknek nem volt rendes ágyneműjük, a mosdásnak sem volt olyan nagy jelentősége, mint ott, ahol vigyázni kellett az ágynemű tisztaságára. Télen viszont azért nem mosakodtak, mert nem lettek annyira koszosak, hogy szükségét érezték volna. A nyári melegben, ha idejük engedte, és volt a közelben természetes víz, abban szívesebben megmártóztak. A lábmosásra sok adat van, amelyek azt mutatják, hogy a férfiak esti lábmosásának volt némi szertartásos jellege is. Mint a történeti áttekintésben láthattuk, a családfő lábát gyakran a felesége vagy gyermekei, az após lábát a meny mosta meg, ami egyben a kötelező tisztelet és alá-fölérendeltségi viszony kifejeződése is.⁵⁰ Először meleg vízben áztatták a kútnál előzőleg nagyjából leöblített lábat, majd a lábmosó személy kézzel, rongydarabbal vagy gyökérkefével jól lesúrolta a piszkot. Utána többnyire száraz ronggyal törölték meg, vagy csak egyszerűen megszáritották.⁵¹ Adataim szerint az asszonyok alaposabban tisztálkodtak este: arcot, nyakat mostak, s ha volt alkalom, időnként alulról is megmosdottak, főleg havivérzés idején. A gyerekeket nyáron gyakran a napon melegedett vízben meg is fürdették, télen viszont az esti tisztálkodás többnyire elmaradt.

Az esti tisztálkodás a polgárosultabb rétegek körében rendszeresebb és alaposabb volt. A *rendesebbek* nyáron minden este *tetőtől talpig* lemosakodtak, télen pedig ritkábban, attól függően, hogy milyen munkát végeztek aznap. A vízzel jól ellátott területeken egyre inkább gyakorlattá vált a külön vízben való mosakodás, de az egy vízből történő is szinte napjainkig élő gyakorlat az ágynemű, hasonló korú és nem túl piszkos gyerekek, illetve házastársak téli mosakodása esetében.⁵²

⁴⁹ SZABÓ J. 1986. 8–9.; FÉL–HOFER 1997. 334.

⁵⁰ ÖRSI 1990. 184.; JÁVOR 2000. 632–633.

⁵¹ KAPCZÁR 1978. 69.; MADAR 1993. 207. A lábmosásra ókori példákat találhatunk a Bibliában; ezeket fentebb már idéztem. Gyermekkoromban, a hatvanas évek végén a Békés megyei Gyomán még én is köteles voltam esténként megmosni a háztáji földről hazatért, paraszti származású édesapám lábát!

⁵² Tapasztalataim szerint még napjainkban is előfordul, hogy családtagok (gyerekek vagy házastársak) ugyanabban a vízben fürdenek egymás után. Ennek oka ma a nehéz gazdasági helyzet és a korábbi beidegződések nyomán rögzült nagyfokú takarékoskodás a vezetékes vízzel, valamint az emésztőgyödrök korlátozott befogadóképessége. Ugyanakkor ez is, mint sok más apró mozzanat, számos tényezőtől függ (vö. JUHÁSZ 1998a).

Az esti mosakodást megszabott sorrendben végezték (gyerekek, *női személyzetek*, öregek, gazda, gazdasszony) úgy, hogy a többi családtag lehetőleg ne legyen jelen.

Mégmosdottunk itthun. Nem ám fürdőkádba. Mégmosdottunk lavórba, alú-föllyű, mindén este. Pláne nyáron, mikor melég vót, por vót, hát muszáj is vót mégmosdanyi, me hát csipte az embért az a por, ha izzadt, melég vót ugye. Mindén este, persze, a konyhába. Szépen elosztottuk, hogy „most tē mosdol”, ugy köllött, ahun többen vótak. A férfiak, ha kiméntek is az udvarra, ha oan vót az idő, azoknál nem számított. De mink, fejiérnépek, hát azér beméntünk. Egymás után mosakodtunk, de nem ugyanabba a vízbe. Nem, hát hogyan lehet egy lavór vízbe? Mindénki magának öntött vizet. Ki is öntöttük, osztá akkor vitte a másik vizet. Anyánk otthun vót szegénykém, mégmelegítette nagy fazékba, mire mēntünk haza a munkából, meleg vót a nagy fazék víz. (Aba)

Nyáron a kamrába is bemehettek e célból, ha volt benne elég hely a mosakodásra. Ilyenkor nem kellett a családnak szabadon hagynia a konyhát. Hogy különmemű felnőtt családtagok egymás jelenlétében derékig levetkőztek volna, nem fordulhatott elő, kivéve, ha a feleség segédkezett férjének a tisztálkodásnál.

Télen, amikor a szegényebb családoknál csak a szobát fűtötték, az esti mosakodás is a szobában történt. Esténként sokan szívesen áztatták a lábukat kisszéken ülve, mert így könnyebben lejött a kosz, másrészt a kellemes meleg víz jó közérzetet biztosított. Sokszor még így is igénybe kellett venni a gyökérkefét a láb sikálására. A gyermekek lábát a gondos édesanya ellenőrizte, s ha nem bizonyult elég tisztának, újra meg kellett mosniuk.⁵³

Nagy tisztálkodás

*...Mosakodjál szépen az aranylavórból,
Törölközzél szépen az aranytörölővel,
Fésülködjél szépen az aranyfésűvel,
Imádkozzál szépen az aranyasztalnál...*

A nagytisztálkodás hétvégi időpontja egyértelműen az idő szakrális tagozódásával van összefüggésben, vagyis a hét első hat napja a munkáé, a vasárnap pedig az Istené. A vasárnapi templomi istentisztelet előtt erkölcsi parancs volt a testi-lelki megtisztulás,⁵⁴ ami éppen ezért ilyen értelemben rituális megtisztulásnak is számított. Az is alátámasztja ezt a feltételezést, hogy éppen azok nem tisztálkodtak meg alaposabban hétvégén sem, akik nem jártak templomba, és otthon sem tartották a vallásukat, például a külterületeken élő uradalmi cselédség, a tanyán élők és a pásztorok egy része. Mindez nemcsak a testi tisztaságra, hanem a környezetére is vonatkozott. Ezért kellett szombaton kitakarítani a házat, felsöpörni az

⁵³ ILLYÉS 1962. 112.

⁵⁴ ILLYÉS 1962. 125–126.

udvart és az utcafrontot, rendbe tenni a ház előtti kiskertet.⁵⁵ Minden vasárnapot megtartottunk. Szombaton délbe akármilyen munka volt, kifogott édesapám: – Gyerünk, fiaim, haza. Mosakodni, tisztálkodni, hónap templomba. Hetfőn hajnalba megint gyerünk munkába.⁵⁶

Ez az erkölcsi parancs vagyoni helyzetől függetlenül mindenkre vonatkozott, aki a vallását (legyen bármelyik felekezetbe tartozó is) komolyan vette. A nagyon szegények is betartották ezeket a tisztálkodási követelményeket, még ha egy ruhájuk volt is: *Ezt is szokták régen mondani: ha szombaton süttött a nap, hogy „Máma szombat van, ki kő hogy süssön a nap, mer Szűz Mária kimosta a leplentyit, osztá annak meg kő száradnyi vasárnapra.” De jez is csak egy oan monda vót. „Mer vasárnap mēnt a templomba. Csillagokat fényesíteni.” Persze. Osztá azér köllött a tiszta ruha. Mer akkor nem vót ám. Akkor se, mikor a Szűz Mária-népség vót – hogy így mondjam –, akkor se vót ám még egy valakinek annyi ruhája, hogy nē tudta vóna mennyi van, min mámo. Hát akkor nem vót ám, mer égy, esetleg két ruhánk vót, aztán bizony nagyon sokszor ki köllött mosni. Vasárnap kimostam, hogy megszáradjon, de korán ám, mire a templomba harangoztak, akkorra má mindēnek rendbe köllött lēnni. Aztán mennyi köllött a templomba. A szülők is külön követelték. (Aba)*

A nagytisztálkodás gyakorisága az évszaktól, az életkortól és a lakáskörülményektől, illetve a végzett munkától függött. Nyáron hetente végezték, de a legelmaradottabb területeken előfordult, hogy csak kéthetente vagy még ritkábban, amikor a fehéreneműt is váltották. Télen ritkábban került sor a nagytisztálkodásra, mivel egyrészt kevesebb piszkos munkát végeztek, másrészt a tisztálkodás lebonyolítása és a fehérenemű mosása is sokkal nehezebb volt ebben az évszakban. Hövejen például sokan egész télen nem fürödtek. Az első meleg tavaszi napon a folyóhoz mentek ki, s annak a vizében mosták le magukról a télen rájuk rakódott piszkot.

Télen a mosakodás az úgy volt, hogy hétvégén a tehénitató sajtárba vizet melegítettünk, abba vagy beleűtünk, vagy a felsőtestünket megmostuk, aztá aszontuk, hogy rendbe van minden. De tavasszal, mikor kikerűtünk a folyóra, akar a Kardos, a Répcére, Rábáro, akkor vótak olyan fiúk, akiken szinte a magam szeme láttáro láttom, hogy itt az ágyikuk olyan fekete vót, rárakódott a téli hát piszok, vagy szenny vagy kosz, és akkor tavasszal, mikor kimentünk a folyóra fürödni, szinte ott mosakodtak meg. Tavasszal lett a nagymosás is. Ez az időjárástul mindig függött, hogy mikor be lehetett menni má a Kardosba, akkor beleátunk lábbol, nem úsztunk bele, hanem elkezdjük mosni magunkat. Vótak ezek a kifőzött szappanok, nem vett szappan vót, azt vittük magunkkal, avval mosakodtunk. Okvetlen meztelenül. (Hövej)

A nagytisztálkodás gyakoriságával és intenzitásával kapcsolatban még felfigyelhetünk a következőkre. Az idősebbek ritkábban tisztálkodtak, gyakran előfordult, hogy csak két-három hetente kerítettek rá sort, akkor sem egész testfelületükre kiterjedően,⁵⁷ a hajukat

⁵⁵ Abán például még ma is mindenki lesöpri az udvari és utcai járdákat szombatonként. A járda melletti talajt jellegzetesen „csíkosra” gereblyézik. Nyáron az is gyakori, hogy ezek után még félköríves „mintával” le is locsolják a terepet a por ellen. Lásd ezzel kapcsolatban a *Néprajzi Lexikon homokrózsa* címszavát (írta BIHAL Ella).

⁵⁶ Endrőd, Békés m.; Kiss K. 1995.

⁵⁷ FÉL 1942. 116.

pedig még ennél is ritkábban mosták – volt, aki csak egyszer egy évben, húsvét előtt. Az idősebbektől nem is várták el, hogy adjanak magukra, sőt inkább rossz szemmel nézték. *Az öregot már nem illeti a címer*: megszólnák, ha túl alaposan tisztálkodna, szépítkezne, vagy akár a lakását túl nagy gondnal csinosítaná.⁵⁸ Ahogy egy idős matyó férfi mondta:

*Öregember vagyok, nem vagyok gavallér.
Eszi nyakamat a zsíros inggallér.*⁵⁹

Valamilyen formában azonban mindenképpen megkülönböztették a vasárnapot a többi naptól: kitakarítottak, sepertek, arcukat és nyakukat megmosták (míg téli hétköznapiokon ezt nem tették), megfésülködtek, a templomba ünneplő felsőruhát öltöttek stb.

A nagytisztálkodás a test teljes lemosásából, esetenként hajmosásból, a körmök levágásából, kitisztításából és férfiaknál a borotválkozásból állt. Ezután váltottak tiszta fehérneműt is.⁶⁰ Ugyanígy tisztálkodtak akkor is, ha hétköznapi valamilyen hivatalos helyre, orvoshoz, temetésre vagy a fiatalok találkára készülődtek.

A nagytisztálkodás nyáron folytatható az udvar valamelyik félreesőbb zugában a napon felmelegedett vízben – a nők megvárták, míg teljesen besötétedett – vagy bent a házban is. Ha volt a közelben valamilyen természetes víz (több példa is van), akkor a nyári nagytisztálkodás ott is történhetett. A benti nagymosakodáshoz vizet melegítettek, és félrevonultak a családtól konyhába, kamrába, szobába. Az asszony segédkezhetett a férjének a tisztálkodásban: megmosta, megtörölte a hátát, lábát, odanyújtotta a törölközőt, a tiszta ruhát. Adataim szerint a vizsgált időszakban már nem volt szokás felnőtteknek egymás előtt ruhátlanul mutatkozni, különleges helyzetek (betegség, szülés) kivételével (lásd a szeméremről írottakat).

A nagymosakodáshoz is kevés vizet használtak, s gyakori volt, hogy egy vízben többen is megfürdöttek. Ez utóbbi esetben a fürdés nagyobb edényben, teknőben, nagymelencében, dézsában stb. történt, és a családtagok megszabott sorrendben végezték (főleg az asszonyokra és gyerekekre volt jellemző). Általában a piszkosság sorrendjében először a gyerekek mosakodtak, végül az asszony, mindig egy kis meleget öntve az időközben kihűlt fürdővízbe. A hajmosással kezdték – ez külön vízben is történhetett –, majd a felsőtest, végül az alsótest következett. Szappannal mosakodtak, a hajukat pedig hígított hamuslúggal mosták. Valamennyien ugyanazt a két törölközőt használták: egyet a felsőtestre és egyet az alsóra.

A nagymosakodás másik módja volt (a férfiaknál ez a gyakoribb), amikor kisebb edényből végezték, jóval kevesebb vízzel, amely a mosdás végére teljesen elkoszolódott, és majdnem teljes egészében elhasználódott vagy elfogyott. A nagytisztálkodás a következőképpen

⁵⁸ JÁVOR 2000. 623.

⁵⁹ RÓNA-TAS 1953. 11.; vö. HORVÁTH 1972. 142.

⁶⁰ Az ágyneműt is hétvégén cserélték, de azt sokkal ritkábban: négy-, hat- vagy nyolchetente, egyszer egy évben – vagy nem is volt ágynemű! Külön hálóruga sem volt: a fehérneműt (a férfiak az inget, gatyát, a nők az inget és az alsószyoknyát) hagyták magukon éjszakára.

Káposztataposás előtti lábáztatás, lábmosás, körömvágás a Körösnagyharsányban (Bihar m.). Fotó: Molnár Balázs, 1962. (Néprajzi Múzeum Fotótára F171755, F171709, F171708.)

történt (egy átlagos példa; sok leírás van, nagyon hasonló). Szappannal vagy hamuslúggal előbb megmosták a fejüket a székre tett melence⁶¹ fölé hajolva, majd leöblítették (lásd hajpóling). Ezután félmeztelenre vetkőzve ugyanabban a vízben megmosták a felsőtestüket is egy kis darab rongy vagy rosszabb törölköző és szappan segítségével.

Az apám, amikor nagymosdást csinált, akkor a konyhába mosakodott. Úgy szokott egyedül mosakodni, hogy először fölű és akkor allú mosakodott, és a hátát úgy mosta meg, hogy egy törölközőt beszappanyozott, így megdörzsölte a hátát jobbról, balról. Akkor még egyszer megvizelte és megtörölte, és akkor úgy szárazra megtörölközött. (Aba)

Utána megtörölköztek, és felvették a tiszta inget. Levették a gatyát, megmosták az ülepüket a melence fölé guggolva vagy terpeszben állva, aztán beleálltak, és a lábukat is megmosták ugyanúgy ronggyal és szappannal. A mezítláb járók talpukról ilyenkor dörzsölték-vakarták le gyökérkefével, lekoptatott szélű cserépdarabbal vagy más érdes eszközzel a megkeményedett bőrréteget. Ezután lábtörölővel megtörölköztek, és tiszta gatyát vettek. Hogy pontosan mennyi víz lehetett abban a bizonyos melencében (lavórban), s hogy mekkora lehetett ez az edény, jól lehet következtetni néhány odavetett megjegyzésből: *A végére olyan lött a vizük, hogy vályugot lehetett volna belüle verni.*⁶² *A kismelence, mikor beleálltak, sokszor főburút, olyan nehéz volt abban a kis edényben egyensúlyozni.*⁶³ (Padragkút)

A polgárosultabb rétegek körében egyre inkább általánossá vált, hogy évszaktól függetlenül minden hétvégén tetőtől talpig lemosakodtak, a hajmosást is beleértve. Ezen a téren azonban az átmenet igen lassan, fokozatosan ment végbe. Az *intelligencia*, iparosok, nagybirtokosok ugyanúgy hetente egyszer, maximum kétszer fürödtek le tetőtől talpig, akár a saját belső alkalmazottaik, azzal a különbséggel, hogy náluk esetleg volt fürdőkádból, illetve fürdőszoba. A fürdőszoba igen sokáig nem töltötte be tökéletesen gyakorlati funkcióját, hiszen nehézkesen lehetett rendesen befűteni, a vizet melegíteni, ezért a fürdőszobával rendelkezők is gyakran tisztálkodtak a konyhában.

Körömápolás

A mosdás és *tisztaváltás* után következett a körömvágás, már ahol ezt szükségesnek látták, ugyanis a paraszti munkában sokszor magától is letöredezett, lekopott a körmük. A férfiak gyakran bicskával vágták le a körmüket, és annak hegyével piszkálták ki alóla

⁶¹ A melencét a század elejétől fokozatosan felváltotta a fémlavór, de ez a mosdási gyakorlat még utána is sok helyen fennmaradt.

⁶² SZENTI 1991. 22. A szólást magam is ismertem és használtam. Gyermekkoromban apámnak segítetttem a kukoricaföld művelésében, 13 éves korom után pedig nyaranta legalább egy hónapot töltöttem kemény mezőgazdasági munkával. Mikor munka után hazatérve lemosakodtunk, bizony a mi mosdóvizünkéből is vályogot lehetett volna verni.

⁶³ SZABÓ J. 1980.

a koszt. A tyúkszem Szentgálon egy speciális eszközzel – kis fanyélre erősített éles kaszaheggyel – a *bizsókkal* vagdosták ki. A nők inkább közönséges nagyollóval vágják a körmüket, esetleg kisollóval, ha volt a háznál. A levágott körmöt összegyűjtötték és a tűzbe dobták, mert általánosan ismert elképzelés szerint az elcsent körömdarabka rontásra (főleg szerelmi rontásra) volt alkalmas.

A körömhöz kapcsolódó hiedelmeket Herrmann Antal gyűjtötte össze és kereste meg magyarázatukat (1893). Egy részükkel a kisgyermek gondozásánál és a halottmosdatás leírásánál még találkozunk. Itt néhány olyan hiedelmet idézek, amelyek egyik említett témához sem kapcsolódnak, a körömvágáshoz viszont igen. A gömöriek hite szerint a körmöt azért kell tűzbe vetni, hogy a kéz vétké és bűnös tette úgy semmisüljön meg, ahogy a köröm a tűzben. Göcsejben viszont úgy tartották, hogy a levágott körmöt nem szabad eldobni, mert az eldobó a másvilágon mindaddig, míg össze nem szedi, nem juthat a mennyországba, ugyanis oda körömhídon kell átmenni. A levágott körmöt össze kellett gyűjteni, s halál után a koporsóba tenni. Körmöt tűzbe dobni nem volt szabad, mert ha valaki ezt teszi, mérges sebek lesznek a kezén, aki pedig körmön tiródik, fonnyadás betegséget kap, tartották a göcsejiek.⁶⁴ Általánosan ismert tilalomként élt, hogy nagypénteken nem szabad körmöt, haját levágni és borotválkozni.⁶⁵ Ha már nem hittek ilyesmiben, a gyakorlatból is eltűnhetett a köröm tűzbedobásának szokása, akkor *repűt, ahova repűt*. (Aba) A körömhöz kapcsolódó hiedelmek nagyrészt feledésbe merültek a következők kivételével: a körmökön levő fehér foltok betegséget jelentenek,⁶⁶ ha pedig valaki rágja a körmét, arról még ma is többen azt gondolják, hogy bélférges.

A körömtisztítás és -ápolás alapvetően a hétvégi nagytisztálkodás része volt (a felpuhult köröm könnyebben vágható és tisztítható). A két háború között már egyre többen naponta használtak körömkéft. Egyik adatközlőm a negyvenes évek elejétől abai bábaként működött, a harmincas évek végén viszont még nővérként dolgozott a székesfehérvári kórházban. Elmondása szerint sokszor előfordult, hogy a parasztasszonyok hatalmasra nőtt körmökkel kerültek be. A faluban élő polgárosultabb rétegek viszont a körmeikre is nagyobb gondot fordítottak. A köröm alatti piszkot hegyes szerszámmal (például olló hegyével) távolították el vagy kefével súrolták, és rendszeresen vágták. Néhány előkelőbb fiatal nő időnként még ki is lakkozta a körmeit, de a feltűnő színeket kerülték. A két világháború között már többen ismerték a manikűrollót és a körömrészelőt is. Az iskolában a gyermekek körmeinek tisztaságát a tanítónő, illetve az időnként e célból megjelenő orvos ellenőrizte, így azok is rákényszerültek körmeik tisztítására, akiket otthon erre nem tanítottak meg. A fiatalok saját maguknak vágták, de az idősebbeknek és a férfiaknak általában a nők segítettek *férjhöl adni a kezeiket* ('levágni a körmeiket').

⁶⁴ GÖNCZI 1914. 225.

⁶⁵ HERRMANN 1893. 121–122.

⁶⁶ Vö. HERRMANN 1893. 119–120.; BERDE 1940. 98., illetve a természetgyógyászati magazinok!

Női hajápolás

Évszázados hagyomány szerint a parasztság körében még a hosszú haj számított természetesnek és erkölcsösnek.⁶⁷ A női haját csak büntetésként, főleg erkölcsi vétségért vágták le. Fáy András írja: *Emlékszem, hogy gyermeki korom elsőbb éveiben oly szigorú volt még népeinknél a tiszta erkölcs és élet iránti kegyelet, (...) hogyha valamely faluban hajadon vagy özvegy nőszeremély esett meg, (...) a személynek haját levágták, fejét bekötötték, vele ecclesiát követtettek...*⁶⁸ A hajviselettől függően azonban vidékenként más és más módon a haj egy részéből levághattak: így például a Dél-Dunántúlon az előhaját, Felföldön menyasszonykontyoláskor a háti haját csonkították meg, a főkötő felerősítésének nehézségeivel (praktikus okokkal) magyarázva a szokást.⁶⁹

A kisleányok haját eleinte néhányszor rövidre vágták, hogy erősödjön, majd körülbelül hatéves koruk után nőni hagyták. Az első és a további hajvágások időpontját is hiedelmek szabályozták.⁷⁰ A hosszú haját a lányok különbözőképpen befonva, esetleg a fonato(ka)t feltekerve viselték, míg az asszonyok minden esetben kontyba, koszorúba tűzték fel befont hajukat, s kendővel vagy más fejviselettel (főkötő stb.) is elfedték.

A századfordulótól egyre inkább általánosnak tekinthető gyakorlat szerint a haját a fiatalabbak hetente, kéthetente, az idősebbek havonta, sőt még ritkábban, egy évben egyszer mosták meg, általában a hétvégi nagymosakodás alkalmával.⁷¹ A nagytisztálkodást ilyenkor hajmosással kezdték. Mosdótálba meleg vízzel hígított hamuslúgot öntöttek, és fölé hajolva szappannal dörzsölték be bevizezett hajukat. Legjobb volt esővizet használni, mert egyébként a szappan nagyon nehezen habzott, s így a kosz sem ment le rendesen. Legtöbbször kétszer szappanozták be és mindkétszer öblítették is a haját. Ecetet is tettek az öblítővízbe, ami semlegesítette a lúgot, így lágyabb, fényesebb lett a haj. A kisleányok haját édesanyjuk mosta meg, az idősebbek saját maguk, de valamelyik családtag gyakran segített leöblíteni a habot.

Vótunk, hogy szegényebb család, meg vót három-négy lőán, mint például én is. Hát bizon nem tudtuk oan nagyon azt a sampont szédegetnyi, hanem csináltunk hamuslúgot. Fahamu, aztá azt leforráztuk egy kevés vízzel, aztán egy huszonöt literes mosófazék vót, abba bele a hamus lét, osztán teleöntöttük vízzel a hét elején, aztá mire hét utója vót, az úgy megérett, oan erős vót, hogy abhol aztán nem köllött csak egy kis szappan. Aztá ezér köllött az ecetes vízzel, hogy leöblítsük, mer az

⁶⁷ A hajvágásról mint erkölcsi kihágásért kiszabott büntetésről: SIKLOSSY 1923. 35–36.; vö. GYÖRFFY 1937. 329.

⁶⁸ FÁY 1862. 98.

⁶⁹ FLÓRIÁN Mária és DIÓSZEGI Vilmos adatai a *Néprajzi lexikon Hajápolás* címszavánál.

⁷⁰ A gyermek haját (csakúgy, mint a körmét) egyéves korig nem szabad levágni, mert tolvaj lesz (Mezőség; KESZEG 1981. 98.). Az első hajvágásnak ezen kívül újhóld péntekjére kellett esnie, s ezt a haját a kerékvágásba tették, hogy olyan hosszúra nőjön. (SZENDREY Á. – SZENDREY Zs. 1937. 168.) A további hajvágásoknak is újhóld péntekjére, nagypéntekre vagy növekvő hold időszakába kellett esnie, hogy a haj úgy, mint a hold, gyarapodjon. (SÚRINÁS 1928. 22.; SZÉKELY 1910–16. 58.; LÁSZLÓ 1920. 10, 13.).

⁷¹ Vö. SZABÓ J. 1980; KAPCZÁR 1978. 70.; FÉL 1942. 116.; PAP JÁNOSY 1971. 542–543.; HORVÁTH 1972. 152–153.

Menyecske fésülködésének test-technikája Pátrón (Zala m.). A fésülködés a haj „kibontásával” (kifésülésével) kezdődik. Ezután a fej közepétől arcukra fésülik a haját, így tudják legkönnyebben négy mezőre osztani. A két első negyedét előlről hátrafelé „főszedik” (felfésülik), bepödrik és „fizóvel” az azonos oldali még be nem font részhez kötik. A hátul kimaradt két fürt haját külön-külön három ágba befonják („cicafarka”), majd feltekerve széles kontyba formázzák. Ezután kerül rá a „hátrakötő” (kis sapkaféle). Fotó: Szomjas Károly, 1963. (Thúry György Múzeum, Nagykanizsa, Néprajzi Fotótára 2337, 2338, 2346.)

a hamus lág az oan szürkévé tette a haját. Aztá az az ecetös víz meg egy kicsit megfénysítette. Mást sëmmit sè hasznátunk. Ha hullott valakinek a haja, akkor ehullott. (Aba)

A század elején a paraszti női szépségideál a hosszú aranyszőke vagy barna, fényes, göndör haj volt, amit illet mindig szépen megfésülve, rendezetten viselni. A borzas, kócos hajú leányokat és asszonyokat kigúnyolták. A barna hajszínt diófalevél főzetével próbálták meg megközelíteni (Székelyföld),⁷² a szőkék pedig pipitér- vagy kamillafőzetet használtak öblítésre.⁷³ A túl világos szőke haját vagy a fekete haját már nem tartották kívánatosnak. A frissen mosott haját zsírral vagy dióolajjal kenték be, hogy sötétebb legyen, jól fésülhető, és ne szálljon szét.⁷⁴ A göndörítést egyszerűen a haj félnedvesen való szoros befonásával érték el, amelyet sok helyen még cukros vízzel is fixáltak. A haj fényességét a zsírozáson kívül benyálazással (éhnállal), bevizezéssel is fokozhatták.

Hajmosás után télen a kályha vagy a kemence mellett ülve, félig betakarva szárították hajukat, és közben fésülgették. Gyakran nem száradt meg teljesen, ezért éjszakára a félnedves haját befonva kendővel is bekötötték. Nyáron a napon szárították.

A kislányokat édesanyjuk vagy idősebb leánytestvérük fésülte meg mindennap, az idősebbek maguk fésülködtek. Abán a nők zöme minden reggel haját teljesen kibontva fésülködött, s nagyon rendetlennek számított, aki ezt nem tette.⁷⁵ A fonatokat csak reggel bontották teljesen szét, este mindössze a hajtűket szedték ki a hajból. Azokon a vidékeken, ahol a bonyolult hajviselet elkészítése hosszú időt vett igénybe, a haját csak egyszer egy héten (szombaton vagy vasárnap reggel) bontották ki és fésülték újra.⁷⁶ Általánosan ismert tilalom volt, hogy nagycsütörtökön nem szabad fésülködni, amelyhez különböző, az Újszövetségen alapuló legendák is kapcsolódnak.⁷⁷

Tilos nagycsütörtökön fésülködni, mert Szűz Mária is akkor fésülködött, és mikor ment Jézus után, beleakadt az inge egy csipkebokorba, és azt mondta:

*– Átkozott legyen az az asszony, aki nagycsütörtökön fésülködik.*⁷⁸

⁷² Gy. SÜTŐ 1992; KAPCZÁR 1978. 70.

⁷³ SZABÓ J. 1980.

⁷⁴ Tehát volt folytatása a hajzsírozás hagyományának, ha némiképp megváltozott formában is. FÉL 1942. 117–118.; KAPCZÁR 1978. 70. stb.

⁷⁵ Pl. Martoson a sajátos hajviselet miatt az asszonyok még öregkorukban sem tudtak egyedül fésülködni (FÉL 1942. 116.) Uő. uo. heti 3–4, sőt egyszeri fésülködésről tesz említést, nyilván a bonyolult hajviselet miatt.

⁷⁶ Pl. Martoson. FÉL 1942. 116.

⁷⁷ A történet két másik változata: *Nagycsütörtökön nem szokás fésülködni, mert Veronika, mikor az Ur Jézus ment a kereszttel, Veronika fésülködött, szét vót a haja, úgy szaladt ki, hogy aggyon neki egy kendőt, oszt abba beletörölte a képít. Azóta annak a tiszteletére nem fésülködtek régen az emberek. Azt mondták, átkozott az, aki nagycsütörtökön fésülködik.* (NAGY Ilona gy., Berzencebaráti, Pest m. Folklór Archivum 1973. 11.17.) Nógrádsípeken úgy tartották, hogy Mária, mikor futott a Kisjézusával, és megmosakodott, a fésülködést már nem tudta befejezni, mert üldözték a zsidók. Menekülés közben széthullott a hajszála – ebből lett az árvalányhaj, a könnyéből meg a gyöngyvirág. (PÓCS 1980. 237.)

⁷⁸ Szekszárd, Tolna m. TÓTH 1941. 7.

Szépségvárázslás Domaházán (Borsod m.). Nagypéntek éjszakáján a templomkertben a szomorúfűz alatt fésülködnek-fonakodnak, hogy szép hosszú hajuk legyen. Fotó: Molnár Balázs, 1961. (Néprajzi Múzeum Fotótára F169963.)

A fésülködés többnyire valamelyik félreeső sarokban zajlott, ugyanis nagyon ügyeltek arra, hogy a haj az asztal, az ivóvíz, illetve ételek közelébe ne kerüljön. A kifésült hajat gondosan összeszedték és halálukig gyűjtögették, vagy a tűzbe dobták.⁷⁹ A fésülködéshez kapcsolódó általános hiedelem volt, hogy a közben kimaradt hajtincs vagy leeső fésű ven-

⁷⁹ A körömmel kapcsolatban már említettem ezzel kapcsolatban néhány hasonló hiedelmet (lásd ott). További példa: a palócok szerint az összegyűjtött kifésült hajat az illető asszony halála esetén kis vánkösba varrva a koporsóba kell tenni és a halottal eltemetni, mert eljönne érte. (ISTVÁNYF 1894. 133.) Máshol épp ellenkezőleg, a halott hajából tettek el egy fűrtöt, amely a hit szerint addig tartott *itt fenn, míg a halott a sírban el nem oszlik*. (Nagyvarsány) Egy távoli párhuzam: Az osztjások és vogulok a halott levágott hajfűrtjéből kultikus babát készítenek, amely anyai ágon öröklődik, s amelyet eleinte otthon, majd külön rejtékhelyen őriznek az erdőben.

déget jelent.⁸⁰ *Még máig is én tartom eztet. Kimaradt egy fürt hajam most is nem régen. „Na, gyün valaki, me kimaradt egy fürt hajam.” Sokszor beteljesedett! Sokszor.* (Aba)

A család tagjai valamennyien ugyanaz(oka)t a fésű(ke)t használták, általában nem volt megszabva, hogy melyik kié. Többféle fésűt is tarthattak otthon: nyeles fésűt és sűrű fésűt. A fésűk helye az ablakmélyedésben volt. Herman Ottó 1899-ben az akkor 68 éves szegedi Pálffy Antal tanyáján egy speciális fésűtartót és tisztítót látott, amelyről így számol be: ... *az öregek a lacikonyhában laknak. A melléképületben az ajtó belsején egy szegre akasztva egy darab lófark, amelybe a vésű bele volt vágva, amely tehát tartó, de egyúttal tisztogató szerszám is. Megjegyzendő, hogy ez a század első felében még a köznemesek házában is dívott.*⁸¹

A hajzsírozás szokásának megszűnte után gyakran előfordult a fejtetű, különösen az elhanyagoltabb gyerekek között (*azok tetvesédtek meg, akik nem fésülték ki mindennap a hajukat, a tisztátalanoknak, a koszosaknak volt sok tetűjük*). A tetvesség megszüntetése céljából általános ismert módszer szerint az illető fejét denaturált szesszel, petróleummal dörzsölték be, és másnapig úgy hagyták. Másnap a szokott módon jól megmosták a fejét, esetleg ecettel is leöblítették, s a hajsálak tövéről egyenként lehúzkodták a *sörkéket*. Különféle főzeteket is használhattak ebből a célból. A Mezőségen például 1 kg dohánylevelet főztek egy veder vízbe, s ezzel mosták meg a fejet.⁸² Padragkúton (Veszprém m.) a fokhagymát megszelve zsírban sárgára pirították, majd ecettel felengedték, és annyira hűtötték le, hogy a fejbőr még éppen elbírja a melegét. Jól bedörzsölték vele a fejbőrt, és a haját kendővel bekötötték. Ezt a *dunckötést* fél óráig rajtahagyva *epusztúttak a tetűk, sörkék*.⁸³

A hajhoz fűződő hiedelmek és mágikus eljárások közül sok még napjainkban is közismert. Utóbbiak egyik nagy csoportja a haj növesztésére irányult. Hasznosnak tartották a Szent György-napi, illetve meleg nyári esőt. Az esőre kiállva sokan még mondókát is mondtak. *Szent György-napkor kiabátuk, hogy:*

*Süss föl, nap,
Szent György-nap,
Kerték alatt kisbáránykák megfagynak.
Buza bokrosodjék,
Árpa szémesedjék,
Az én hajam olyan légyn,
Mint a csikó farka,
Mint a csikó farka,
Még annál is hosszabb.* (Aba)

⁸⁰ LÁZÁR 1914. 207.; MATÓ–TARČY 1914. 165.; SURINÁS 1928. 22.; SZÉKELY 1910–16. 70.; LÁSZLÓ 1920. 5.; DÖMÖTÖR 1931. 75.

⁸¹ HERMAN 1983. 104–105. Az idézett naplójegyzet 1899-ből való.

⁸² KESZEG 1981. 103.

⁸³ SZABÓ J. 1980.

*Országszerte elterjedt típusú hímzett fésű-tartó, fölötte keretes tükkör, mellette a falon dísztányér.
Szék – Csipkeszeg (Szolnok-Doboka m.)
Fotó: Heilig Balázs, 1991*

Mások szerint a fűzfa alatti (nagy-pénteki) fésűlködés segít a hosszú haj elérésében. A hajjal végzett mágikus eljárások másik nagy csoportját a szerelmi varázslás különböző fajtái alkotják. Azt is [szőrszálat], még a haját is három helyről, még kell égetni, és el kell hamvasztani, s akkor borba tészik a fiatalbörnek. És akkor elveszi, osztán akárhogy élnek. Hát osztán, hogy ez fűdi-é a valóságot, nem tudom. (Aba)

Polgári hatások a női hajápolásban

A 20. század első felében egészen a negyvenes évekig a lányok-asszonyok nagy része még hosszú hajat viselt, csak az intelligencia, az iparosok, kereskedők tehát a polgárosultabb rétegek hölgyei vágatták hajukat az akkori városi divat szerint rövidre.⁸⁴ Paraszti körökben a rövid haj továbbra sem volt elfogadható: a fiatalokat is megpróbálták a hajvágatástól minden eszközzel eltiltani, de egyre kevesebb eredménnyel.

⁸⁴ A híres bubifrizura Chanel találmánya volt, melynek simaságára hamar ráuntak, és a 30-as évek elejétől bodorítani kezdték. Eleinte a meleghullámmal próbálkoztak (hajcsavarón beszárították, illetve sütővassal tették hullámossá), de a 30-as években megszületett a dauervíz, amely lehetővé tette a tartós göndörítést. Az ideál 1938-ig a rövid, kicsi, lágyan hullámos haj lett, amelyet hullámjaival együtt úgy képeztek ki, hogy tökéletesen természetellenes, lenyalt hatást keltsen. (TANDORI 1998–1999.)

Nekem is kontyom vót, aztán a barátnőim rászedtek, hogy vágassam le. Kezdttem nagylénkodni. Kimaradtam az iskolából. Hát csak a dolog, még a dolog? Rászedtek a lányok. Sokáig könyörögtek, hogy vágassam és is le, akkor ők is levágassák. Aztán levágattam, há mér ne? A fodrásznál, Bogárdon [Sárbogárd, közeli kisváros]. Be is vót dajerozva. Na utána már nem, mer nem vót rá pénz. „Majd azér dógozunk, hogy nekéd a hajadat dajerúják!” Hú, megkaptam a magamét otthon! Kikaptam úgy, hogy csak na! (Felsőkörtvélyes)

A hajmosás rendje és módja nem sokat változott. A tehetősebbeknél előfordult, hogy finomabb szappant, esetleg hajsampont használtak, főleg azok körében, akik rövid hajat viseltek. *Vót akkor is sampon, csak papírzacskóba, ilyen por. A patikába lehetett venni. Valami kis lugossága, meg szagossága vót, de azér biztos nem olyan vót, mint máma amilyen van. Hát ennyi, ekkora tudomán még nem vót. Meg még nem vótak akkor ennyi országba testvérek, mint máma van, hogy egyikből e'ggyün, harmadikbul ama'ggyün, osztá összekeveredik, aztá azér vannak ezek a sok mittudomén milyen kencefice. (Aba)*

A félnedves hajat sok helyen házi módszerekkel göndörítették: jó szorosan befonva szárították tovább, vagy drótból, rongyra tekert papírból készített csavarókra csavarták. Mindkét esetben másnap bontották ki a hajat, amely addigra teljesen megszáradt és jól begöndörödött. A harmincas években az abai divatban élenjáró *állatorvos lányok* minden áldott este csavaróval a fejükön feküdtek le, hogy másnap szép loknis legyen a hajuk. A kereskedő rétegbe tartozó adatközlőm ugyanebben az időszakban hetente kétszer csavarta be a haját. Közkedvelt eszköz volt a hajsütővas is, amelyet parázs fölé tartva hevítettek, de legtöbbször csak kivételes alkalmakkor használták (lakodalom, bál stb.). A már megismert hajrögzítőszereket (például cukros víz) továbbra is számos helyen alkalmazták. A patikában kapható szerek vásárlását csak a tehetősebbek engedhették meg maguknak.

A fésülködés a haj rövidülésével és a hajviseletek egyszerűsödésével mindennapos lett. A legtöbb család tagjai továbbra is közösen használták a fésűket. Ritkán, főleg a polgári rétegekben a hajkefe használata is előfordult, illetve az, hogy a férfiaknak külön fésűjük volt. A fésűket legtöbb helyen a mosdó és a tükör közelében falra függesztett, sokszor hímzéssel is díszített textil fésűtartóban tartották.

Néhol használták a patikában kapható dióolajat, Brillantint is, de nyáron nemigen szerették, mert a por hamar ráragadt. A szép haj érdekében gyakran használtak gyógynövényfőzeteket (bojtorján, kamilla). Volt, aki hajmosás után egy tojást dörzsölt szét a haján, majd kis idő elteltével leöblítette (Aba).

A fejtetű gyakori volt az iskolás gyerekek körében, ezért a gondosabb szülők otthon, a tanító és az orvos pedig az iskolában rendszeresen ellenőrizték a gyermekek fejét. Ha a gyermek véletlenül megtetvesedett, a már ismert tetűirtó módszereket vagy a patikai tetűirtó szereket használták.

A hajhoz fűződő hiedelmek közül csak néhány maradt meg – esetenként napjainkig, főleg a kislányok körében –, például a mágikus hajnövesztés és a kimaradt hajtincs.

Borotválkozás a pásztorszálláson. Hajdúböszörmény. Fotó: Hofer Tamás, 1955. (Néprajzi Múzeum Fotótára F 200530.)

Csongrádi kubikosok vasárnapi beretválkozása Nyitrán. Fotó: Ernyey József, 1911. (Néprajzi Múzeum Fotótára F12463.)

Borotválkozás, férfi hajápolás

A fiúk és a férfiak (csakúgy, mint a másik nem) a hajmosást leginkább a szombati nagytisztálkodáskor végezték, gyakorlatilag ugyanolyan módszerekkel és gyakorisággal. A hétvégi nagytisztálkodás részeként, illetve annak befejezésekképpen szombat este, de még inkább vasárnap reggel megborotválkoztak. A polgárosodottabb rétegek a két világháború között már egy hétköznapi borotválkozást is beiktattak, általában csütörtökön.

A harmincas-negyvenes években a borotválkozás, hajápolás háromféle gyakorlata volt megkülönböztethető, amelyek egyben a polgári fejlődés három fokozatát jelezték. A polgárosultabb rétegek e téren egy teljes generációval előrébb jártak. (Itt egy az egyben az abai példát idézem, mert az országos gyűjtés során gyakorlatilag szóról szóra megegyező adatokat gyűjtöttem. Úgy tűnik, ez az uniformizált gyakorlat a minden férfi számára kötelező katonai szolgálat egységesítő hatásának tulajdonítható. A települések között legfeljebb abban lehettek különbségek, hogy volt-e, illetve hány borbély volt az adott helyen.)

A század elején a férfiak még pödrött bajuszt viseltek. Borbélyhoz nem jártak, szőrzetüket saját maguk tartották rendben. Késsel borotválkoztak, bajuszkötőt és bajuszpödrőt használtak. A hajukat általában valamelyik családtagjukkal vágatták le. Ezekre a generációkra a hetenkénti egyszeri borotválkozás jellemző, amelyet háziszappannal végeztek. A család férfitagjainak közös borotvahasználata csak a régiesebb paraszti rétegekben fordult elő, legtöbb helyen minden férfi saját borotválkozó-felszereléssel rendelkezett. A borotva kényes szerszám volt, az intim testápolás eszköze, sohasem adták kölcsön. *Erről van is: „Borotvát, mosogatórongyot, az asszonyt nem szokták kölcsönadni.” Ez egy közmondás.* (Aba) A borotválkozó-felszerelést általában kis fadobozban félreeső, a gyerekek által nem megközelíthető helyen tartották, például a gerendalyukban, s csak használatkor vették elő. A felszereléshez tartozott a borotvakés, szappan, pamacs, timsó, fenőszíj, tükör, kölni, valamint a nagy bajusz kezeléséhez szükséges bajuszkötő és bajuszkenőcs. A fenti felsorolásban valamennyi lehetséges kellék szerepel, amelyek közül igénytől, anyagi helyzettől függően több minden elmaradhatott, vagy mással helyettesíthették. A borotvapamacs készülhetett tehénfarokból, a fenőszíjat helyettesíthette nadrágszíj, a borotvaszappant háziszappan, a borotválkozótükört pedig a falitükör. Kölnit és bajuszkenőcsöt csak az igényesebbek használtak.

A borotválkozás ideje vasárnap reggel volt. Sokan szerettek esővízzel borotválkozni, mert az lágyabb volt, könnyebben habzott. A kést az ajtókilincsre akasztott nadrágszíjon, fenőszíjon élesítették, gyakran borotválkozás közben is. Voltak, akik fakeretre szegezték a fenőszíjat. A borotválkozás helye a szobai tükör vagy a konyhai mosdóállvány előtt volt. A borotválkozáshoz használhatták a mosdótálat, de külön borotválkozótálcát is. A tálkában, esetleg pohárban vagy közvetlenül beszappanozott arcukon a pamacs segítségével szappanhabot készítettek, jól bepamacsolták az arcukat, majd szép sorjában leborotválták a szőrt, a habot ujjukra vagy papírdarabra kenve. Borotválkozás után az esetleges vérzést timsóval csillapították, ezután arcukat hideg (ecetes) vízzel, bekölnizett ujjakkal paskolták,

dörzsölték át. A nagy bajszúak – korszakunkban többnyire a legidősebb paraszti rétegek – benedvesített vagy bajuszkenőccsel bekent bajszukat kipödörték, és bajuszkötővel rögzítették, amelyet csak közvetlenül (templomba) indulás előtt vettek le. A benedvesített, beolajozott haját fésűvel igazították formára.

A harmincas évek középkorú és fiatal férfiainak többsége Abán már az újabb divat szerinti stuccolt bajuszt viselte, és a haját borbélynál vágatta. Csak a legszegényebbek haját vágták saját családtagjaik. A faluban ez idő tájt három borbély működött. A rang fokmérőjének is számított, hogy ki az, aki a borbélyhoz jár, és kihez jár házhoz a borbély. A legelőkelőbbeknél hetente több reggel is megjelent a borbély a férfiakat borotváltni. A tehetősebb középréteg csak nyíratkozás céljából rendelte magához időnként a mestert, akitől ilyenkor borotválást is kértek. A nagy többség maga kereste fel a borbélyt a néhány havonta esedékes hajvágatás ürügyén.⁸⁵ A fiatalabb és középkorú férfiak hét közben is borotválkoztak legalább egyszer.

A harmincas-negyvenes évek fordulóján kezdett elterjedni a napjainkig használt eszköz, a zsillettpenge, amelyet főként az akkor legfiatalabb (18–20 éves) legények használtak. A borotvapenge nagy értéknek számított, ezért, ha élet elvesztette, nem dobták ki, hanem sajátos módszerrel élesítették. A pengét sima belsejű üvegpohár belső palástjára feszítették, és azon forgatták. Ez a módszer az ötvenes évek végéig volt szokásban, a hatvanas évek elejétől ugyanezt a műveletet már komplett többfokozatú fenőszerkezet segítségével végezték.

A legények 15–16 éves koruktól kezdtek rendszeresen borotválkozni. Legtöbbször ekkor kaptak vagy vettek saját borotválkozó-felszerelést. A kislányok hajviseletét is ebben az életkorban váltotta fel a hátrafésült frizura.

A 19. század végén és a 20. század elején még ritkán előforduló archaikusabb hajviseletek (körhaj, csárdás haj, fonott haj) emlékével még elvétve találkozhattam az adatgyűjtés során.⁸⁶ A szentgáli kanászok az 1900-as évek elején még hosszú – úgynevezett „csárdás” haját viseltek, amelyet rendszeresen zsíroztak is disznózsírral. Ugyanitt erről egy anekdotát is feljegyeztem:

Egy kanász ki akarta hajtani a disznókat. A feleségétől kérdezte, hogy hol a zsír, hogy a haját bezsírozhassa előtte.

– Ott van a cserépbögrébe – válaszolta a felesége.

– Hallod anyjuk, milyen zsír ez?

– Csak nem a sűrű krumplival kente be kend a haját? (Szentgál)

⁸⁵ A borbély különleges szerepéről a faluközösségben és a testtel kapcsolatos intim dolgok kezelésében: LOUX 1979. 91.

⁸⁶ Lásd még *A tisztálkodás rendje* alfejezet elején a pásztorok tisztálkodásáról és a női hajápolásnál a hajzsírozásról írottakat.

Madar Ilona egyik, 19. században született sárrétudvari adatközlője szerint az 1848-ban katonáskodók vágatták le először az addig szokásos hosszú haját, amit hájjal kentek rendszeresen. Ezt a haját hármassal fonva a fülek mögött csimbókba tekerve vagy a tarkón *körfűsűbe* fogva viselték.⁸⁷

A szakállviselés egyáltalán nem volt szokásban a 20. század első felében, legfeljebb értelmiségi körökben és egyes nemzetiségeknél. A gyűjtés során azonban még találkoztam a *Kossuth-szakáll* emlékeivel, amelyet az ún. '48-as generáció öntudatosabb képviselői viseltek többnyire halálukig (tehát nagyjából a századfordulóig).

Szépségápolás, kozmetika

*Ennek a kislánynak füle van,
Füle mellett göndör haja van.
Nem éri be, se, haj, a maga szépségével,
Csak a patikai szerekkel.*

Már Mátyus István 1762-es *Ó és Új Dianeteticája* leszögezi, hogy *az orcát tisztességesen ékesgetni* nem vétkes dolog, ám ha csak avégre cselekszik, hogy *a bujaságnak piacán kitetszőbbek legyenek*, akkor elítélendő.⁸⁸ Látni fogjuk, hogy a paraszti gyakorlatban főként ennek a szemléletnek a továbbélésével találkozunk. A két világháború között a pirospozsgás, hosszú, hullámos vagy göndör hajú, erőteljes alkatú, munkára alkalmas, ügyes mozgású asszonyt, férfit tartották szépnek.⁸⁹ Az arc, a termet, ha ép volt, ha részleteiben vagy egészében nem volt a megszokottól elütő, megfelelt. A helyi szépségideált az adott vidéken legáltalánosabb embertípus külső megjelenése, valamint a hagyományos népviselet határozta meg. Pl. az Alföldön a sötét hajú, *bogárszemű* kis, gömbölyű termetű leányt tartották szépnek, a palócoknál viszont a kék vagy szürke szemű és *gesztenye haját* (világosbarna). Itt a vékonyabb, magasabb termet is tetszett, ha ügyes mozgással társult. A férfiakról általánosan úgy tartották: *elég, ha egy fokkal szebbek, mint az ördög*, ezért ők nem használtak kozmetikai szereket. Az arcbőr kíváncsatos színe az enyhén pirosas, mérsékelt arcpírral színezett árnyalat volt. A túl sápadt színt a betegség, a kreol bőrszínt pedig gyakran rossz tulajdonságok jelének tekintették. *A nép jól tudja, hogy az egészség nyújtja a legtokéletebb szépséget. Aki természetből szép, az nem szorul arra, hogy arcát „kenje-fenje, kenceficélje, kence-fencsézze, dörzsölje, mázolja, maszatolja, kendőzze, pampucolja”* – állapítja meg Berde Károly 1940-ben.⁹⁰ Az arcfestést és az egyéb szépsé-

⁸⁷ MADAR 1993. 209.

⁸⁸ SZLATKY 1989. 325–328.

⁸⁹ Vö. KAPCZÁR 1978. 71.; RUITZ 1965. 577.

⁹⁰ BERDE 1940. 14–15.

Szépségvarázslás jegykendővel. Mielőtt a vőlegény házához elviszik, a lányok és menyecskék piros jegykendővel megdörzsölik arcukat, hogy pirosak legyenek. Buják (Nógrád m.). Fotó: Manga János, 1947. (Néprajzi Múzeum Fotótára F92247.)

gápolási praktikákat gyakran az erkölcsi romlottsággal hozták kapcsolatba, ezért kerülendőnek ítélték. Egy 18. századi tisztálkodásra buzdító írás szerzője szerint *az orcát tisztességesen ékesgetni nem vétkes dolog*, ám ha csak avégre cselekszik, hogy *a bujaságnak piacán kitetszőbbek legyenek*, akkor elítélendő. Ezt a felfogást tükrözték az általam gyűjtött adatok is: *Az arc akkor szép, ha nem kenik-fenik semmivel se* (Aba). Természetesnek tartották viszont a kendőzőszerek, illatszerek használatát a felsőbb osztályok körében.

A paraszti származásúak szépségápolása néhány mágikus szépségvarázsló eljárásra és az éppen kéznél levő háziszerek használatára korlátozódott. A kiszáradt kéz-láb bőrére és a cserepes szájra a sótalan disznózsír (esetleg faggyú) volt a legjobb balzsam,⁹¹ amelyet sokoldalúan használtak gyógyászati célokra is. Az arcbőrt tejszínnel, tejjel, vajjal kenték, hogy bársonyosabb legyen. Arcfestéket nem használtak, legfeljebb megcsípkedték arcukat, hogy pirosabb legyen. Itt kell megemlítenünk a különböző mágikus eljárásokat is, amelyek a szépség elérésére irányultak. Analógiás mágián alapult a kenyérhéj és a piros alma fogyasztása.⁹² *Kenyérnek a héját meg kell enni, attul lesz olyan szép, azt mondja. „Olyan piros leszek, mint a kenyér héja” – mer akkor ugye nem ilyen vót a kenyér, hanem olyan szépre sült, osztán nagyon szép vót a héja – mindig aszonták, attul leszöl szép. Hát megettem.* (Aba)

Sokan a szeplőiktől szerettek volna megszabadulni a karácsonyi, újévi aranyvízben, harmatban, márciusi hóban⁹³ vagy nagypénteki *szótalan* vízben való mosdással,⁹⁴ illetve az első fecske látásakor mondott ráolvasásszerű mondókaival.⁹⁵ *„Fecskét látok, szeplőt hanyok!” – azt szoktuk kiabálni. Mikor az első fecskét megláttuk.* (Aba)

Polgári hatást fedezhetünk fel a polgárosultabb rétegek szépségideáljában, a karcsú, fehér bőrű, rövid, bodorított hajú nőalakban. A polgári rétegek női szépségápolása a parasztitól jó néhány dologban eltért. *A 30-as évek városi nője rúzsosza a száját, lakkozta a körmét. Mindkettőt égő vörösré. A kozmetikum-gyártók ekkoriban még nem rendelkeztek a finom színárnyalatok végtelen sorával, így minden nőn egyformán rikító, feltűnő és természetellenes festék ragyogott. Elterjedt cikk volt a porpúder, amit pamaccsal kentek fel, s az lisztszerűen belepte az arcot. A szempillát lámpakorommal lehetett festeni, de már műszempilla is létezett. A természetellenes hatást csak fokozta a szemöldökszedés divatja: sokan egész szemöldöküket leborotválták, s helyette egy kívánt ívű, vékony vonalat húztak Marlene Dietrich módjára. A magára adó nő ezek mellett kölnivizet vagy parfümöt is használt. Az olcsó kölni és az eredeti francia parfüm között természetesen nem csak árát, hanem illatát és tartósságát tekintve is jelentős különbség volt. Az arckrémek iránt is egyre nőtt az érdeklődés. A ráncosodás elleni harcba bevetették a zsíros, és a „cold” krémeket – ez utóbbi zsírmentes krém volt, zsíros bőrűeknek.*⁹⁶

⁹¹ Vö. KESZEG 1981. 106.

⁹² KÁLMÁNY 1872–1919. 73.

⁹³ SZENDREY Á. – SZENDREY Zs. 1943. 150.

⁹⁴ JUHÁSZ 1994. 90.

⁹⁵ LÁZÁR 1914. 203.

⁹⁶ TANDORI 1998–1999.

A falun élő polgári rétegek korábban kezdtek el illatos szappannal mosakodni, amely nem szárította úgy ki arcbőrüket, ezenkívül sokan rendszeresen használtak arcuk, kezük ápolására a patikában kapható tejkrémet, majd a falvakban körülbelül a harmincas évek közepétől megjelenő Nivea Cada krémet. Vasárnap és egyéb jeles alkalmakon, sőt egyeseknél akár mindennap a diszkrét púder, rúzs sem maradhatott el. A világosabb hajúak szemöldöküket fekete ceruzával húzták ki. A körömlakkozás a polgári rétegekben is csak az előkelőbbek körében fordult elő.

Illatszerként valamennyi rétegnél az illatos szappan, valamint a kölnivíz szolgált, de míg a parasztok, illetve szegényebbek nagyon ritkán illatosították magukat, addig a módosabbak rendszeresen. *Az az illatos szappan, az volt az illatosító. Más illatosító is vót, egy kis rózsavíz, kölnivíz, ilyesmi. Azt csak vasárnap meg így ünnepkor hasznátuk.* (Aba)

A negyvenes évek elejétől, de még inkább a háború után a parasztlányok valamivel merészebbek lettek az arcfestés terén, ám mivel pénzüik nem volt rá, mással pótolták a valódi festékeket. Az arc és száj pirosítására krepp-papírt, a szemöldök kihúzására félig elégett gyufaszál kormát használták, legtöbben azonban még ekkor is idegenkedtek a kendőzőszerektől. *Hát én úgy nagyon piros vótam, aztá én csak tejszínnel szoktam. Tejszínnel, mást sëmmit së. Vagy apám mëgesëtt, hogy patikáriusëkho vitt szódavizet, aztá adott a patikáriusné ëgy Nivea krémet, hogy vigye a lëánnak. De csak vasárnap, fiam, de csak vasárnap kentëm magamra! Vót olyan, aki még tavaszi gyopárt is szërzett. Hogy mi az, én nem is tudom: vagy kenőcs, vagy püder. Hát vót, aki használt püdert. Egyszer én is kikentëm magam (nevet). Rá tanátam a tejszínre kenni, aztán lëtt itt két nagy piros főt. Rögtön lëmostam. Ide figyeljën, akkor akinek kontya vót, oszt itt két ódalt lë vót vágva, má az is kurva vót! Utcai nő finomabban mondvá.* (Aba)

A paraszti és polgári értékrend ellentétét érzékletesen illusztrálja a következő népdalszöveg:

*Már minálunk lecsúszott a bor ára:
Tíz liternek három pengő az ára.
Gyertek, fiúk, itt a jó bor, igyatok,
A lányommal reggelig mulassatok!*

*Nem kell nékünk maga büszke leánya;
Egész héten a zongoráját nyomdossa!
Mert minékünk dologra kell az asszony,
Ne püderozza magát a kisasszony!*

(Pál István, Tereske, Nógrád megye)

Az ötvenes évektől kezdve egyre inkább elfogadottá vált, hogy a fiatal lányok és asszonyok az immár mindenki által megfizethető árú kozmetikumokat (púder, szempillafesték, szemöldök-ceruza és rúzs), illetve illatszereket (kölnivíz) használják, legalábbis ünnepi alkalmakra. A nem fizikai munkát végzők körében a szépítószerrek akár mint nap használatosak lehettek.

Fogápolás

Sok adat gyűlt össze a fogtisztítás különböző módjaira, ami csak azért nem meglepő, mert a történeti forrásokban már az ókortól kezdve vannak a fogápolásról leírások.⁹⁷ Előbb lássuk a paraszti fogápolást. Az ételmaradékot cirokseprődarabbal, hegyes pálcikával vagy a körmükkel távolították el a fogak közül. A fog tisztítása minden esetben reggel⁹⁸ és nem este történt, ahogy azt a mai előírások javasolják. Ennek oka az volt, hogy nem a fogszuvasodás megakadályozása volt a fogtisztítás célja, hanem a rossz szájszag megszüntetése és a fogak fehéritése. Mosakodás után ujjukra (a két háború közt egyesek már fogkefére) sót vagy fahamut téve megdörögölték a fogukat, és kiöblítették a szájukat.⁹⁹ A fentieken kívül a fog tisztítására használtak még szódabikarbónát (általános), faszenet (Székelyföld), illetve gyantát (Székelyföld, Gyimes; palócok¹⁰⁰). Fogkefét nem használtak, az említett tisztítószeret az ujjukra vagy kis darab megnedvesített rongyra tették. Természetesen azért azt nem állíthatjuk, hogy mindenhol szokásban volt a rendszeres fogápolás.

Mikor hogyan értünk rá. Vót úgy, hogy napközbe is észrevettük, hogy az étel vagy valami belemént, még vót úgy, hogy regge, mikor főkelünk, ha nem vótunk úgy lekötve, akkor reggel is még tudta az ember mosni. (Aba) Számos olyan példa van, amely szerint csak hétvégén mostak fogat,¹⁰¹ vagy nem is dörzsölték semmivel, csak vízzel öblítették, mások pedig egyáltalán nem törődtek vele. *Nem vót akkor. Nem mosott sënki sē. Sēhun sē mostak fogat. Olyant hallottam, hogy egy ember aszonta, hogy ő minden áldott reggel kiöblíti a fogát pálinkával, meg nem issza, mer ő nem issza meg a pálinkát, kibuktya, de még mind a harminckét foga megvan. Sóval sē mostak fogat, sēmmivel sē. Ha szájszaga vót, vagy amúgy is, azér kiöblítette az ember tiszta vízzel.* (Aba)

Legtöbbször egy falun belül is találni ilyen különbségeket. Azt sem lehet egyértelműen megállapítani, hogy mely társadalmi rétegekre, nemre és korosztályra jellemző inkább a rendszeres fogápolás, mert minden rétegből van pozitív és negatív adat. A fiatalabbak és a nők elsőbbségét is csak óvatosan lehet állítani.

Itt kell megemlítenünk egy speciális szokást, amely a Székelyföldön és Gyimesben terjedt el: ez a gyantarágás szokása. Többféle fenyő gyantáját tartják számon, és ezeket is kétféle-

⁹⁷ Az ókori görögök gondosan tisztították a fogaikat. Az indiaiak fogaikat kettéhasított vesszők végével és különböző növényekből, mézből készült fogpasztával tisztították. (CORSON 1972. 36, 41.)

⁹⁸ Ezzel kapcsolatban talán érdemes figyelni arra, hogy a természetgyógyászok szerint a szervezetünk az éjszakai alvás folyamán is bocsát ki salakanyagokat a bőrön és a szájban, a nyelv felületén is, ezért gyakran kellemetlen szagú a száj és a bőr ébredéskor. Ezért javasolják a bőr alapos reggeli ledörzsölését, masszírozását, valamint a nyelv alapos letisztítását és a száj öblítését!

⁹⁹ SZABÓ J. 1986. 8.

¹⁰⁰ GUNDA 1966. 33–22.; KAPCZÁR 1978. 69.

¹⁰¹ KAPCZÁR 1978. 69.

A fogmosás és tisztálkodás helyes módja az Uránia Szemléltetőeszközök Gyára 1920-as években készült diárorsorozatának egyik felvételén. (Országos Pedagógiai Könyvtár és Múzeum Fotótára, Budapest)

képpen használják: a nyers gyantát *rágó-* vagy *fehérszuroknak* nevezik, a kissé megpörkölt gyantát pedig *égetett szuroknak*. A fenyőízű gyantát naphosszat rágják, s azt tartják róla, hogy tisztítja a fogat, jól tesz a gyomornak és felfrissít. A fonóházakban azért rágják, hogy legyen nyáluk a fonáshoz.¹⁰²

A fájós fogat országszerte pálinkával öblögették. A kisebb településeken – így Abán is – az 1950-es évek elejétől rendel fogorvos. Régebben vagy a közeli városba utaztak, vagy helyben oldották meg a foghúzást, esetleg saját kezűleg.

A fogmosás a parasztpolgári gyakorlatban is a reggeli¹⁰³ vagy a heti egyszeri nagytisztálkodás része volt. A már megismert fogápolási és tisztítási módszereket elegendőnek találták, így a második világháború előtt falun még ritkaságszámba ment a fogkefe használata. A Budapestről a negyvenes években Abára került bábaasszony még 1945–1950 között is mindössze a családok mintegy 25%-ánál látott fogkefét. Több helyen előfordult, hogy a család minden tagja egyetlen fogkefét használt: *Vót fogkefe. Főleg, ha mëntem valahova, akkor mëgmostam, belemártottam sóba, mëgmostam. Jobban a fiataloknak vót ëgypár fogkefe. Ahogy ivópohár nem vót külön, úgy fogkefe së.* (Aba) Székelyföldön a két világháború között fanyelű fogkefét használtak, általában az egész család egyet.¹⁰⁴

Szalánczy utal rá, hogy egy tehetősebb abai gazda 1930-ban a vásárolt két fogkefe mellé fogport is vett, míg a napszámos törpegazda évi kiadásai között az olcsóbb fogkefére kiadott összeg mellett fogpor-költség nem szerepel.¹⁰⁵ A fogpor és a fogkrém használata jóval később terjedt el Abán, mint a fogkefe. *Hiába ismerték, nem volt pénzüik, csak a téesz után került flancra.* (Aba) Ugyanezen felmérés szerint Kővágóörsön sem a vizsgált napszámos család, sem a szőlőbirtokos nem adott ki pénzt semmiféle fogápoló eszközre.¹⁰⁶

Orrtisztítás, zsebkendőhasználat

Az orrtisztítás nem kötődik feltétlenül a tisztálkodás hagyományos alkalmaihoz, de mindenképpen a személyi higiénia témaköréhez tartozik. Az illeten nyugat-európai tudorai a 15–16. századtól kezdve okították a felsőbb osztályok ifjú képviselőit az orrfújás „civilizált” módjára.¹⁰⁷ Addig a legelőkelőbb emberek is úgy tisztították az orrukat, mint a magyar parasztok és munkások többsége a 20. század első felében.

¹⁰² GUNDA 1966. 34–35.

¹⁰³ 1938-ban született, déványai kisbirtokos és földbérlet családból származó édesapám haláláig szintén csak reggelente mosott fogat, amiért gyermekként sokszor „piszkáltuk”, de ezen a szokásán semmi pénzért nem volt hajlandó változtatni.

¹⁰⁴ Gy. SÜTŐ 1992.

¹⁰⁵ SZALÁNCZY 1932. 17–21.

¹⁰⁶ SZALÁNCZY 1932. 12–16.

¹⁰⁷ Vö. ELIAS 1980. 287–291.; CORSON 1972. 85–86, 103, 243.

A zsebkendő mintegy két évszázada Európa-szerte széles körben elterjedt. A parasztság körében ismert szövött, hímzett zsebkendő elsősorban ajándéknak számított,¹⁰⁸ nem az orrtörölés eszköze. Abán például a lakodalomba meghívott koszorúslányok mindig saját kezűleg hímzett díszzsebkendőt ajándékoztak a vőfélynak. Az eladósorban levő lányok komoly udvarlójuknak szánt szerelmi, illetve jegyajándéka is igen gyakran zsebkendő volt.¹⁰⁹ Szentsimonban (Gömör) egy lakodalomban mintegy 20 darab *osztogató kendőt* osztott ki a menyasszony ajándékba többek között a *szentkúti keresztanyának*, a *keresztvízi keresztanyának* és keresztapának, a *mosdató lányoknak* és más lakodalmi tisztségviselőknek.¹¹⁰ Moldvában a háziszóttas kendőket falidíszként is használják.

A már idézett kiskunhalasi emlékiró Gyenizse Lajos részletesen foglalkozik a 19. századi viselet kapcsán a zsebkendőhasználat és orrtisztítás kérdéseivel is. A tölcser alakú *Borgyú szájú Ing ujj* akkoriban gyakran a zsebkendőt is helyettesítette:

Hétköznapiokon az ilyen bő ingujj arra is szolgált, kivált nyáron, hogy zsebkendő helyett az Ingujj az orr s a szájtörölő. Hét végére úgy is nézett ki a 2 bő ingujj, mint a konyhai kormos mosogató ruha.

A zsebkendő a múlt [19.] század első 2 harmadában csak Télen volt használatos, ennek is csak a nadrág ellenzőjében volt a tartó helye, de a késő Tavasz, nyár, s az első őszi idején helyettesítette azt a bő Ingujja és a bőgatyja szár, sőt még Törülközőül is szolgált ez utóbbi, míg az Ing ujjja többnyire az orr száj törölőül használtatott a közönséges Polgári lakosságnál, itt a Kiskun halasi határbani lakóknál.

A tanyán kint lakó parasztoknál és a Pásztoroknál addig az ideig, amíg a nadrág felhúzását az időjárás meg kívánta, továbbra a zsebkendőt a bő-gatyja szár helyettesítette. Amikor annyira megenyhült az idő, hogy a Dóka meg a Daku ködmön nappali viselete nélkülözhető volt, ez után meg a bő Ingujj helyettesítette a zsebkendőt.

A régmúlt időben nem boltbeli anyagból volt a zsebkendő (mint manapság van), hanem a házilag font vékony Len fonálból szövött fehérített vászonból, melynek széle körül csipkével volt beszegve vagy önmagából kicsipkézve és a csipkéi kislingelve avagy kirojtozva.

*Karácsony avagy ünnepnapokon virágosra kivarrott szélűeket viseltek, amelyiket úgy dugtak a zsebbe vagy tűztek a gatyá korcába, hogy a zsebkendő díszített része kívül láthatóan ki s lecsüngjön, ami sokszor irigykedésre is szolgált alkalmul a szegényebbek körében.*¹¹¹

A 20. század legelején a legelső néprétegek még szinte egyáltalán nem használtak zsebkendőt orrfújásra. Orrukat két ujjuk közt fújták ki a földre, vagy kötényük sarkába,

¹⁰⁸ A zsebkendő szerepéről, funkciójáról: ABONYI 1863.

¹⁰⁹ Ez a szokás gyűjtési tapasztalataim szerint országszerte ismert volt a vizsgált időszakban. Különlegesen érdekes adatokra bukkantam a zsebkendővel, illetve annak funkcióival kapcsolatban a moldvai magyarok körében.

¹¹⁰ DOBOSSY 1988. 27. Ez az adat más szempontból is érdekes számunkra, ugyanis három rituális mosdatási szertartáshoz kapcsolódik: az első búcsújárás alkalmával a mosdató keresztanya által a szentkútnál végzett mosdatáshoz, a kereszteléshez és a lakodalmi mosdatáshoz.

¹¹¹ Idézi TÁLASI 1977. 250–253.

kézfejükbe, ruhaujjukba törölték. Ez a módszer még azoknál is előfordult, akik már hordtak magukkal zsebkendőt.¹¹² A parasztzsebkendők viszonylag nagy méretűek voltak, s az egész család ugyanolyan használt. Anyagukra nézve lehetnek akár *használt ingekből, téniszpargetből* is (Aba). Hetente cserélték tisztára. Az ilyen kezdetleges parasztzsebkendőket használók a vasárnapi, ünnepi öltözetük zsebébe tiszta, vasalt *úri* zsebkendőt készítettek, de ezt orrfújásra sohasem használták. Az alábbi megnyilatkozások már egy korábbi gyakorlat kritikái, de éppen ebből tudhatjuk meg, milyen is lehetett az: *Az orrot zsebkendőbe fűjták, akinek vót. Hát a cselédségnek, annak nem vót. Nem mindegyiknek. Nem is tudom, hova fűjták azok. Megcsináták, úgy: ódalra kicsapták, oszt jól van.* (Aba) *Vót olyan, aki nem zsebkendőbe fűjta! Egy igazgatót is láttam olyant! Bizony ám! Na én akkor aztán... megin végem lett egy darabig. Mentem a templomba vasárnap, és a S. G. bácsi, az csináta ezt. Igazgató vót itt Abán, a katolikus részen. Jött velem szembe, és... egy jó nagyot köpött, utána kifűjta az órát a két ujja közt a fődre. (...) Édesapám olyan kényes vót. Azt mondta, hogy a taknyos gyereket nem bírja, mer az rondább, mint a „micsoda”, mer attul elfordul az embër, de a taknyos gyerek mindig előugrik. Azt. „Törűjétek meg az órát”, vagy mittudomén, de azt nem bírta. Olyan is vót, aki a köténye sarkába törülte meg a gyerek órát meg a saját órát is. Igen. Nem vót zsebkendője.* (Aba)

Az orrban turkálás ugyan szintén illetlenségnek számított, de nem volt ritka (megint csak egy kritika): *Az orrba turkálás nálunk nem nagyon vót divat, mert édesanyánk nem engedte. A kezem össze is törte vóna: „Micsinász, má meg a takonyt szeded ki az orrodébú?”* (Aba)

A zsebkendőhasználat fejlettebb fokát figyelhetjük meg a falun élők mintegy felénél a két világháború közti időszakban, amely az alkalom, nem és kor szerint különböző zsebkendőfajták meglétét jelentette. A család zsebkendőkészletét fiú-, leány- (gyermek-), férfi és női, valamint különböző alkalmi és díszzsebkendők alkották. Sok helyen még a hasonló korú, azonos nemű gyermekek sem használhatták egymás zsebkendőjét. Az alkalmi zsebkendőkbe a polgárosultabbak is csak ritkán fűjták bele az orrukat, inkább tartalék zsebkendőt hordtak magukkal. *Vót hétköznapi meg ünnepi zsebkendőnk. Nagyon szép fehér zsebkendők vótak ünnepre. Inkább abba nem fűjtük bele az órunkat. Abba az időbe majdnem minden ruhán vót zseb, abba tartották, akinek nem vót ridikülje. Parasztlánynak egynek se vót. A szoknyája ódalán vót a zseb.* (Aba)

A zsebkendőt, mint neve is mutatja, a nadrág vagy szoknya zsebében tartották, majd a női kezításkák (*ridikül*) divatba jöttével a női zsebkendők ezekbe vándoroltak át, azonban korszakunkban a falun élő nőknek még egészen kis hányada használt kezításkát.

A zsebkendő ajándék funkciója a boltban vásárolt zsebkendők elterjedése után is szinte napjainkig élő gyakorlat maradt. A bolti zsebkendőt finom hímzéssel tették egyedivé.

¹¹² Vö. SZABÓ J. 1980.

Belső tisztálkodás

Már a különböző tisztító „közegek” között is voltak olyanok, amelyek a szervezetet belülről is tisztítják, vagyis a szervezetben felgyülemlett salakanyagok eltávolításában segítenek. Legalább néhány szóban meg kell említenünk a víznek, illetve más anyagoknak (pl. olaj, gyógyszerek) azt az alkalmazását, amikor a szervezet belső tisztítására használják őket. Ilyen módszer a beöntés, irrigálás vagy hányás céljából hánytatófolyadék ivása, amikor a mosófolyadékot ott juttatják be a test belsejébe, ahol az a kimosandó anyagokkal együtt távozik is. Hashajtáskor a szájon át elfogyasztott nagy mennyiségű langyos víz, keserűvíz vagy olajfélék (ricinus) az egész gyomrot és bélrendszert mintegy átmossák. Mátyus István, a már idézett 18. századi „egészségügyi szaktanácsadó”, a gyomornak és beleknek a *bennük meggyűlt és megveszett tisztátalanságoktól* való megtisztítását – felül *hánytatók* vagy *okádtatók*, alul *laxatívák* vagy *purgatiók* által – az orvoslás legközönségebb eszközeinek tartja. Ez utóbbit csak az erős, kemény és nem annyira érzékeny testű parasztok számára javasolja.¹¹³

Ismerünk olyan kultúrákat, ahol ezeket a belülről tisztító-mosó eljárásokat napi rutinként alkalmazzák. Indiában a gyógyító jóga-*ashramok*ban a reggeli meditációt követően másfél-két liter melegvizet isznak meg, s aztán kihányják, hogy kipucolják gyomrukból az ételmaradékokat. Ez a reggeli hányás India-szerte elterjedt. Hetente egyszer béltisztítás céljából sok-sok melegvizet isznak, s a gyomorszáj behúzásával a belekbe juttatják, melynek eredménye *imponáló méretű, viharos hasmenés. Amikor már csak tiszta víz csurog az emberből, abba lehet hagyni.* Ugyancsak Indiában szokásos napi rutinjelzés az orrlyukak és garat alapos kiöblítése, ami egy átlag európai számára egyenlő a „fulladásos halállal”. Módja: *Egy csőrös edényből meleg, enyhén sós vizet csurgatunk félrehajtott fejjel erőszor a jobb, majd a bal orrlyukunkba. A másik likon folytatjuk ki.*¹¹⁴

A magyar pedagógusok számára 1978-ban kiadott egészségügyi módszertan szerint *testünk tisztán tartásához hozzátartozik az orr tisztán tartása is. Az orrjáratokat langyos vízzel a mosdás alkalmával éppúgy ki kell mosni, mint testünk más részét, annál is inkább, mivel az orr járataiban lévő szőrök a belélegzett levegőből sok port és szennyet fognak fel.*¹¹⁵

Napjainkban az indiai módra történő orrmosást egyre több természetgyógyász javasolja a felső légúti betegségek megelőzésére, így nálunk is terjedőben van, akárcsak a tisztítókurákkal együtt járó nagy mennyiségű folyadékfogyasztás, beöntés, illetve hashajtás.

¹¹³ SZLATKY 1989. 421–422.

¹¹⁴ POPPER 1990. 199–200.

¹¹⁵ SZÉKELY 1978. 186.

Általában természetesnek vesszük, hogy a tisztálkodás alapvető közege a (szappanos) víz. A víz helyett vagy mellett, vele egyenrangú eszközként azonban más anyagok alkalmazásával is elérhető a test tisztasága. Erre számos példát ismerünk a történelemből, de még napjaink gyakorlatából is.

Az ókori görög és római közfürdőben levetkőzés után a fürdővendég testét először olajjal kenték be, majd homokkal vagy púderrel szórták be. Ezután tornagyakorlatokat végzett, amelyek közben a vastag olajos réteg alatt bőre alaposan megizzadt. A testmozgás után márványpadra ültették, hideg vízzel hűtötték le a testét, amelyet még mindig takart az olaj-por-izadtság elegye. Ezután sarlóra emlékeztető speciális, fémből készült kaparóeszközzel vakartatta le magáról a réteget a bőrén levő esetleges szennyeződéssel együtt – vagyis ez a lekaparás volt a tényleges tisztálkodás. Ami utána következett – a tiszta vízzel való leöntés, úszás, langyos vagy meleg fürdő –, a tisztálkodási folyamat (aktív) pihenés, felüdülés része volt.¹¹⁶

Az ókori Indiában a tisztálkodás részét képezte a test illatos púderrel való beszórása és egy terrakottából, fából készült durva felületű eszközzel, ökör- vagy krokodil-állkapoccsal, durva vászonnal való ledörzsölése. Ha gőzfürdőbe mentek, előtte egész testüket agyaggal takarták be, amelyet a bőrön levő eredeti kosszal együtt távolítottak el.¹¹⁷ A kora kereszténység időszakában még kidolgozottabbak lettek a tisztálkodási szokások, melyek célja egyre inkább az egészség és az életerő megőrzése lett. Fürdés előtt hajukat és egész testüket olajjal kenték be, majd masszázs és testgyakorlatok következtek. A fürdés történhetett ott-hon vagy fürdőben, folyókban, kutaknál vagy ciszternákban. Fürdés után a testüket illatos pasztákkal, púderrel kenték be.¹¹⁸

Az olaj, faggyú és más zsiradék használata a tisztálkodás legarchaikusabb magyar paraszti gyakorlatában sem ismeretlen, elég, ha felidézzük a pásztorok tisztálkodásáról vagy a hajzsírozásról írottakat.¹¹⁹ Az olaj napjainkban is fontos kelléke a csecsemő tisztán tartásának és ápolásának. A természetgyógyászat szerint pedig (különösen bőjt idején) a bőr naponkénti olajos ledörzsölése a szervezet bőrön keresztül történő méregtelenítésének, tisztításának hatásos módja.

A keresztelési szertartás során – melynek lényege a csecsemő rituális megtisztítása, hogy pogányból (tisztátalanból) keresztény (tiszt) váljék –, miután a megkereszteltet leöntötték a szentelt vízzel, befejező aktusként a homlokán szentelt olajjal jelölik meg. Az olajjal való megkenés a 2. századtól kezdve fontos részét képezte a bérmlás rítusának is. Tudjuk, hogy a keresztelés eredetileg vízzel történt (rituális fürdés formájában), s a papok és diakónusok egy-

¹¹⁶ CORSON 1972. 41–42.; YEGÜL 1992. 198–203.

¹¹⁷ CORSON 1972. 33.

¹¹⁸ CORSON 1972. 36–37.

¹¹⁹ GYÖRFFY 1928. 21–23.; HÖBLING 1845. 69.

kor a megkeresztelt egész testét vagy testrészeit bekenték olajjal. Így kapcsolódott össze a két, ősidők óta használt tisztító anyag, a víz és az olaj a rituális tisztálkodás szertartásában is.¹²⁰

A homokot és a port az edények és a padló tisztításán kívül¹²¹ szükséghelyzetben a kéz tisztítására is használták. Magyarországon általánosan ismert módszer szerint a trágyával, kocsikenőccsel, gépolajjal vagy más, nehezen eltávolítható szennyeződéssel összepiszkolódott kezet előbb finom porral vagy homokkal jól ledörzsölték, s csak azután mostak kezet, ha volt víz a közelben. Az abai hentes házánál például, amikor a jégverembe való jeget lovaskocsival meghozták, a rakomány elhelyezése és a szűk udvarról való kifordulás után a jeges minden alkalommal a jégverem mellé ment letisztítani olajos kezeit, mert ott talált olyan finom port, amellyel ezt megtehetette. Az utcán játszadozó fiúgyerekek fűfoltos vagy az utcán bőven előforduló tehén-, ló-, netán tyúkürülékkel bekenődött kezeit rendszeresen porral tisztították meg.

A porral való tisztálkodásnak is ismerjük rituális megfelelőjét. A középkori muszlim nők, ha a szexuális érintkezést követően nem jutottak el a fürdőbe, otthon, jelképesen végeztek el a rituális tisztálkodást: egy tálból maroknyi homokot merítvén ledörzsölték az orruk és ujjuk hegyét.¹²² A 16. század végétől a 18. század végéig, amikor Nyugat-Európában a víz szerepe a tisztálkodásban háttérbe szorult, a „száraz mosdás” jött szokásba, vagyis az arcfestékek, az illatszeres és a rizsporozott parókák lettek a legfőbb „tisztálkodóeszközök”.¹²³

Még két légnemű anyagot kell említenünk a tisztító anyagok sorában: a forró levegőt és a gőzt. Mindkettőt az ókortól kezdve használják tisztálkodáshoz, ahogyan azt az indiai példánál már láttuk. A középkori iszlám fürdőben, a *hammámban* a többórás tisztálkodást mintegy félórás izzasztófürdővel kezdték, amely után a felhevült testet agyaggal vastagon bekent durva gyapjúkesztyűvel dörzsölték át, s csak ezután öblítették le vízzel.¹²⁴

Az izzasztófürdők (gőzfürdők) a fürdőintézmények részeként a középkor folyamán egész Európában elterjedtek és közkedveltek voltak (a 16. század végétől a 18. század végéig már csak Kelet-Európában).¹²⁵ A parasztportákhoz Észak- és Kelet-Európában, illetve Ázsiában hozzátartozott a fából ácsolt fürdőház, amely nemcsak a tisztálkodás fő színhelye volt, hanem az ünnepi alkalmakon (kalendáris szokások, életfordulók szokásai) is fontos szerepet töltött be.¹²⁶ A magas hőmérsékletű izzasztókamrákban a test tisztulása tulajdonképpen

¹²⁰ VÁRNAGY 1993. 104. Az olaj sokrétű hasznosíthatóságában már a legrégibb időkben is az istenség hatalmának megnyilatkozását látták. Ezért az istenek szolgálatára szentelt embereket olajjal szokták megkenni. A görögök és rómaiak még az istenek szobrai is olajjal kenték meg. Az Ószövetség tanúsága szerint Izrael papjainak fölkenéséhez a legjobb olajat kellett használni. Az Újszövetségben az olaj jelentősége a Szentlélek szimbólumából alakult ki. Az *Apostolok cselekedeteiben* például azt olvassuk, hogy Jézust a keresztség (víz) után Isten fölkenete Szentlélekkel (olaj). GECSE 1995. 504–505.

¹²¹ SJÖGQVIST 1970. 137–140.

¹²² MAZAHÉRY 1989. 24.

¹²³ BRAUDEL 1985. 330–334. Francia példákat idéz VIGARELLO 1988. 28–37, 227–228.; CORSON 1972. 151, 242–243. Utóbbi szerző olasz, angol és flamand adatokat is bemutat: 99–100, 113–116, 151–152.

¹²⁴ MAZAHÉRY 1989. 84.

¹²⁵ CORSON 1972. 85, 114–116.; KIBY 1995. 89, 117–118.; PREVENIER 1998. 24, 123–125, 138, 216.

¹²⁶ TALVE 1970.

A dohányzár ledörzsölése homokkal. Érsekvadkert, Szent Lőrinc-pusztá (Nógrád m.). Fotó: Takács Lajos, 1955. (Néprajzi Múzeum Fotótára F116986.)

a izzadás révén történik meg, amikor a verejték a pórusokból is mintegy kimossa a szennyeződést. Végso soron itt a gőz és meleg levegő csak közvetett tisztítószert, s valójában a verejték tisztít közvetlenül. A tisztálkodás tehát emberi testnedvvel, belülről történik. Itt kell emlékeztetnünk az éhnyállal végzett hajfényesítésre, valamint a derecskei asszony példájára, aki a mindennapi reggeli mosakodáshoz az éhnyálat tartotta legalkalmasabbnak.

Az erdélyi *gázfürdők* (*mofetták*) alkalmazásának nem a tisztálkodás, hanem a gyógyulás a célja. A Székelyföldön több helyen a földből feltörő gázokat gödrökben fogták fel, a beteg hosszabb időn át ezekben tartózkodott. A leggyakoribb gázfélék a metán, kénhidrogén és a különböző keverékek.¹²⁵

A nem vízzel végzett tisztálkodás kapcsán még három metaforikus kifejezés juthat eszünkbe: a *tejben-vajban fürdés*, valamint a *vérfürdő* és a *könnyben mosdás*, amelyek a balladák és keservegek szövegeiben, közkedvelt formuláiban is előfordulnak. Az első kettő két szélsőséges bánásmód költői kifejezése.

¹²⁵ CORSON 1972. 85, 114–116.; KIBY 1995. 89, 117–118.; PREVENIER 1998. 24, 123–125, 138, 216.

¹²⁶ TALVE 1970.

¹²⁷ VAJKAI 1955. 93–96.

Ha valaki *tejben-vajban fürdik*, annak meglehetősen jól megy a sora. A tejben fürdés a legendás szépségű Kleopátrát juttatja eszünkbe, akit aztán a történelem folyamán főként úri szeszélyből több asszony is utánozott, a tejet néha pezsgővel helyettesítve. Mátyus István 18. századi egészségi útmutatójában szintén említ – *a bőr viszketegségének elűzésére szolgáló* – tiszta tejből, illetve – *az egész testnek bővebb erősítésére* – borból készített feredőt, bár ez utóbbit nem ajánlja, mert *a borferedő a vért hirtelen erősen felgyúlasztja*.¹²⁸ Azért ne feledkezzünk meg a szentgáli juhászlányokról sem, akik bőriük szépsége érdekében néha egy kis titokban elcsent juhtejben vagy gyakrabban savóban mosták meg arcukat (Szentgál). Napjainkban pedig sokan nem vízzel, hanem kizárólag speciális arclemosó készítményekkel tisztítják az arcukat, amelyeknek egyre bővülő választékát találják az üzletekben.

A *vérfürdő* a legnagyobb kegyetlenség, a harc, illetve az emberölés szimbóluma. Az emberi vérben való fürdés az ifjúság megőrzésére már az antik görögöknél is ismert motívum. Seneca szerint a varázsló Médea saját testvéreinek veszi véré, hogy Iaszónt, akibe szerelmes volt, újra fiatallá tegye.¹²⁹ A jobbagylányok vérében fürdő Báthory Erzsébet mondája széles körben ismert.¹³⁰ A vér egyik legszebb balladai átokformulánkban mint mosdóvíz-helyettesítő szerepel:

*Mosdóvized vérré váljon,
Törölköződ lángot hányjon!*

(Fehér Anna, a bátyjáért szüzességét feláldozó leány balladája)

A „különleges” mosakodószerket áttekintő gondolatfüzér lezárásaként szerepeljen itt egy szép keserves-szöveg, amelyben a könnyben mosdás a bánat kifejezője:

*Minden napszentület előtt
Könnyembe' megmosdom előbb.
Mosdóvízre nincsen gondom,
Mer' a könnyembe' megmosdom.*

(Gyimes, Kallós Zoltán gyűjtése)

¹²⁸ SZLATKY 1989. 275.

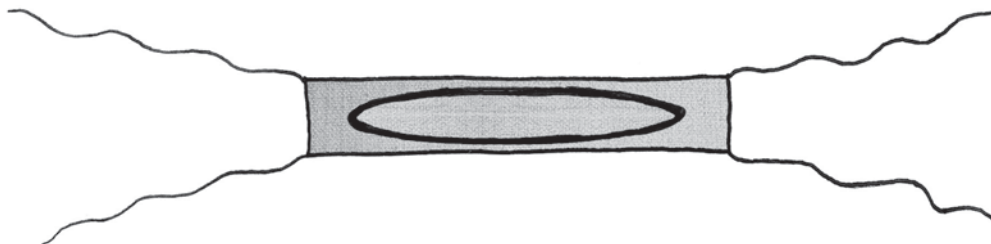
¹²⁹ MARIGNY 1875.

¹³⁰ Báthory Erzsébet 1560-ban született hercegi családban. Gróf Nádasdy Ferencsel kötött házassága után a felvidéki Csejte várában élt, szinte egyedül, miután férje folyvást a török ellen hadakozott. Ahogy a későbbi 1611-es boszorkányperből kiderül, Erzsébet már akkor foglalkozott fekete mágiával. Szűz jobbagylányokat hozatott fel a környékbeli falvakból, akiket megkínózva a vár tömlöceiben tartott. Férje 1600-ban bekövetkezett halála után még gátlástalanabban űzte perverzitásait cinkosaival: udvarmesterével és egy Darvula nevű boszorkánnyal. 1610-ben több mint száz leány eltűnése után a vidék közfelháborodása nyomán perbe fogták, s öt egy befalazott ablakú szobában örökös szobafogságra, bűntársait pedig halálra ítélték. A perben Erzsébetet többek között azzal is vádolták, hogy az elhurcolt és leölt leányok véré, fürdésére használta fel fiatalsága és szépsége megőrzése érdekében. A monda szerint Erzsébet vámpírrá vált. MARIGNY 1875.; vö. REXA 1908.

„Női dolgok”

Menstruáció alatt a nők igyekeztek eltitkolni állapotukat, ezért a serdülő lányokat az első havi vérzés többnyire váratlanul érte: *Úgy megjíjedtem, mint a franc* (Aba). Hiába füleltek itt is, ott is, legfeljebb csak sejtették, mi vár rájuk, mert erről se az anya a lányával, se a barátnők egymás között nem nagyon beszéltek: *ilyenrül beszéd sohasé vót, csak vótunk*. Sokan *nem tettek oda sëmmit, hanem ahogy folyt, az ingükbe türőgették mindig* (Aba). Ha valaki rongyokat használt, azokat félreeső helyen gyűjtötte össze, kimosta és úgy teregette, hogy senki se lássa. A rongyokat néhány használat után így is kénytelenek voltak eldobni, mert *ëgypár fölvevés után szaga vót*. A menses alatt legtöbbször a kellemetlen szag miatt ugyanúgy vagy fokozottabban tisztálkodtak, mint máskor: *Este alig várta az embër gyerëke, hogy le-moshassa magát, embërfölötti vót az*. Állapotukat szégyellték, ha menseskor a mezőn kellett dolgozni, *oankó mindig hátú vót a leány a répaëgyelésbe, hogy hajladozás közben senki ne láthassa hátulról*. Voltak viszont olyan helyek is, ahol a menses alatti tisztálkodás tilos volt, illetve ha egy leány vagy asszony túl sokat mosakodott, kurvának tartották.¹³¹

A menses alatti tisztálkodás alaposabb, gyakoribb volt, mint máskor, mert ennek révén igyekeztek megszabadulni a kellemetlen szagtól. A két világháború között már országszerte egyre többen ismerték és használták az ún. *felkötőruhát*. Egy abai iparos lányának például a húszas évek végén az állatorvos leányai mutatták meg a felkötőruha használatát. Szabásminta alapján 2–4 darabot készítettek (rajz), és az ebben folyamatosan cserélt puha rongyokat használat után eldobták.¹³² Egy székelyzsombori asszonynak 12 db felkötője volt: annyi, hogy naponta többször is váltva, a vérzés erősségétől függően a menstruáció végéig kitarson. A felkötőruha cseréje előtt mindig le is mosta magát alulról. A menses vége után a felkötőruhákat hideg vízbe áztatták, majd kifőzték, s úgy tették el a következő alkalomra.¹³³ A harmincas évek végétől már a gumis szárú bugyi és az abba tett rongydarabok, majd a városokban már jóval előbb közkedvelt vatta használata is kezdett elterjedni.

Felkötőruha szabásmintája, Aba, Szentgál

¹³¹ LACKOVITS Emőke gyűjtése, 1972.; vö. BERDE 1940. 77.; SZENTI 1991. 23.

¹³² Szentgálon, illetve Kazáron ugyanígy, vö. FÜLEMILE–STEFÁNY 1989. 132.

¹³³ Gy. SÜTŐ Levente 1993.

A várandós asszony tisztálkodási rendje nem különbözött az egyébként szokásostól. Csak a természetes vizekben való fürdőzést tartották ártalmasnak: Moldvában (Pusztina) a terhes a *Tázlóba nem fürödött, mer a csecsemőnek a file foly.* Adatközlőm ezt azzal magyarázta, hogy a Tázló folyóvíz. Számtalan olyan hiedelem élt a fürdővízbe tehető mágikus tárgyakról, gyógynövényekről is, amelyek az egészséges utód születését voltak hivatva biztosítani.¹³⁴ Amikor az asszony érezte, hogy közeledik a szülés ideje, tetőtől talpig jól megmosakodott, és úgy várta a bábát. Ha a fájások hirtelen érték, valamelyik családtag vagy a bába segített. Ebben az esetben már csupán melegvizes ronggyal mosták le alulról az anyát. A 19. század végén és a 20. század elején a szüléshez még nem tettek tiszta lepedőt, csak olyan rossz régi ruhadarabokat, amit utána ki lehetett dobni. A szülő asszony tiszta ruhát sem váltott.¹³⁵ Ha vajúdás ideje elhúzódott, a szülés könnyítésére melegvizes ülőfürdőt alkalmaztak, vagy a szülő nőt forróvizes dézsára ültetve, fölé állítva *páritották*.¹³⁶

A szülő anyák tehát a szülés előtt tetőtől talpig alaposan megmosakodtak, utána a bába tisztította le őket. A gyermekágyas anyát gyermekével együtt egy hétig, tíz napig a bába mosdatta, gondozta, már ahol erre szükség volt. *Engem csak akkor mosott le, mikor meglett a gyerek! Mikor utána jött, má rendbe voltam én is, az ágyam is. Nem szerettem, ha engem babrálnak* (Kemenesszentpéter).¹³⁷

A gyermekágyas tisztálkodásának mértékéről országszerte két, egymásnak ellentmondó nézet volt jellemző. Egyik szerint egyenesen káros a nagyobb mosakodás, csak alulról kell letörölgetni az anyát naponta egyszer, mások viszont a szülést követően alapos fürdést tartottak szükségesnek.¹³⁸ Pusztinán (Moldva) a szülés után a forró fürdővízbe rongyba kötött *egérfarkufüvet, katángkórót, szénamurkát* tettek, és ebben a gyógynövényes fürdőben fürdették le az anyát.

Az okleveles bábák működésük kezdetétől sokat tettek a higiéniai körülmények javításáért. Ők tanították a fiatal anyákat a tudomány akkori állása szerinti helyes tisztálkodásra és a gyermekápolásra. A bábák már az első világháborút megelőzően is az előírt felszereléssel dolgoztak, amelyben könnyen lemosható viaszosvászon, majd később gumiból készült lepedő is volt.

A gyermekét szoptató anya a bábák útmutatásainak hatására igyekezett alaposabban tisztálkodni (különösen a mellére ügyelt), hogy megóvja magát és gyermekét is a fertőzésektől. Gyermek világra jöttkor az egyébként rendetlenebb, piszkosabb házaknál is igyekeztek – nyilvánvalóan a bábák hatására – a lehető legtisztább körülményeket biztosítani. Ha nem volt a házban rendes lavór, csak famelence, akkor erre az alkalomra megpróbál-

¹³⁴ Székesfehérváron a várandós asszonyok fürdővizébe szárított pünkösdi ágat, virágot szoktak tenni. BÁLINT 1976. 342.

¹³⁵ KAPROS 1986. 169–170.; GÖNCZI 1937. 57.; GÖLDNER 1971. 33.; SZATHMÁRI 1978. 228.

¹³⁶ TEMESVÁRY 1899. 48–53.; GÖNCZI 1937. 54–57.; VAJKAI 1943. 48, 58, 64.; KRESZ 1960. 224.; KAPROS 1986. 171.

¹³⁷ LACKOVITS Emőke gyűjtése, 1979.

¹³⁸ TEMESVÁRY 1899. 88.; KAPROS 1986. 196.

tak kölcsönkérni, hogy ne maradjanak szegényben. A még kereszteleetlen újszülött, illetve a kisbaba védelmét szolgáló mágikus eljárások helyébe a kisgyermek és az őt körülvevő dolgok fokozottabb tisztán tartása lépett (ez máig tartó, egyre erősödő folyamat: lásd a fertőtlenítő- és tisztítószeres, illetve a pelenkák és a baktériumölő szappanok hirdetéseit a bennük szereplő kisgyermekkel).

Csecsemő és kisgyermek gondozása

A csecsemőt születése után egy hétig, tíz napig a bába fürdette, majd a gyermekágyból kikelő anya. Körülbelül egyéves koráig a gyermeket naponta egyszer fürdették, s ekkor kapott tiszta ruhát is. A fürdetés időpontjáról megoszlottak a vélemények. Egyesek este szerették fürdetni a csecsemőt, mert akkor jobban aludt éjszaka, másrészt estére fűtötték be a lakást annyira, hogy nem fázható meg.

A konyhába, hokedlira rá vót téve a fateknő, oszt ott füröszttünk. Téniszpargetot megvettünk négy métert, azt kétfelé összehajtogattuk, összevarrtuk, összehajtottuk kétrévről, abba belecsavartuk a gyereket. Főtettük az asztalra, oszt avval a nagy ruhával jól megtűrüggettük a gyereket, oszt úgy ötöztettük föl. Mindig este szoktuk füröszteni, azér, hogy éccaka tudjunk tüle aludni, mer akkor elaludt. Réggel meg csak vizes ruhával megtűrüggettük a kis pofiját neki, meg a kis izéját, aztán este megfüröszttünk. (Aba)

Mások a reggeli fürdetést kedvelték, mert így – kiszedve a gyereket az éjjeli piszkából – fél napig semmi gond nem volt vele.¹³⁹ A pelenkát rossz lepedőből vagy széthasogatott vászonneműből készítették. Többnyire csak reggel és este cserélték, esetleg akkor, ha a gyermek nagyon sírt. A gyermek felmaródott fenekét sótan disznósírral kengették, és falról lekapart mésszel vagy kenyér aljáról lekapart liszttel hintették be.¹⁴⁰ Babakrém gyanánt avas szalonnát, hintóporként pirított lisztet, katlan szájáról leégett földet, fából hullott szúport, féderveiszet, krumplikeményítőt, a szabadkéményből lehullott nem kormos sárgaföldet is használhattak. A polgárosodottabb vidékeken már a 19. század végén patikában szereztek be a babaápolás e két fő kellékét.¹⁴¹

A gyermeket csak addig pelenkázták, amíg totyogni nem kezdett. Ettől kezdve ülepén nyitott kezeslábast, ingecskét adtak rá, és a *csimota pisát, potyogtatott, amerre járt*.¹⁴²

¹³⁹ KAPROS 1986. 285–287.; MORVAY 1956. 76, 198.; KRESZ 1960. 240.

¹⁴⁰ Hintőpor gyanánt a falról lekapart meszet említ KAPROS 1986. 286. és LACKOVITS Emőke (gyűjtőfüzet 1972.). A hódmezővásárhelyiek már 1890-től patikában vették a hintőport. KISS 1941. 208.

¹⁴¹ KISS L. 1943. 211.; JUNG 1978. 37.

¹⁴² Hasonló adatokat gyűjtött LACKOVITS Emőke a Kemenesalján és a Balaton-felvidéken 1979-ben (a gyűjtő szóbeli közlése).

¹⁴³ Mezőségben a gyerekfüröszető teknőt nem szabad másra használni (még mosáshoz sem!), más nem mosdhat benne, kölcsönadni pedig tilos. A fentiek rosszat vagy a gyermek halálát jelentik. KESZEG 1981. 98.; vö. WILHELM 1993. 34.; KAPROS 1986. 285.

Csecsemő füröztése Pátrón (Zala m.). A füröztés Pátrón mindig az apai nagymama dolga, ritkán helyettesíti őt ebben az anyai nagymama. Az anya csak nagyobb gyermekét füröszti. Kb. 1960-tól „füröztőkádban” fürdetik a babát, amelyet a születése utáni napokban vesznek meg számára. A babát a kádba emelés előtt tiszta pelenkával takarják be, amely füröztés alatt a kádban van. Először a baba hátát, utána a fejét és törzsét mossák le gyorsan és kevés szappannal. Ügyelnek arra, hogy fejről a kozmó egészen ne jöjjön le, mert hitük szerint akkor nem lesz okos. Fotó: Kerecsényi Edit, 1963. (Thúry György Múzeum, Nagykanizsa, Néprajzi Fotótára 2267, 2266, 2268.)

A fürdetéshez legtöbbször külön fürösztőteknőt használtak,¹⁴³ és külön fazékban melegítették az esővizet, mert az kímélte a *finom kis bőrit* (Aba). Szappant nagyon ritkán használtak, akkor is inkább a finomabb minőségűt, ha volt. A teknőbe a gyermek feje alá vászondarabot helyeztek, és úgy fektették bele. Nem használtak sok vizet, inkább egy rongy segítségével törölgették le a testét. A pelenkát többnyire a gyermekfürdető vízben *löttyekűtték* ki, öblítették, majd szárították.

A fürösztő és pelenkamosó vizet napnyugta után nem öntötték ki, a pelenkákat is napnyugta előtt beszedték, mert azt tartották, hogy ha kint marad, akkor nyugtalan álma lesz a gyerekeknek, a szeles idő pedig *hasfájóssá* és *szelessé* teheti. Ha a gyermek nyugtalanul aludt, közkedvelt módszer szerint pisis pelenkával törölgették meg az arcát, hogy megnyugodjon. Igen széles körben ismert rontáselhárító módszer volt a szenes víz készítése is. (A hiedelmekről és a rontáselhárításról egy későbbi fejezetben bővebben olvashatnak.)

Mikor sírt a gyerek, mer megnézte valaki, oszt nagyon sírt a gyerek, arra adtam én is. Akkor fogtam magamat, mikor a kisgyerek összepisíte magát, azt a pelénkát kivettem, oszt avva a kis arcát összeviszza megtűrűgettem. Azt mondták, hogy valaki fáradt szemmel nézte meg, biztos azért sír. És vót is benne valami, mert például énnálam is megtörtént, hogy megtűrűgettem a kisgyereknek az egész arcát, utána úgy elaludt, hogy másnap réggelig aludt.

A csecsemőápolásban alapvető változást hozott, hogy a harmincas évektől egyre szélesebb körben elterjedt a bolti *bóhásvászon* és *téniszparget* pelenka, a gumipelenka és a gumibugyi, valamint a hintőpor és a babaszappan használata.¹⁴⁴ A gyermeket szükség szerint tették tisztába, nem hagyták saját piszkában. A fürdetéshez a legtöbb helyen a hatvanas évek végéig esővizet melegítettek. A pelenkát *minden áldott nap* ki kellett mosni, *hogy ne szagoskodjon ott*. A fürdővízben való kiöblítés után szappannal is végigdörgölték, valamint hetente hamulúgos vízben is kifőzték, hogy szép fehérek legyenek, főleg azok, akik nem rongyokból, hanem bolti anyagból készült pelenkát használtak. A fürösztő és pelenkamosó víz kiöntéséhez nem kapcsolódtak hiedelmek, s ha emlékeztek is rájuk, már nemigen tartották be az ezeken alapuló szabályokat.

Egyéves kora után a gyermeket édesanyja fürdette, télen hetente egyszer, nyáron többször. A fürdés legtöbbször teknőben történt. Ilyenkor a gyermekek haját is megmosták *nagy sírások közepette, mert a szappanos víz belement a szemükbe, és nagyon csípte*.¹⁴⁵ A kisebb gyermekek kettesével ültek a teknőbe, a nagyobbak (6–8 éves kortól) egyesével, egymás után. A fürdést a legkisebbekkel kezdték, és úgy következett életkor szerint a többi testvér. A kisebb gyermekeket régi lepedőből, ruhadarabokból kihalásított puha vászondarabba csavarva törölték meg, a nagyobbak már a közös törölközőt használták. Fürdés után a *fűlmocskot* törölköző, zsebkendő sarkával, gyufaszálra, cirokdarabra tekert vizes vagy olajos vattával, esetleg hajcsat hajlított végével távolították el a fülből¹⁴⁶ a hétvégi nagytisztálko-

¹⁴⁴ KAPROS 1986. 286–288.; MORVAY 1956. 199.; GÖLDNER 1971. 9.; KISS 1941. 208.

¹⁴⁵ MADAR 1993. 208.

¹⁴⁶ Mezőségben a fűlsarat kígyóhagyma teájával mossák ki. KESZEG 1981. 105.

dás alkalmával. A fül mögötti rész tisztán tartására is ügyeltek, különösen a csecsemőknél, mert a lerakódott szappanhab bőrbántalmakat okozhatott. A rendetlenebb, főleg a szegény tanyasi családok gyermekei szinte minden reggel csipás szemmel, koszos füllel és körmökkel jelentek meg az iskolában. A körömvágásra is a hétvégi fürdés alkalmával került sor. Általánosan ismert hiedelem szerint a kisgyermek körmét egyéves koráig nem volt szabad levágni, csak az édesanya rághatta le.¹⁴⁷ Minél nagyobb lett a gyermek, tisztálkodását annál önállóbban végezte, és annál jobban idomult a felnőttek szokásaihoz.

A kisgyermek reggeli mosakodása után a gondos anya mindig megnézte, hogy nem maradt-e csipás a szemük. *Arrú mindig megtudta, hogy rëndessen mëmosakodott-e.* A csecsemő szeméből zsebkendő sarkával törölték ki a csipát. A nagyon csipás szemet kamillával mosogatták. A gyermekek füleinek tisztaságát gyakran ellenőrizték otthon és az iskolában is.

Fekvőbeteg gondozása

A fekvőbeteget a gazdasszony vagy a család egyik idősebb nőtagja gondozta. A betegnek *ugyanúgy, mint az egészségesnek mosakodni köllött* (Aba). Volt olyan beteg is, különösen az *izzadós*, akit gyakrabban kellett mosdatni. A beteg egész testét vagy csak kezét, arcát, nyakát vizes ruhával törölték át, amelyet, ha szükséges volt, meg is szappanoztak. A mosdatóruhát vagy kidobták, vagy kimosva eltették, de másra nem lehetett használni. Külön törölközőt is készítettek a betegnek, amelyet elkülönítve tartottak a többtől: használat után vagy megszáritották, és a beteg párnája alá tették, ha pedig külön mosdótálat is kapott, a kiöblített lavórba tették a mosdatórongyot, ráterítették a törölközőt, és az ágy közelében helyezték el. A mosdatást általában reggel végezték igénytől függően naponta vagy ritkábban, de akkor mindig, mikor az orvost várták.

A beteg emberrel való bánásmód sok tekintetben emlékeztet a halotthoz való viszonyulásra is. Ennek alapja az a legtöbb kultúrában megtalálható felfogás, miszerint a betegség és a halál is a „tisztátalan” állapotok közé tartozik, amelyek veszélyesek, ezért kerülendő, legalábbis védekezni kell ellenük. Erre utal az az országszerte elterjedt régi szokás, hogy a beteg és a halott mosdatóvizét járatlan helyre öntötték, ahol senki sem léphetett bele. A beteghez hasonlóan a halott testével közvetlenül érintkező ruhadarabokat és tisztálkodási eszközöket, kellékeket is elkülönítve kezelték. A halott fésűjét, borotváját és a halottmosdató ruhát gyakran a koporsóba helyezték vagy elégették.

¹⁴⁷ A körömmel kapcsolatos hiedelmekről lásd a tematikus alfejezetet. A csecsemő körmét a néphit szerint azért tilos ollóval vágni egyéves koráig, mert meghal, vagy lopós lesz. Vö. GÖNCZI 1914. 225.

A tisztálkodás kapcsán mindenképpen említendő szempont a szemérem kérdése. A 19. század közepéig vannak adataink arról, hogy az előkelőbb fürdővendégek egyre inkább elkülönülve fürödtek, kizárólag csak a jobb fürdőintézményekben. A köznép női és férfi tagjai nyilvánosan ruha nélkül vagy igen hiányos ruházatban – a férfiak kötényben, a nők ingben vagy csupán egy alsószoknyában – fürdenek (lásd még a fürdéstörténeti adatokat). A *Der Spiegel* 1842-ben arról tudósít, hogy Budán, a hajóhíd melletti lóúsztató helyen a fiatalság teljesen pucéron fürdőzött a polgárok nagy megbotrányozására.¹⁴⁸ A 19. századi magyar lapok is időnként felháborodott hangú tudósításokban számolnak be arról, hogy a fővárosi Duna-parton *szeméremsértő, megbotrányoztató módon* többen meztelenül fürödtek.¹⁴⁹

A parasztság körében jóval tovább fennmaradt a középkorban még Európa-szerte általánosnak mondható szokás, mely szerint a ma intim tevékenységek (fürdés, szükség végzése) a nyilvánosság előtt zajlottak, s az eközben láthatóvá vált meztelenség nem keltett közmegebótrányozást – még akkor sem, ha egyébként a felöltözött embertől már elvárták, hogy ne mutasson túl sokat a testéből. Fél Edit írja például a martosiakról, hogy különösen az idősebb nők egyáltalán nem voltak szégyellősek. Nyári fürdőzéskor például a nők csak egy kötényt viseltek, a férfiak meztelenül fürödtek. Munka közben az asszony hasa, melle és hajolgatás közben a lába is végig kilátszhatott. Csak arra ügyeltek, hogy az ülepük ne látsszon. Öltözködéskor a családbeli férfiak és az idegen női vendég (a gyűjtő) előtt sem takarták el semmivel a felsőtestüket, csak a pendely váltásakor az alsótestüket.¹⁵⁰

Abán a harmincas években hasonló tapasztalatokat szerzett Szalánczy Károly szociográfus is. Leírása azért is érdekes, mert a szóban forgó „osztályából kinövő első generációs” család tisztaságát is elégtelennek tartja (a maga városi szemszögéből), tehát minden bizonnyal a régiesebb tisztálkodási kultúra képviselőivel lehetett dolga: *50 éves református gazda, a község egyik vezető embere. Felesége 46 éves. Négy gyermekük van, 14–17 éves fiúk és 11–18 éves lányok. Vagyona 38 kat. hold. (...) Saját háza van, melyben 2 szoba, konyha, éléskamra és kamra van. Gyermekük polgári iskolát is végeztek, vagy most végzik és már városi öltözetet viselnek. (A gazda és az asszony nem.) Modoruk jó, bár a gyermekeken erősen érzik*

¹⁴⁸ SIKLÓSSY 1922b. 107.

¹⁴⁹ Pl. *Nemzeti Újság* 1841. 209.; 1843. 504.; 1845. 439. Összehasonlításképpen talán érdemes felidéznünk a német Masson őrnagy leírását az oroszok szabadban való fürdőzéséről, amelyet 1800–1802-ben megjelent titkos emlékirataiban örökített meg: ... nagy júniusi hőség volt, s egy minden korból való asszonycsoport jobbnak látta, hogy ne menjen el a bekerített fürdőig, hanem mindjárt a parton levetkőzzék. Egészen meztelenek voltak, úszkáltak, és a parton mindenféle tréfálkozást űztek. (...) Mindez egy olyan part közelében játszódott le, ahol minden korból való személyek jöttek-mentek. (...) Ma már Szentpétervárott mindkét nemnek megvannak a fal által elválasztott külön fürdőszobái és fürdőhelyei. Egyes aggnők mégis szívesebben vegyülnek a férfiak közé, egyébként pedig az egész társaság – férfiak, nők – a meleg fürdő után egészen meztelenül kiszalad, hogy együtt mártsa meg magát a folyóban, amely a fürdők mögött folyik.

¹⁵⁰ FÉL 1942. 116.

az osztályából kinövő első generáció szöglelessége. Szokásaik azonban a családon belül mit sem változtak. Komoly hygieniáról még szó sincs, s az elemi dolgokban is teljesen járatlanok. (...) Otthon egymás előtt nem inkommodálják magukat, s az érettségiző fiú előtt minden szégyen nélkül vetkőzik a 18 éves leány és viszont. Fürdőkádig még nem jutott el a család, de a lányok is néha megmosdanak derékig – felülről. Alulról derékig nem tartják szükségesnek, pedig a nyári néhány teknőfürdő s téli egy-kétszeri gőzfürdőzés¹⁵¹ nem segít rajtuk. Ezért aztán – különösen a lányoknak – igen jellemző szaguk van, amelyet még a kölnivíz sem tud eliminálni: alóla mindig kiérzik a mosdatlanság.¹⁵²

A szeméremküszöb emelkedése, a tisztálkodás helyének lehetőségek szerinti elszeparálása a paraszti rétegek körében is már a 19. században megkezdődött. A két világháború között is felfedezhető ugyan még a fent leírt viselkedésmód, azonban ekkorra sokkal inkább a test teljes eltakarása, a „kispolgáriás” prűdéria a meghatározó. Jellemző módon a Szalánczy által vizsgált abai családok körében a „szemérmetlenség” mellett a túlzott prűdéria is megjelenik. A szociológus ennek káros hatását szónak is teszi: *Kár, hogy a felsőbb iskolákban pl. tornaórák alatt nem adnak komoly utasításokat a mosakodásra vonatkozólag. A derékig való mosdást a tankönyvek is hangsúlyozzák, de szintén csak felülről. A lábtól a derékig való mosdásba, úgy látszik, veszélyes zónák is beleesnek a prűdéria szemszögéből, amelyeknek takarításáról nem tartják illdomosnak beszélni. Ennek aztán az alacsonyabb osztályokból kinövő intelligensebb lányok lesznek az áldozatai, jelesen éppen a paraszti sorból kinövők.*¹⁵³

Az újabb felfogás szerint nemtől függetlenül a kora serdülőkortól senki sem láthatta a másikat még hiányos öltözetben sem, nemhogy meztelenül. A gyerekek sem láthatták idősebb családtagjaikat, s a házastársak egy életet leélhettek úgy egymás mellett, hogy nem vetkőztek le egymás előtt. Ezt az idősebb generációk képviselői a mai – számukra túl szabad – erkölcsök kritizálása során gyakran büszkén emlegetik is. Mivel a 20. század eleji paraszti lakásviszonyok között az elkülönített, csak tisztálkodásra szolgáló helyiség még nem jelent meg, ezért a tisztálkodás szokásainak, rendjének megfelelő alakításával próbáltak eleget tenni az intim szféra elkülönítését célzó, egyre fokozódó követelményeknek, illetve az ennek hatására kifejlődő belső igényeknek.

¹⁵¹ Valószínűleg Székesfehérvárra jártak be a városi fürdőbe.

¹⁵² SZALÁNCZY 1932. 23–24.

¹⁵³ SZALÁNCZY 1932. 24.

A *fürdő*, *fürdőzés*, *fürdőélet* szavak – csakúgy, mint a tisztaság és a hozzá kapcsolódó más fogalmak – a történelem folyamán többféle dolgot jelölhettek, s ennek következtében jelentésük is módosult. A *fürdő* már régtől fogva legalább kétféle jelentésben használatos. Érthetünk alatta fedett helyen, főként a lakóházon belül, nagyobb edényben, dézsában, kádban stb. való tisztálkodást, gyógyító célú speciális fürdőt, különböző fürdőintézményekben történő tisztasági vagy gyógyfürdőzést, illetve szabad ég alatti fürdést természetes vizekben. Ebben a fejezetben az utóbbi kettőről esik szó.

Néhány magyarországi fürdéstörténeti adat

Magyarországon a fürdőzésnek és a fürdőknek is évszázados hagyománya van, amely bizonyos mértékig különbözik a nyugat-európaiétól.¹⁵⁴ A 16. századtól kezdve vannak leírásaink a magyarországi fürdőhelyekről. A budai fürdőről Oláh Miklós esztergomi hercegérsek is megemlékezett *Hungaria* című munkájában (1536): *A Szent Gellért-hegy tövében, alig húsz lépésnyire a Duna partjától fakadnak a hővizek [a mai Gellért fürdő], amelyek különösen egészségesek a betegeknek, elsősorban a kiütéseknek és sorvadóknak.* A királyi és a felhívízi elegánsabb fürdők leírása után így folytatja: *Van még három, négy helyen is meleg forrás, valamennyi csodálatosan egészséges. Ezek közül egyesek alig tíz lépésnyire vannak a Duna partjától, nyitottak a szabad ég alatt. Ezekben szoktak fürdeni a földművesek és a vincellérek, úgy, hogy csak fejük és válluk látszik ki. Ez a nézőknek egy olyanféle látványt nyújt, mint a templomokban az általános feltámadást ábrázoló festmények.*¹⁵⁵ Abban a korban a fürdőzés társadalmi helyzetre, korra és nemre való tekintet nélkül nyilvánosan és meztelenül zajlott.¹⁵⁶

A köznép fürdőzéséről tudósít még Werhner György 1549-ben Bázelen kiadott, *Magyarország csodálatos vizeiről* írt könyvében.¹⁵⁷ A *Királyi fürdővel* szemben említi a *Közönséges fürdőt* (mai Rudas fürdő), amelyre *a szikla, mint egy természetes tető hajlik rá, amelyet a*

¹⁵⁴ SIKLÓSSY 1922b. 28–38.; VÁRKONYI 1993.

¹⁵⁵ OLÁH 1985. 27.

¹⁵⁶ SIKLÓSSY 1922a. 168–175.

¹⁵⁷ *De admirandis Hungariae aquis. Hypomnematation Scriptores Rerum Hungaricarum.* Egy 1746-os kiadást idéz SIKLÓSSY 1922b. 103–104., az 1551-es bécsi kiadást idézi VÁRKONYI 1993. 109–110. Werhner művének első kiadása 1549-ben jelent meg Bázelen.

törökök a szikla kivájása útján megnagyobbítottak, s a többenél jobban szeretnek. Részletesen leírja továbbá a felhévízi szabadfürdőt, amely nagyobb, mint a többi forrás. *Ezt purgatóriumnak – tisztítótűznek – hívják, mert amiként a tisztítótűzben a bűnösök büntetése bűnük nagysága szerint szigorúbb vagy enyhébb, úgy ennek a forrásnak a vize is különböző. Ha ugyanis az ember a Duna-partról felfelé megy benne, először majdnem hideg, azután langyos; mennél feljebb megy benne az ember, annál melegebb, legvégül pedig tűrhetetlenül forró.*

Evlia Cselebi török utazó 1663-ban járt Budán, és valamennyi fürdőről (összesen nyolcra) részletesen megemlékezik. A mai Gellért fürdő helyén talált alhévízi fürdőt, amelyet *Acsik Ilidzsének* neveztek, a törökök meglehetősen elhanyagolták, mivel oda csak a szegény nép járt, s a lovakat is ott fürdették. Evlia szerint ebbe a fürdőbe Frengisztánból és Magyarországról kocsikon jöttek az emberek, mert vize *a francia betegségre* és más hétféle bajra volt hasznos. A felhévízi löpormalom mellett álló nyílt fürdő – keresztény időben *Purgatorium*, török nevén *Baruthkane Ilidzse* – volt a legnépszerűbb ebben az időben. *E vidám helyre többnyire az asszonyok jönnek, és vigadozva a löporkerekek és hengerek alól folyó vizekben, negyvenszer megmosakodnak. Sok babonás asszony véleménye szerint ugyanis, ha egy tiszta, sértetlen leánynak nincs szerencséje és nem mehet férjhez, vagy valamelyik asszony nem élhet békében, akkor, ha e Baruthkane vizébe megy, és negyvenszer megmosdik, annak a leánynak szerencséje nyílik és férjhez megy.*¹⁵⁸ A fürdők Buda visszafoglalása után is folyamatosan üzemeltek, és valamennyi társadalmi réteg képviselőit fogadták.

Tollius 1688-i magyarországi útja során a Nyitra vízében való fürdőzésről tudósít. Mikor meg akart fürödni a folyóban, asszonyok, lányok jöttek vele szemben csupán ingben és alsószojnyában. *Nem ijedtek meg látásomra – írja –, hanem valamennyien a folyóba vetették magukat, és serényen gyakorolták magukat az úszásban.*¹⁵⁹

Más 17. századi források szerint is kedvelt nyári időtöltés volt Magyarországon a szabadban való fürdőzés és az ismert fürdőhelyek felkeresése. Rákóczi László naplójából például arról értesülhetünk, hogy egyedül és társaságban is gyakran fürdött a Dunában és a Dunajecben, illetve hévizes fürdőket látogatott.¹⁶⁰ Széchy Györgyné 1643-ban írja egyik levelében, hogy leányai igen kíváncznának a hévízre, de ott most annyian vannak, hogy attól félnek, nem találnának szállást.¹⁶¹ Esterházy Pál és családja 26 éven át rendszeresen látogatta a felhévízi fürdőket, elsősorban Pöstyént.¹⁶² Szinte minden egykorú főnemesi család iratai között előfordulnak fürdözéssel kapcsolatosak.¹⁶³ Az élénk fürdőélet további bizonyítékául

¹⁵⁸ SIKLÓSSY 1922b. 29–32.

¹⁵⁹ SIKLÓSSY 1922b. 106.

¹⁶⁰ HORN 1990. 99.

¹⁶¹ TÓTH I. 1998. 174.

¹⁶² „Akarám Nagyságod értésére adnom, hogy én 26 esztendőről fogva continuáltam a fürödést az pöstyéni vagy más hévizekben, kire mind magamnak s mind feleségemnek és gyermekeimnek is igen nagy szükségünk...” Idézi VÁRKONYI 1992. 113.

¹⁶³ További példák: VÁRKONYI 1993.

szolgál az a tény, hogy a Wesselényi-összeesküvés is éppen a stubnyai fürdőből indult, mert ott nem keltett feltűnést, ha az ország különböző részeiről annyi főnemes összegyűlt.

A példákban szereplő Pöstyén és Stubnya gyógyvizének intézményes használatáról már a 15. századtól kezdve folyamatosan vannak írásos adatok, akárcsak a budai fürdőkről.¹⁶⁴ A 16. századtól kezdve több adat van a népi fürdőkre, amelyeket *balneum rusticum*ként emlegetnek a korabeli leírások. Stubnyafürdőn – ahol 1423-ban még egyaránt sátrakban és deszkabódékban laktak a különböző rendű és rangú fürdőzők – az angol Browne 1669-ben már hét fürdőt talált: a főnemesekét, köznemesekét, parasztokéit, parasztasszonyokét, koldusokét, ragadós betegeket és a cigányokét, amelyben lovakat is fürdettek.¹⁶⁵ Szklénafürdőn, Trencsénteplícen, Rajecen a 18. században szintén megkülönböztettek úri és közönséges (a népnek való) fürdőt. Ugyancsak országszerte akadtak kizárólag a parasztok által használt fürdőhelyek is, mint például Bakonyszentlászló, a Keszthely melletti Hévíz, Siklós, Putnok, valamint az erdélyi fürdők egy része.¹⁶⁶

A középkorban kialakult magyar fürdőzési szokások tehát tovább éltek, s az ország megmaradt területein még fejlődtek is, míg Nyugat-Európában a 17. század végére a fürdők gyakorlatilag megszűntek, vagy bordélyházként üzemeltek.¹⁶⁷ Nálunk tehát biztos alapok voltak a 19. század folyamán Európa-szerte felvirágzó polgári fürdőélet fejlődéséhez.

Paraszti és polgári fürdőélet

A 18. század előtti, szabadtéri fürdőzésről szóló leírások egyes elemei a 19. század paraszti fürdőéletében még fellelhetők voltak. Ezt a típust a továbbiakban *hagyományos paraszti* fürdőzésnek nevezem. Legfőbb megkülönböztető jegye, hogy elsősorban nem beléptidíjas fürdőintézményekben történik, s nem tekinthető pusztán polgári értelemben vett szabadidő-eltöltésnek, különféle hiedelmek kapcsolódhatnak hozzá. Célja elsősorban a tisztálkodás, felfrissülés a nyári időszakban, illetve a gyógyulás a gyógyerejűnek tartott hideg vagy meleg források vizében. Ez utóbbi a búcsújáróhelyek szentkútjainál végzett rituális tisztálkodásra emlékeztet (lásd ott).

A 20. század első fele a parasztság számára gyökeres változásokat hozott az élet minden területén, de e változások térben és időben kisebb-nagyobb eltolódásokkal jelentkeztek. Emiatt ebben a korszakban még nyomokban fellelhető a hagyományos fürdőélet, de már jelen van a *polgári* típus is, legalábbis egyes rétegek életében. A polgárosodó 19. században a fürdőéletnek új minősége alakult ki. A higiéniai funkcióval, illetve a fürdőt gyógyhelynek

¹⁶⁴ VÁRKONYI 1992. 117–119.

¹⁶⁵ SZAMOTA 1891. 420. Browne további felvidéki és budai fürdőadatait idézi GÖMÖRI 1994. 64–74.

¹⁶⁶ VAJKAI 1955. 79–81, 102.

¹⁶⁷ Vö. GRANDIEN 1970.

tartó orvosi nézetekkel szemben előtérbe került a nyaraló-szórakozó időtöltés. A modern értelemben vett szabadidő képződése a polgári életmód velejárója, amelynek eltöltése újfajta igényeket, szemléletet tükrözött.¹⁶⁸ Az újkori Európát átjáró természettudományos gondolkodás, a felvilágosodás és az ipari forradalom nyomán megváltozott természetszemlélet, valamint a rousseau-i természetkultusz a 19. században visszaszorította a barokk kor fölfokozott vallásosságát. Szép példája ennek a búcsújáróhelyek és fürdőhelyek látogatásának számtalan párhuzamos vonása,¹⁶⁹ illetve az előbbi helyettesítése az utóbbival (már ami a magasabb osztályok képviselőit illeti).¹⁷⁰ Kósa László szavaival: *föltéve, hogy a XIX. század első felében az emberek túlnyomó többsége még hagyományosan vallásos volt, mégis a fürdőhelyekre gyógyulni vagy üdülni sereglők tudatában a búcsújárókkal ellentétben nem Istent, hanem a természetet illette a főhely. Némileg leegyszerűsítve a lélektani alaphelyzeteket, úgy fogalmazhatunk, hogy a búcsúlátogató Isten segítségét kereste, és ezért járult a kegyhely szentkútjához is, míg a fürdőlátogató a természet erőitől várta a gyógyulást vagy fölfrissülést, amit különben Isten ajándékának tartott.*¹⁷¹

1. HAGYOMÁNYOS PARASZTI FÜRDŐÉLET	1. tisztálkodás, felüdülés (társasági élet)
	2. tisztálkodás, gyógykezelés (társasági élet)
	3. rituális
2. PARASZTPOLGÁRI FÜRDŐÉLET	1. aktív pihenés, felüdülés, szórakozás, társasági élet (tisztálkodás)
	2. gyógykezelés, felüdülés, szórakozás, társasági élet

7. táblázat
A fürdőélet típusai és funkciói

A 7. táblázatban a különböző paraszti rétegek által gyakorolt fürdőzés típusait soroltam fel, amelyek egyben (a polgárosultság mértékét tükröző) fejlettségi fokozatot is jelentenek. A következőkben ezeket a típusokat mutatom be, főként saját gyűjtéseimből származó példákkal.

¹⁶⁸ TERRET–BEUNARD–VAILLEAU 1996. 391.
¹⁶⁹ Néhány főbb hasonlóság: a gyógyulás és kikapcsolódás mint cél, a templomi és fürdőhelyi építkezés stílusának hasonlósága, a szentkutak és a gyógyfürdők vizének rítusszerű alkalmazása, a búcsújárók és fürdővendégek helyhez kötődő, megszabott magatartásformáinak hasonlósága, a szent és profán szférák megléte, térbeli és időbeli szabályozottsága, eredetmondák, legendák a csodás gyógyulásokról, a gyógyulás tényét megörökítő hálátáblák.
¹⁷⁰ KÓSA 1993. 203–204.
¹⁷¹ KÓSA 1993. 207–208.

Hagyományos paraszti fürdőélet

A hagyományos paraszti életben két fő fürdőzéstípus különböztethető meg. A funkciók közül a tisztálkodás mindkettőnél szerepet játszik. A 2. típusú, *gyógyító* célú fürdőzés magától értetődően csak a gyógyvizeknél található meg. A táblázat 3. pontjában szereplő *rituális* fürdőzés, illetve tisztálkodás a természetes folyóvizekben a tavaszi ünnepkörhöz kapcsolódik. Ezek a tavaszi katartikus rítusok a megújulást, az egészség és termékenység biztosítását célozzák (lásd ott).¹⁷²

Szabadtéri fürdőzés

A szabadtéri, természetes vizekben való fürdőzés országszerte szokásban volt, hiszen vízrajzi viszonyainknak köszönhetően legtöbb településünk közelében volt valamilyen folyó- vagy állóvíz. A szabadtéri mély vizekben való fürdőzés veszélyeket is rejt magában, ezért korábban különféle hiedelmek, tilalmak és mágikus mozzanatok kapcsolódtak hozzá. A leggyakoribb ezek közül, hogy fürdés előtt keresztet kell vetni a vízbe¹⁷³ vagy bevizezett kézzel a testre,¹⁷⁴ hogy bele ne fulladjon a vízbe a fürdőző. Máshol a virágvasárnapi sátorból való szentelt madzagot kötöttek a bokájukra, hogy fürdéskor ne fogja a görcs.¹⁷⁵ A tököliek szerint délben és Anna-napkor sem szabad fürdeni, mert akkor jön a víziember (*Dabo*), és lehúzza a víz alá.¹⁷⁶ Bezdánban úgy tartották, hogy ha valaki fürdéshez levetkőzik és ismét felöltözik anélkül, hogy megfürdött volna, ha még egyszer fürdeni megy, belehal, mert *megcsalta a vizet*.¹⁷⁷ Saját gyűjtéseim során ezekkel a hiedelmekkel én nem találkoztam.

Pusztinán (Moldva) a század elején a Tázlóra jártak fürödni még a hagyományos módon: ruha nélkül. Szombaton esténként a fiatal lányok *társullottak* egy csapatba, s úgy fürödtek meztelenül. A legények időnként utánuk lopózva lesekedtek: *úgy futtunk, mikor megláttuk a legényeket, futtunk be a kukuricásba*. Munka után egyedül is füröndhetett valaki, a házastársak pedig kettesben. Megmártóztak, járkáltak a vízben. Olyan helyen fürödtek, ahol egy kicsit állott volt a víz, mert ott melegebb volt. A terhes asszony a Tázlóban nem fürdött, mert a folyóvíztől csecsemőnek a *file foly*. Adatközlőm (Bálint Péterné, Pusztina, 1914) lányát kiskorában a férje a ló hátán vitte fürösztetni a Tázlóba, hasonlóan a későbbiekben bemutatott hőveji gyakorlathoz.

¹⁷² JUHÁSZ 1994.

¹⁷³ BELLOSICS 1899. 308.; SZÉKELY 1910–16. 156.

¹⁷⁴ SZENDREY Á. 1940. 202.

¹⁷⁵ CSEFKÓ 1927. 42.

¹⁷⁶ DEISINGER 1952. 1–3.

¹⁷⁷ BELLOSICS 1899. 308.

*Meztelenül fürdőző gyermekek a Zala megyei Pákán.
Fotó: Bátky Zsigmond, 1904. (Néprajzi Múzeum Fotótára F6313.)*

Fürdőző gyerekek Körmend vidékén (Vas m.). Fotó: Viski Károly, 1922. (Néprajzi Múzeum Fotótára F41630.)

Az ugyancsak moldvai Külsőrekecsinben ma is a részben a hagyományos fürdőélet zajlik nyaranta az elrekesztett, felduzzasztott pataokban. Meztelenül azonban ma már senki sem fürdik, a lányok pedig szemérmességből nem fürdőznek (még fürdőruhában sem!) a fiúkkal és fiatal férfiakkal egy időben. *Csánnak olyan vágatot, hogy megdugják a vizet, hogy leen mély. S abba ferednek a férfiak, ki tud úszni. De én nem tudok. A lányok nem hiszem, hogy a falubul tudjanak úszni. Férfiakat láttam. Nem is halltam, hogy lányok feredjenek. Ez messzibb van, mer a faluba ott mocskos az a patak, de a falun felül van egy más patak az erdön túl, az tisztább, tiszta melegebb, oda járnak s ugye étetni a teheneket. Tehenekvel járnak oda, s ferednek, s mosnak es ott. Mük es jártunk ki nyáron, hát ott olyan jól fejérit az a víz, s mosogattunk odakint. Nem feredtünk, nem, ott annyin vannak, hogy nem bíránk feredezni.*

A következő hőveji (Győr–Sopron m.) példában jól megfigyelhető a fürdőzés két fő funkciója: a tisztálkodás, illetve az elsősorban fiatal legénykékre jellemző szórakozás és virtuskodó játék (lásd az abai példát).

Vótak ezek a kifőzött szappanok, nem vett szappan vót, azt vittük magunkkal, avval mosakodtunk. Okvetlen meztelenül. Csak nyáron, mikor má a fiuk-lányok együtt fürödtek, mondjuk a Répcébe, mer a Répcének olyan vize vót, hogy az nem talajvíz vót csak kizárólag, hanem folyóvíz, akkor mán milyebb helyeken együtt fürdött a leány, a fiú. A fürdőnadrágunk nekünk az vót, ilyen kik kötén, azt föl kötöttük, hátravettük, oszta így a kötén hátuljába visszafűztük, avvót a fürdőgatyánk. A lányok meg ilyen fürdőruhába, ilyen szoknyába fürödtek. Egyberuhák vótak azok, de azon átlátszott minden a világon, bugyirul még nem volt szó sem akkor.

Ez a Répce folyó a gyümöcsösnek a vígibe folyt, mitülünk a falutul olyan ötszáz méterre volt, mindenkinek volt szinte gyümöcsöse. Odamentünk, ott levetkőztünk, akar egy szilvafa alá, oszt mentünk be a folyóba. Ezt nyáron mindennap lehetett, mert nyáron úgy három-négy óra körül szinte az egész falu meglepte a Répcét. Utána fájó szívvvel mentiünk vissza, mert a teheneket ki köllött menni őrizni, de elengedtek bennünket, hogy hát fürödjél meg, aztá gyere gyorsan, mert akkor menni kell ugye őrizni. Idősebbek inkább este mentek ki, mikor má a fiatalok nem jártak. Az üdősek mindenki a maga kis gyümöcsösibe levetkőzött, osztá bébújt abba a kik nadrágba, tehát ebbe a glottgatyába az idős, az idős asszonyok meg ezekbe az ingekbe. Tehát ebbe a kender alsóneműbe. Ujjatlan volt az. Abba megfürödtek, oszta azt ledobták, akkor elbújtak abba a gyümöcsösbe, átötöztek osztá szépen elballagtak haza.

A szíle teli vót náddal. Mi, fiúk ott nádat arattunk, összökötöttük, ráültünk a nádra, mint az indiánok úsztattunk lefelé a folyón. Akkor lehettünk olyan tizenegy-tizenkét évesek, még glottgatyánk se vót, csak az a kötén. Tizennégy éves korba lett csak.

Most mitülünk a Rába olyan másfél kilométer. Akkor nyáron vasárnap oda jártunk. Vót ott egy vizimalom, akkor ahol lezuhogott a malomkerékről a víz, azt a részt lobogónak hívtuk mink. Ott nagy volt a szintkülönbség. Mi lent fürödtünk, de az volt a galánt gyerek, aki onnan bele mert ugranyi a lobogtatóba. De mikor a lobogtatóba beleugrottam, szinte hét méter mélyen is elmerültem, és csak níztem, hogy most fölmegek, vagy nem. Oda inkább csak fiúk

mentek, ilyen tizennégy-tizenöt éves legénykéék. A kisebbek nem, mert veszélyes vót, a fölönöttek megint nem, mert azok inkább elhuzódtak külön.

Szent Antal napján a lovakat is kivittük a folyóra, oszt ott lecsutakoltuk. Ezzel tisztelegtünk Szent Antal ünnepinek, hogy hát kérem, mink becsbe tartjuk az állatokat, tisztán tartjuk, akkor Szent Antal, te is vedd figyelembe, hát vidd meg az állatainkat.

A számos állatokat, leginkább a lovakat azt a Répcére kihordtuk mink fürödni. Akkor is úgy vót, hogy a kik kötént azt elejbénk kötöttük, hátrahúztuk, belefűztük ide, felültünk a ló szőrijire, aztá irány ki a Répcére, oszt a Répcén ugye megúszattuk őket. A ló nagyon bírta abba a nagy melegbe. Megmostuk, hátára ültünk, osztá irány haza. Nagyon gyönyörű lovaink vótak, szívesen kijártam.

Kirándulni, más fürdőhelyre sose jártunk, nem is hallottunk mi ilyenről akkor még. Csak búcsúba néha Cellbe vagy Győrbe a tojásos vonattal. Az olyan vót, hogy két tojásért felülhettünk a marhavagonba, és azzal elutazhattunk Győrbe. (Hövej¹⁷⁸)

A mezőföldi Abán a környékbeli kanálisokhoz jártak fürödni a község lakói. Legkedveltebb fürdőhelynek a Dinnyés–Kajtori-csatorna számított, de sokan jártak a Sárvíz–Malomcsatornára és a kenderáztató tóra (ma szeméttelp), sőt az egyébként tiltott, Zichy-birtokon levő grófi halastavakra is. A fiúk, legények csapatostól jártak, főként a Nagykanálisra, ahol minden társaságnak megvolt a maga kedvelt fürdőhelye. Kivált a hidak környékét szerették, mert itt mélyebb volt a víz és a hídról nagyszerűen lehetett leugrálni. Sokan úszkáltak is, bár az úszásnemeket senki sem ismerte, mindenki úgy úszott, *ahugyan tudott*, leginkább a kutyaúszás *divlett*. A fiúgyerekek pancsoltak, játszottak, egymást nyomkodták a víz alá, számolták, ki bírja tovább. A leányokat kevésbé engedték nyilvános fürdőhelyre, de azért még asszonyok is akadtak, akik nagy melegben kora délután, ha idejük engedte, szívesen megmártóztak a közeli kanális vizében, szigorúan elkülönülve a másik nemtől.¹⁷⁹ A férfiak, akik a mezőről hazatértükben estefelé ejtették útba a kanálist, a fürdözést tisztálkodással is összekötötték, ezért gyakran még szappant, esetleg törölközőt is vittek magukkal. A harmincas években a fürdőruhát kevesen ismerték. A férfiak glottgatyában, a lányok, asszonyok ingben, bugyogóban fürödtek.

Akik ilyen nagyobb férfiak vótak, azok ejártak ide a Nagykanálisra, az ilyenek, mint mi, gyerekek, meg ejártunk oda a Kiskanálisra. Mindegyiknek vót fürdőruhája, nekünk is vót. Az én anyám megvarrta. Vót bugyogó, vót hozzá egy kombinét, abba szoktunk fürödni. Vittünk magunkkal szárazat, oszt a vizesset belevágtuk a szatyorba, a szárazat meg ránk vettük. Délután szoktunk, hát mikor ráértünk.

Tizenhat-tizenhét éves koromig fürödtem, aztán má nem. Külön fürödtünk a fiúktól, vót ott hely bőven. Nem úsztunk mi sohase, megmosakodtunk, oszt mentünk haza. Az egyik fiú [a

¹⁷⁸ Szül. 1930; apja községi főbíró, cukorrépa-termesztő mintagazda.

¹⁷⁹ Vö. SZENDREY Á. – SZENDREY Zs. 1943. 151.; FÉL 1942. 116., ahol további példák találhatók a nemek fürdőzés közbeni elkülönüléséről.

testvére] az tudott úszni, de a másik az kövérke vót, nem szeretett. Fröcsküték egymást, locsúták, játszottak benn a vízbe. Vittünk, mindig vittünk törüközöt. Ott a kanálistarton ott végig vótak ilyen nagy fűzfabokrok, nagy gaz bokrok, ott oszt fő tudtunk ötözködni. (Aba¹⁸⁰)

Vótak, akik fürödtek, hogyne. Lányok is, amellik oan vót, hogy szerette a vizet vagy lubikónyi a sárba, mer hát a ményibe nem mert belemenni az ember, a kicsibe meg azér minek ment bele, mer sárba vót. Nemigen. Én legalábbis nem mentem, de mentek. Itt az uram, e is mikor fiatal vót. Bele is ugrott a kanálistartrú, pedig jó négy-öt méter mélyen vót a kanális, osztá beleugrott úgy, hogy etörött a lábo. (Aba¹⁸¹)

Ementünk, úsztunk még ötven méter hosszú utakon is. Tudtunk úszni, ajjaj. Hasra feküdtünk, ki ahugyan tudott. A nagyleányok azok má nem jártak. Nem, nem, a világer se, azt talán kizárak vóna a leányok a maguk közösségibül is, ha akkor oan leány lett vóna, min mámo, hogy mennek a nők is a férfiakkal kevervel, ó hát oan nem vót. (Aba¹⁸²)

Közel laktunk a kanálishoz, osztán minden nap mentünk fürödni. Ez gyerekkoromba vót... Dehogy vót fürdőruha! Ing vót akkor, nem is kombiné. Ing vót, meg bugyi. A fiúk meg glottgatyába. Elég sokan jártak, még innend a falubul is. Felnőttek is. Vót olyan, aki ott fürdött este, mer tisztára meg tudott fürödni, és vitt magával szappant is, törüközöt is, vagy ha olyan jó idő volt, megszáradt, osztán kész. Ó, olyan tiszta vize vót a kanálisnak, hogy most még a Balaton se olyan tiszta. Asszonyok is jártak le. Hát nem egyidőbe. Ugye asszonyok inkább úgy szoktak, hogy ebéd után mentek, és megfürödtek, és csinálták tovább a dógukat. A férfiak meg inkább este. Csak szórakozásból is leszaladtunk. Felnőttek is. Hát ugye, aki olyan nagyon sokat dógozott, az a munkával nagyon el vót foglalva, de azér az is lement gyakran fürödni a kanálisra. (Aba¹⁸³)

A Békés megyei Gyomán igen kedvező feltételei voltak a nyári fürdőzésnek, hiszen a községet mintegy körülölelte a Körös folyó és annak holtágai. Ennek megfelelően az ott élők legnagyobb része lejárt fürödni, tisztálkodni a lakóházához legközelebb eső fürdőhelyre. Fontosnak tartom megjegyezni, hogy gyermekkoromban, a hatvanas években a fürdőzés, átöltözés stb. teljesen hasonló körülmények között történt, mint ahogy azt az alábbiakban olvashatjuk. Egyetlen dolog változott: a fürdőruhák szabása.

Ín 1922-be vótam ott először anyámmal fürdeni. Mások is jártak, há persze! Hát így a falu szélibe volt az. Akkor még nem vót ilyen törpe víz [a törpe vízmű]. Akkor még az ivóvizet is onnan hordta az a csapat, mer olyan tiszta vót a Körözs.

Hát mondjuk nem vót kabin, mondjuk úgy az idesanyámék, meg az idősebbek is, akik mentünk fürödni, úgy háznál ötöztünk. Ott ilyen nádas házak vótak, oszt adtak egy pár fillért, hogy engedje meg, hogy a szobába felötözzön. Azt is jegyezd meg, amit most mondok! Máma már

¹⁸⁰ Szül. 1911; édesapja cselédből lett 70 holdas bérlő.

¹⁸¹ Szül. 1910; gazdasági cseléd, 1945 után tsz-tag.

¹⁸² Szül. 1904; zsellér, gazdasági cseléd, majd tsz-tag.

¹⁸³ Szül. 1927; zsellér származású háztartási alkalmazott, majd háztartásbeli.

Fürdőzés egy bombatölcsérben összegyűlt vízben, Aba (Fejér m.), 1945.

Fürdőző gyermekcsoport Pusztafalu (Abaúj m.). Fotó: Márkus Mihály, 1939. (Néprajzi Múzeum Fotótára F82965.)

nézd meg a fürdéshe a jányokat! Egy madzag van, itt meg egy gyufásdoboz, oszt a dzsungel kint van! Érted? A nők térgyen alul érő szoknyában. A fürdőruha olyan vót. Nővérem is, anyám is jöttek lefele, oszt olyan térgyig érő ruha vót... Belementek a vízbe, oszt ótán átötöztek. Vót a fűzfa, oszt ott mentek, átötöztek a bokorba. Fírfiaknak nem lehetett felsőrész nélkül fürdeni. Lejött a főszolgabíró, oszt ha nem vót rendesen felötözve, megbüntették. Volt olyan, hogy anélkül fürödünk, minden... megláttuk, hogy jön a gáton a főszolgabíró, szaladtunk befele, oszt vettük fel az atlétatrikót. Gyerekeknek nem vót annyira kötelező, de a gyerekek se fürödtek meztelenül. Valami kis gatyának lenni kellett rajta.

[Kik jártak?] Mindenféle! Na most ez vót a húszas évek elején, semmi jelölés nem volt, három helyen lehetett fürdeni. Nagyon sokan, minden évbe nyócan-tizen belefűlladtak... Mert még akkor nem volt duzzasztva a Körös, nagyon sebes folyása is vót neki. És úgy hívták azt a részt, ahol veszélyes vót, hogy csobogó. Mert ugye nem tudta, hogy meddig milyen, ment, ment, ment, puff, oszt ott meg mán vót két-három méter mély. Aki nem tudott úszni. [Divat volt úszni?] Hát mondjuk azt, hogy a tömeg inkább fürdőzött, így, olyan nagy melegbe lejöttek, és akkor tisztálkodtak is, mer nem volt még akkor gőzfürdő se vagy ilyen strandlehetőség [a mai községi melegvizis strand- és kádfürdőre gondol]. Akkor nyáron lejöttek, osztán nem vittek azok még szappant se, csakhogy mégis hogy vízbe értek. A férfiak általában nem csináltattak, vagy vettek fürdőgatyát, hanem ilyen előkötőt. Na, akkor itt meg vót kötve [a derekán], így le, oszt ide hátra átfogta, így belegyűrte, hát oszt így lehetett fürdeni.

Általába szombat-vasárnap jártak. Még a cséplőgéptől is eljöttek, oszt fürödtek lefele... porosan, piszkosan. Hétköznapi nemigen vótak ott. Még a lovat is levitték nyáron, de ahol a fürdőhely volt, oda nem szabad vót. De még hozzá meg ide nem lehetett errülni, messzibbre se [a fürdőtől folyásirányban felfelé], hogy a ló izéjét ne hozza ide, hanem innentül. De semmi jószágot nem lehetett legeltetni se a közelbe.

Lejöttek, oszt ott vótak naplement tájáig. Mikor ment a nap lefele, oszt a fűzfák közt gyönyörűn látszott, akkor mán pakoltak, mentek az emberek haza. Hoztak le ennivalót, oszt ótán ott kosztolgattak. (Gyoma¹⁸⁴)

Mint majd látni fogjuk, a gyomaiaiak a harmincas évek elejétől már válogathattak a fürdőzés polgárosultabb, modernebb formái között is, ha meg tudták fizetni. A falvak nagy részében azonban ekkor még ezekről nem is hallottak, így csak a hagyományos paraszti fürdőzésről tudtak beszámolni. A fentiekhez hasonló gyakorlatról számoltak be adatközlőim Mohácson, Szentgálon, Döbröközben és Derecskén.

¹⁸⁴ Szül. 1915., becenevén „Atya”. Apja 150 holdas gazda, községi elöljáró. Fiatalkorától máig hivatásos turista, Magyarország legidősebb motorosa. Nyáron a Körös partján szervezi a fiatalok sportéletét. Sporteszközeit (csónakját, labdáit stb.) bárki használhatja. Télen korcsolyapályát, hokibajnokságot szervez. Értékrendjét jellemzi, hogy bár háza felújításra szorulna (minden komfortot nélkülöz), rendkívül igénytelenül él. A kárpótláskor kapott mintegy másfél millió forintot egy BMW motort vett, amit a tisztaszobájában tart.

A gyógyforrásban fürdőző nők és férfiak csoportja az 1800-as évek végén Erdélyben. Fotó: Dr. Balogh Ernő

A szovátai sósfürdő az Erdélyi-medence tájképével. Fotó: Lóczi Lajos, 1887. (Néprajzi Múzeum Fotótára F5382.)

Népünk a legtöbb betegségnél igénybe vesz valamilyen fürdőt – írja Vajkai Aurél a parasztfürdőhelyek és a népi orvoslás jeles kutatója. A történeti Magyarország ásványvizekben és hévizekben gazdag területein magától értetődően kialakultak természetes gyógyfürdőhelyek. A már idézett adatok és további feljegyzések sora tanúskodik arról, hogy ezeket a parasztság kezdettől fogva használta – elsősorban persze gyógyításra. A köznép, illetve parasztok gyógyforrásokban való fürdőzésére sok történeti adatot ismerünk. Több olyan híres fürdőnk van, amely parasztfürdőhelyként működött, s csak később vált kiépített, felsőbb osztályok, illetve a városi polgárság által látogatott üdülőhellyé. A gyógyfürdők látogatásának motivációi és gyakorlata is sok tekintetben emlékeztetnek a búcsújárására.¹⁸⁵

A bevezetőben már említettek mellett régi paraszti fürdőhely volt például a zánkai Vértút, Harkány, Balatonfüred, Parád, az erdélyi Csíkszentimre, Tusnád vagy Szejkafürdő. A melegvízű forrásokat a helyszínen, természetes mederben vagy kádakba töltve használták a kúrához. A hideg vizet általában felmelegítették: elterjedt módszer szerint a fakádba mert vízbe forró köveket vagy vastárgyakat dobtak. A parasztfürdőhelyeken a 19. században és azelőtt a kezelés szinte elengedhetetlen része és népszerű módja volt a köpölyözés és érvágás, amelyet a helyben működő borbély, fürdős végzett. A fürdőket tavasszal és aratás után, valamint ünnepnapokon keresték fel nagyobb számban a gyógyulni vágyók, akik gyakran még kádat is vittek magukkal. A fürdőzők a környékbeli parasztházaknál vagy egyszerű faházakban kaptak szállást, az étkezésről önmaguk gondoskodtak. A módosabb paraszti rétegek körében csak az 1800-as évek vége felé kezdett elterjedni a gyógyfürdői üdülés polgári gyakorlata.

Az alábbiakban egy olyan átmeneti típusú fürdő rövid leírása következik, amelyről édesapám, a dévaványai születésű (1938) Juhász Mihály számolt be. A Dévaványa (Békés m.) környéki tanyák kisbirtokos gazdái sokat szenvedtek a szikes talaj és a tanyák ásott kutainak borzasztó kemény vize miatt. A vizet nem tudták sem mosáshoz, sem tisztálkodáshoz használni, ezért erre a célra esővizet gyűjtöttek. 10 km-es körzetben egyetlenegy fűrt kút volt, el is keresztelték gyógyvíznek. Az ottani gazdát Fürdős Tótéknak hívták, mert a környékbeli tanyák lakói számára szabályos fürdőt nyitott. Nyáron jártak ide, vasárnaponként gyalogosan. Három kádjuk volt külön helyiségekben, azokba melegítettek vizet. Fizetni kellett. Egy család ment egy helyiségbe. Az édesanya előbb megfürdette a gyerekeket, aztán segédkezett a férjének a fürdésben, végül maga is megfürdött. Szappant, törölközőt, tiszta ruhát vittek magukkal, az útra pedig egy kis elemózsiát.¹⁸⁶ Ez a példa már azt mutatja, hogy a paraszti rétegek milyen formában vehették át a polgári típusú fürdőintézmények mintáját.

¹⁸⁵ VAJKAI Aurél (1955) a parasztfürdőhelyekről részletes történeti-földrajzi áttekintést ad.

¹⁸⁶ Ilyen kis fürdők a két világháború között – különösen Erdély gyógyvizeiben gazdag vidékein – sokfelé működtek országszerte. Fényképpel is illusztrált történeti áttekintést ad a fürdők rövid leírásával CSIFFÁRY 2004.

Rituális fürdőzés

A tavaszi vízzel végzett katartikus rítusok számtalan példáját ismerjük. Ezek közül a fürdőélet szempontjából számunkra most csak azok bírnak jelentőséggel, amelyek a természetes vizekben való, szabad ég alatti rituális fürdőzésről szólnak. Ez a fajta tavaszi rítus már jóval ritkábban fordul elő. Nagyobb folyóink (Duna, Tisza) mentén még a 19. században, illetve a 20. század elején is voltak olyan települések, amelyek lakói csapatosan zárándokoltak a folyóhoz, hogy annak az alkalom által megszentelődött vizében megmerítőzzenek.¹⁸⁷ Mára ez a szokás gyakorlatilag teljesen kihalt. (A téma részletes bemutatását lásd külön fejezetben!)

Parasztpolgári fürdőélet

A fürdőélet 19. században kialakult polgári formái, ha egyes elemeiben megegyeztek is a hagyományos fürdőzéssel, gyökeresen új időtöltési, pihenési formát jelentettek. A polgári életforma megteremtette a szabadidőt, amelynek egyik fajta eltöltési lehetőségét épp a népszerű fürdőhelyek és a körük szerveződött szolgáltató-szórakoztató apparátus biztosították.¹⁸⁸ A két világháború között a parasztság polgárosultabb rétegei, valamint a falusi értelmiségiek és iparosok egy része már élt ezzel a lehetőséggel, és ezeket a fürdőhelyeket is látogathatta a maga sajátos módján.

A következő példákban említett fürdőhelyek már az 1937-es országos statisztikában is szerepelnek, és a polgári szabadidő-eltöltés színtereinek tekinthetők. A fürdőzés mint tisztán szabadidő-eltöltési forma gyűjtéseim alapján a parasztság életében a két világháború között kezdett megjeleni, de akkor is csak a polgárosultabb rétegek körében. Ebben az időszakban hirtelen megnőtt a kiépített fürdőhelyek, uszodák, gyógy- és gőzfürdők száma. Az 1937-es statisztikai összeírások szerint¹⁸⁹ 337 fővenyfürdő, 97 uszoda, valamint 162 gyógy-, gőz- és tisztasági fürdő, összesen 596 fürdőintézmény működött az ország területén. A fürdőhelyek (kabinok és öltözőszekrények) számát figyelembe véve a számítások szerint a nyári időszakban naponta maximum mintegy félmillió ember fürödhetett meg. Az alábbi összesítő táblázatban a Dunántúl, az Alföld és az északi megyék fürdőintézményeinek számát tüntettem fel azok típusai szerint és összesítve. A térképen ezek földrajzi eloszlása is jól megfigyelhető. Különösen sok fürdő

¹⁸⁷ A tiszacsegeiek Tiszában való nagypénteki fürdőzéséről: VAJDA 1992. 125–126. Vö. BÁLINT 1980. 260–261. Érdekes párhuzamként említem, hogy RABINOVICS ennek a szokásnak intézményes, egyházi szervezésű formájáról számol be a középkori orosz városok néprajzáról szóló munkájában. (1978. 116–122.)

¹⁸⁸ KÓSA 1993.

¹⁸⁹ *Magyarország üdülő-, fürdő- és szállóhelyei az 1937. évben.* Magyar Statisztikai Közlemények Új Sorozat 104. Budapest, 1938.

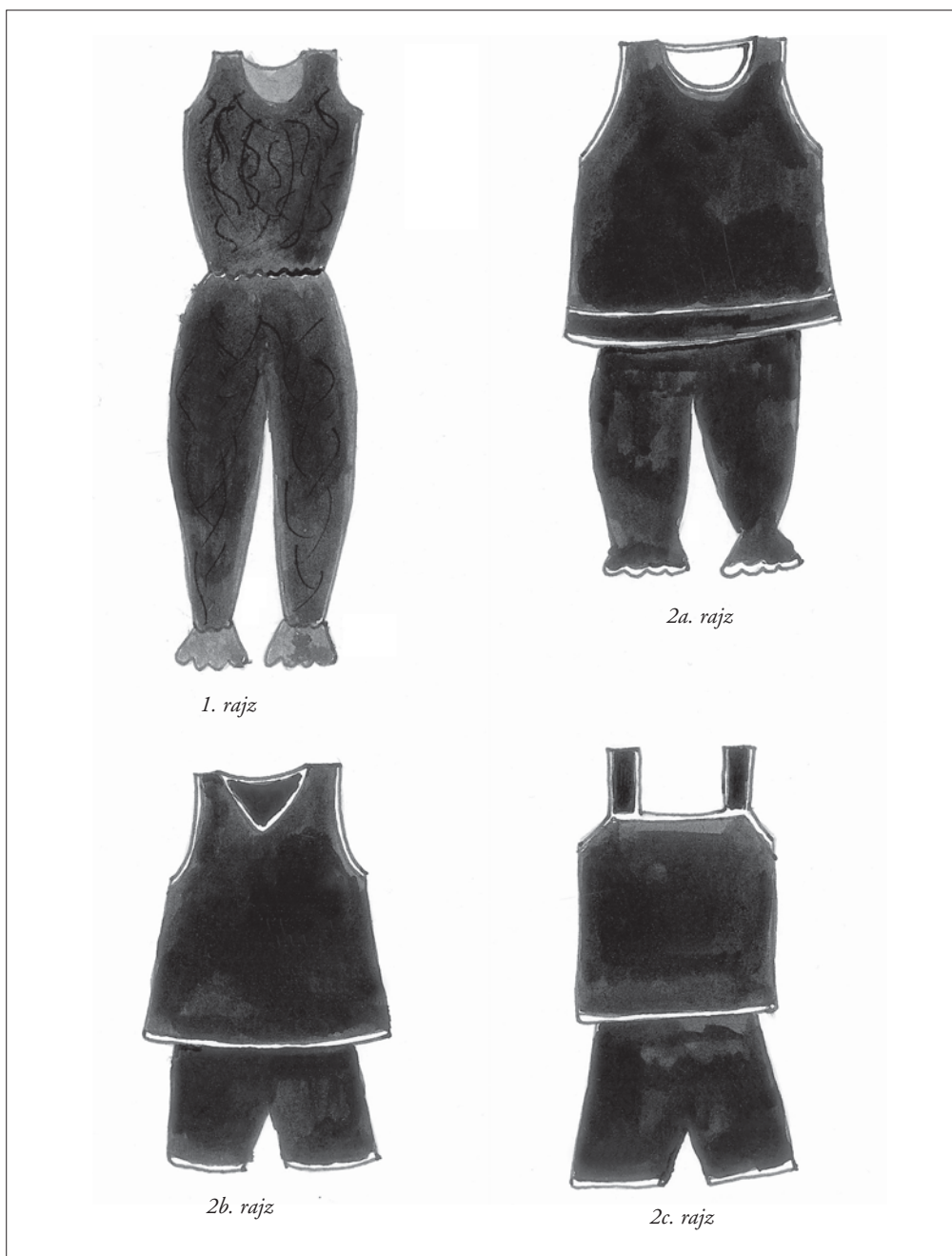
volt a Balaton környékén, Baranya megyében és Pest megyében, az Alföld területét pedig szinte teljesen egyenletesen behálózták.

	Dunántúl	Alföld	Észak	Összesen
Fövenyfürdők	143	149	45	337
ebből folyó menti	30	61	17	108
tó melletti	60	17	4	81
mesterséges	71	99	30	200
Uszodák	31	49	17	97
Gyógy- és gőzfürdők	42	85	35	162
ebből gyógyfürdők	7	6	3	16
gyógy- és gőzfürdők	1	13	2	16
gőzfürdők	0	0	1	1
gőz- és tisztasági fürdő	16	39	9	64
csak tisztasági fürdő	18	27	20	65
Fürdőintézmények összesen	216	283	97	596

8. táblázat
Fürdőintézmények Magyarországon 1937-ben

A Balaton környéki falvakból vasárnaponként a harmincas években már jártak néhányan fürödni a Balaton partjára is.¹⁹⁰ Egy kereskedőcsaládból származó abai asszony¹⁹¹ 16–17 évesen, a harmincas évek első felében néhányszor megfordult a Balatonaligától nem messze lévő szabadstrandon, ahol csak leányok fürödtek. A balatoni kirándulás ötlete onnan eredt, hogy a tanító és a jegyző családját egy abai gazda szállította szekerekkel alkalmanként az aligai strandra. A gazda elhatározta, hogy saját lányait és azok barátnőjét (adatközlőmet) is elviszi fürödni. A leányok első alkalommal még alsóneműben fürödtek a partszakasz egy félreeső zugában, s a vízből kijőve azonnal visszaöltöztek. 1932-ben a fürdőző leányok már az 10. ábrán látható fürdőruhát viselték, melyet maguk varrtak a

¹⁹⁰ A balatoni fürdőélet múltjáról sokan és sokféle szempontú leírást közöltek már. Témánk szempontjából számottevőek például a következők: EÖTVÖS 1900–1909. (1982) I. 73–75.; II. 25–27, 295–299.; VAJKA 1957a–b; 1948; 1955. 81–82.
¹⁹¹ Törő Istvánné Roszkopf Ilona, szül. 1914. Kereskedő, iparos család sarja, férje hentes volt, ő kereskedő, majd háztartásbeli. Római katolikus.

10. ábra

1. Polgári minta után saját kezűleg varrt fürdőruha mintás kartonból.

2. a), b), c) A két világháború között Mohácson viselt fürdőruhatípusok (az adatközlők elmondása szerint).
Fekete klottanyag fehér szegéllyel

fürdőhelyen látott példa nyomán. A fürdőruha oldalt gombolódott, dereka, alja gumis volt, és mintás kartonból készült. Ezek a fürdőzések csak egy-egy délutánt tettek ki, 1945 előtt még az abai intelligencia körében sem fordult elő, hogy egy család hosszabb időt töltött volna valamelyik divatos fürdőhelyen.

A szentgáliak közül többen is elszekereztek nyári vasárnapokon a Balatonhoz, azonban ott kizárólag a férfiak fürödtek klottgatyára vetkőzve, az asszonyok csak a lábukat mosták meg. Adatközlőm édesapját a falubeliek tréfásan *Fürdős* Tamásnak hívták, mert annyira szeretett fürödni.

A nem gyógycélú fürdőhelyek másik közkedvelt típusa volt a harmincas években a polgári mintára, illetve a helyben kialakított fürdőhely, amely a helyi polgári rétegek igényeit szolgálta. Abán például a Dinnyés–Kajtori-csatornának a Nyilas-szőlők mellett, a gőzmalmon túl volt egy kikövezett része, amit jegyzőfürdőnek hívtak. A harmincas évek végén köveztették ki, hogy kényelmesen lehessen fürödni. Ez a hely az intelligencia strandjaként szolgált, itt más nem fürödhetett. Akik idejártak, akár egész napra is kirándulhattak ide, felpakolva pokrócokkal és elemózsiával.

Mohácson a Szúnyog-szigeten volt a fürdőhely. A helybéli iparosok, értelmiségiek valódi fürdőéletet éltek itt a húszas-harmincas években. Adatközlőm 14–15 éves korában már úszni is megtanult mellúszásban. Fürdőruhája fekete klottból készült fehér szegélyű bugyi és felsőrész volt. A vízből kijöve nem öltöztek át, hanem plédre ráfeküdve a vizes fürdőruhát magukon szárították meg. A strandra hétköznapi és vasárnap egyaránt lejártak.

Gyomán a harmincas években már fából épített, komplett szolgáltatásokkal ellátott, beléptidíjas strandfürdő működött nyaranta a Körös partján. Hétvégén a tehetősebbek gőzfürdőbe is járhattak, amely az egyik gőzmalomban üzemelt. Adatközlőm részletesen beszámolt még az árakról is.

Mán a harmincas évekbe mán vót ott egy nagyon komoly valami: 82 kabin volt! A Wagner Márton nevű fakereskedő csináltatott 82 kabint. A vízparton volt egy nagy kosár fából, olyan 7×7 méteres a gyerekeknek, hogy ne essenek ki belőle. Vót egy homokozó, olyan 10×10 méteres, fodrázsműhely, telefonfülke és cukrászda! Ez 1929-től 36-ig működött. Ez a fatelepes saját tulajdona volt. Minden évbe ezt ű fölszedte, oszt elvitte haza, az összeszerelhető volt. Az egész mindenséget. Hisz éppen ezt mondom itt ezeknek, meg Frankónak [polgármester]. Uram, itt telefon volt, a gátrul deszkaút vezetett le! Női-férfi fodrászat volt. És még volt egy valaki, az meg süttött-főzött, ott lehetett enni mindenféle dógokat.

Na ide oszt pénzér lehetett bemenni, na még azt is tudom, hogy a miénk az 56-os számú kabin vót, mer bérelt kabinunk vót. 6 pengő volt egy évre, de az akkor olyan nagy szó volt, hogy 2 pengő 50 fillér volt egy mázsa búza.

Hát aki oda bejött, az a felsőbb gazdaosztály vót. (Ettől erre meg arra olyan 150 méterre vót a mindenki strandja. Ide te ide mentél, levetkeztél, oszt itt belementél a vízbe, itt nem kellett fizetni abba a két ódalba.) Vótak osztán csónakok, lehetett bérelni ilyen evezős csónakokat. Maszeknak vót vagy ötőnknek, mer nekem is már akkor csónakot vettek a szülők, azt, ami most

*A Tóth Vince-féle fürdő Dé-
vaványán (Szolnok m.). Fotó:
Bereczki Imre.
(Néprajzi Múzeum Fotótára
F218549.)*

*Fürdő'kád a dévaványai
(Szolnok m.), Tóth Vince-féle
fürdőből.
Fotó: Bereczki Imre, 1964.
(Néprajzi Múzeum Fotótára
F218548.)*

van. Vót egy ilyen moló, egy ilyen kikötő stég, oszt oda vótak kötve a csónakok. Lehetett bérelni 50 fillérér óránként vagy valami ilyesmi, mert elég drága csónakok vótak azok.

Na oszt jött a háború, az emberek szítszaladtak, háború után meg széthordták az egészet tüzelőnek. Még 46-ba vót hat vagy hét kis kabin, azóta nincs egy se! Na, hát ez borzasztó szegény.

Még egy, amire emlékszem: vót itt a Tisza-malom. [Még ma is áll az épület.] Ennek a malomnak vót gőzfürdője! Vót egy hideg medence, olyan 3×3 méteres, mellette egy nagyon meleg, az más nagyobb vót, egy olyan 5×5 méteres, aztán errébb meg vót egy olyan 4×4 méteres közepes hőmérsékletű. És vót egy gőzkamra. Egy ajtón bementél, megnyitottad a csapot, jött a gőz! Hú! Nagyon bírtam! Oda megint csak a tehetősebbek mentek, mert elég drága volt a belépti díj. Engem nagyapám vitt oda 923–24-be, mint kiskölyköt. Minden szombaton meg pénteken vót csak. Vót olyan kádas is, olyan nagyok. Lépcsőn kellett lemenni, olyan márványszerű valami. Amaz közös vót, amit mondtam. De nem lehetett, hogy nő-férfi együtt. Pénteken vótak a nők, szombaton a férfiak.

Vót öt kád. Te mentél, más engedték is bele a vizet, vagy amikor más elmentek, teleengedték, oszt ha jött valaki, más mehetett is befele. Ott lehetett jól tisztálkodni, szappanozni. Vót masszázs is. Cajgl József nevű koma vót a fürdőmester, lehetett masszíroztatni is. Ez meg is vót, komám, még a háború után is, még akkor is mentünk, mer még nem vót ez a gyomai fürdő. A hajdani gyomai malombéli fürdő szerepét később a hatvanas évek legelején épült Liget fürdő vette át. Egészen a fürdőszobák megjelenéséig az egész község tömegesen, családostul ide járt tisztálkodni, kikapcsolódni hétvégén.

A polgári típusúnak nevezhető fürdőzés másik válfájának (7. táblázat, 2.2.) tekinthetjük a híres gyógyfürdőhelyek falusi, paraszti rétegek által való felkeresését. Hasonlóan az előzőekben leírtakhoz, a látogatás időtartama itt is többnyire egy nap, általában vasárnap. Példaképpen a derecskeieket említhetem, akik a harmincas években vasárnaponként családostul, szekérrel jártak fürödni a légvonalban mintegy 18 km-re lévő Hajdúszoboszlóra. Reggel indultak, ilyenkor nem vettek részt a vasárnapi istentiszteleten. Vittek magukkal ennivalót. A szekérrel mindig maradt valaki, vagy rábízták egy ottani ismerős gazdára a fürdés idejére. A fürdőruha kartonból készült a 10. ábra szerint, a férfiak pedig klottgatyában fürödtek. Úszni nem tudtak, csak lubickoltak, spricceltek a medencében. Dél körül elfogyasztották a magukkal hozott elemózsiát, s ebéd után még néhány órát időztek a fürdőben. Délután négy-öt óra felé már hazaindultak, hogy az állatokat még világosban el tudják látni.

*Mosdás az andocsi (Somogy m.) kegyhely kútjának vizében. Fotó: Takács Lajos, 1956.
(Néprajzi Múzeum Fotótára F124815.)*

III. KIMOSDÓDÁM MINDEN BŰNEIMBŐL

RITUÁLIS TISZTÁLKODÁS

Ó, ÁLDOTT VÍZ

A víz az élet egyik nélkülözhetetlen feltétele: az élő szervezetek jelentős alkotóeleme, az ételek, italok egyik legfontosabb alapanyaga, növényi, állati táplálék, öntözőanyag, a mosakodás, a mosás, általában a tisztítás eszköze, és gyógyító hatása is lehet. Hasznos tulajdonságai mellett azonban a víz az ember számára ártó erőt is képviselhet árvíz, a tavak, tengerek viharos hullámai, a sebes sodrású örvénylő folyóvíz vagy felhőszakadás formájában. A víz tehát egyaránt magában hordoz pozitív és negatív, alkotó és romboló jelleget. Ez az ambivalencia a vízzel kapcsolatos mítoszokban és népszokásokban is felfedezhető.

Vízzel kapcsolatos szokások világszerte mindenütt megtalálhatók, de megnyilvánulási formáik a geográfiai és a kulturális-gazdálkodási körülmények függvényei. A vízkultusz legfejlettebb formái (vízistenység) azokon a száraz éghajlatú földművelő területeken alakultak ki, ahol jól kiépült öntözőrendszerek működtek. Az európai népeknél a víznek nem volt általános istensége, de egyes vizeknek, tengereknek igen. A görög mitológiában Poszeidón például a tenger istene, a titán Ókeanosz háromezer fia a folyók, háromezer lánya pedig a források és patakok istenei. A római Neptunus kezdetben folyók, tavak, de különösen a tenger megszemélyesítője volt. A görög Aphrodité és római megfelelője, Venus – akik nemcsak a szerelem istennői voltak, hanem a termékenységé is – szintén a vízből születtek. A vízi mélység vagy az ezt megszemélyesítő szörnyeteg azonban már a veszély, a halál megtestesítője. Például a bibliai Jónás történetében a cethal gyomra a pokol, az onnan való kijövetel pedig a feltámadás, az új élet kezdete. Számos mitológiában úgy tükröződik a vízhez kapcsolódó két ellentétes fogalom – az élet forrása és a halál motívuma –, hogy megkülönbözteti az éltető égi vizet és a sem öntözésre, sem ivásra nem alkalmas lenti sós vizet. Ahogy például a *Teremtés könyvében* (1.7) olvashatjuk: *Isten megalkotta a szilárd boltozatot és elválasztotta vele a boltozat fölötti és a boltozat alatti vizeket.*¹ A nagy folyókat az emberek életében betöltött meghatározó szerepüknek megfelelően tisztelték: például az indiaiak a Gangeszt szent folyóként, az oroszok a Volgát anyaként (*Mamyuka Volga*), a németek a Rajnát fivérként tartották számon. Az esőt hozó isteneket, például a görög Zeust, a római Jupitert, az ósláv Perunt, a germán Tört és Donart ugyancsak tisztelet övezte. Régészeti leletek bizonyítják, hogy már a paleolitikumtól kezdve Európa-szerte szokásban volt a felszíni vizeknek, illetve azok szellemeinek vagy az azokat megszemélyesítő mitoló-

¹ TOKARJEV 1988; FILIMONOVA 1983. 131–132; PULMAN 1985. 310.

giai alakoknak bemutatott ember-, állat- és egyéb áldozat. Akár a víz felé bemutatott áldozat késői utóéletének is tekinthetjük a különleges tiszteletnek örvendő forrásokba, kutakba dobált tárgyakat, pénzérmeket, ékszereket vagy az új hajó vízrebocsátásakor a pezsgősüveg széttörését a hajótesten.²

A víz, mint a négy elem egyike, a tűz ellentéte és kiegészítője. Az alakatlan, formátlan, mindent magába fogadó víz a teremtésmítoszok őselemeként az univerzális anyaméhnek, a kezdet és a vég káoszának megfelelője, és tipikusan női princípium. A formát öltött víz, a folyó, az eső, a harmat viszont már inkább maszkulin jellegű. Amerre folyik, vagy lehullik, mint férfimag, áldást, isteni eredetű termékenységet hoz, megtermékenyíti az anyaföldet. E kétféle jelleg, amely időnként egyértelműen nem is különíthető el egymástól, a vízzel kapcsolatos rituális szokásokban ölt testet. A vízzel való locsolásnak a legtöbb kultúrában maszkulin jelleget tulajdonítanak. Ezzel szemben a vízbe merülés feminin jellegű. A vízből mint az élet forrásából kiemelkedő dolog formát kap, behatárolhatóvá válik, vagyis megszületik. A vízbe merülés az eredethez való visszatérés, a forma elvesztése viszont nemcsak a halált, hanem a régi élet megszűnésével az újjászületés lehetőségét is magában hordozza. A különféle megtisztulási és beavatási szertartásokban, mágikus gyógyító eljárásokban éppen ezért fordul elő oly gyakran a rituális vízhintés, mosakodás vagy fürdő.³ Könyvünk e harmadik részében a legkülönbözőbb, vízzel kapcsolatos hiedelmeket, mágikus eljárásokat, rítusokat mutatjuk be, amelyek végső soron mind visszavezethetők a fenti mitológiai szerepekre. E szokások és hiedelmek tehát változatosságuk ellenére az ősi szimbolika azonos struktúráját rejtik magukban, amelyek hosszú évszázadok elteltével is állandóak maradtak.⁴

A vízzel kapcsolatos ősi jelképrendszerek mellett az említett szokások hátterében a rituális tisztaság és tisztátalanság fogalomköre is erőteljes hangsúllyal és ugyancsak állandó struktúrájú rendezőelvként jelenik meg.

² MARINGER 1973. 709–750; COUSSÉE 1982. 23–33; LEFÈVRE 1991. 31; FILIMONOVA 1983. 134; BORD 1986. 73–95.

³ REUSS 1997.

⁴ ELIADE 1987. 128–129.

TISZTA ÉS TISZTÁTALAN ÁLLAPOTOK ÉS AZ EZEKKEL KAPCSOLATOS HIEDELMEK

A tisztaság fogalma többszörösen összetett, viszonylagos és az időben változó. Az előzőekben részletesen tárgyalt *fizikai* tisztaságon túl gyakran ugyanolyan vagy fontosabb szerepet játszik a *lelki, erkölcsi* értelemben vett tisztaság. Az erkölcsi értelemben vett tisztaság leginkább az adott kor morális előírásai, elvárásai szerinti életsílust, viselkedést takarja. Ezért asszociálhatók a tisztaság fogalmához a *rendes, egészséges, szép, illendő* és más hasonló minősítések, sőt esetenként az adott közösség elvárásai függvényében helyettesíthető is ezekkel. Az ókori, sőt egyes mai népek mágikus gondolatvilágában a „tiszt” és „tisztátalan” szavak viszont olyan fogalmakat jelölnek, amelyek sem a fizikai, sem az erkölcsi értelemben vett jelentésükkel nem azonosak, de sok vonatkozásban kapcsolódnak hozzájuk. Ez a *rituálisnak* nevezett tisztaság, illetve tisztátalanság, mert a megtisztulás rituális aktusok keretében megy végbe.⁵ Ebben az értelemben az a tisztátalan, amely veszedelmes erővel terhes, vagy ilyeneket szabadíthat fel, ezért kerülendő. Tulajdonképpen tehát a „tabu”, amely ember, állat, cselekvés és tárgy egyaránt lehet. Vallásos gondolkörben a tisztaság és tisztátalanság elősegíti, illetve lehetetlenné teszi az embernek az istenséggel való kapcsolát. A rituális tisztátalanság oka lehet fizikai, de erkölcsi értelemben vett tisztátalanság is. Legtipikusabb forrásai a nemiséggel, halállal, betegségekkel kapcsolatos dolgok, egyes állatok, ételek, valamint minden, ami kívülről érkezik és idegen.

A *tisztátalan* és a *szent* azonos gyökerekre visszavezethető fogalmak. Mindkettő tabu alatt áll, mindkettő a felsőbb hatalmakra tartozik és *ragályos*, azaz átterjedhet arra, amivel valamilyen módon érintkezik. A tisztátalanság és tisztaság effajta értelmezését a legtöbb hagyományos kultúrában megtaláljuk a primitív törzsi kultúráktól kezdve az ószövetségi törvényeken át az európai paraszti kultúrákig. Legközismertebb példái a zsidó rituális tisztasági előírások és tisztálkodási szabályok.

A Biblia ószövetségi könyveiből tudjuk, hogy Izraelben a tisztaság törvényei lényegében vallási, ezen belül elsősorban rituális jellegűek voltak. Vallásos jellegű tevékenységek előtt kötelező volt a tisztálkodás mind a papok, mind pedig a hívek számára. Az Úr utasításai Mózesnek a szentély felépítésére és berendezésére vonatkozóan a következők voltak:⁶ *Készíts bronzból egy mosdómedencét talapzattal. Állítsd a találkozás sátra és az oltár közé, tölts bele vizet, hogy Áron és fiai megmossák kezüket és lábukat. Mielőtt belépnek a találkozás*

⁵ SUMNER 1978. 761–767.

⁶ 2Móz 30, 18.: vö. 2Móz 39, 8., 2Móz 40, 30–32.

sátrába, le kell mosni magukat vízzel, nehogy meghaljanak. Hasonlóképpen akkor is, ha az oltárhoz lépnek, hogy a szolgálatot elvégezzék...

Tisztátalan volt minden, ami kívülről jött és idegen volt: az idegen isten, idegen szokások, országok, ételek, a körülméletlen férfi, a kultikus prostitúció, a halottlító vagy jövőmondó tevékenysége. Ezért kellett az idegeneket kerülni, a kánaániak szentélyeit és kultikus tárgyait elpusztítani, a zsákmányt és a fogságból hazatérő embereket pedig megtisztítani. Tisztátalanok voltak továbbá a nemiséggel, halállal kapcsolatos dolgok, a leölt vagy elpusztult állat, a beteg ember (leprás), ezért nagy hangsúlyt fektettek a tisztátalanságok elkerülésére és az azoktól való megszabadulásra mosakodás és a ruhák kimosása révén. Ez a bonyolult szabályrendszer, amelyet a zsidóság a későbbiekben még részletesebben kidolgozott,⁷ fejlett identitástudatot eredményezett, s ez nagymértékben hozzájárult a zsidóság fennmaradásához.

Jézus a rituális tisztaság helyett az erkölcsi tisztaságot tartotta fontosnak. Jól megvilágítja ezt a felfogást az Újszövetségben olvasható vita a farizeusi hagyományokról. *A farizeusok látták, hogy Jézus egyik tanítványa mosatlan kézzel eszi a kenyeret. (...) A farizeusok és általában a zsidók nem esznek addig, míg meg nem mossák a kezüket könyökgig (...) És ha piacról jönnek, addig nem esznek, míg meg nem mosakszanak (...) Jézus: „Az Isten parancsait nem tartjátok meg, de az emberi hagyományokhoz, a korsók és poharak megmosásához és sok ehhez hasonlóhoz ragaszkodtok.”*

A fizikaival szembeni erkölcsi tisztaság túlhangúlyozása jelenik meg aztán a középkori Európa tisztaságeszményében is. Tipikus példája ennek két magyar női szentünk, Szent Margit és Szent Erzsébet, akiknél az aszketikus élethez hozzátartozott a tisztálkodás örömeiről való lemondás. Szent Margit – ahogy azt a szentté avatási perben a sororok teljes konventje tanúsította – 17 éven át sosem fürösztötte meg testét, még súlyos betegségekből felépülve sem, ennek következtében élőködők gyötörték. A betegeket azonban rendszeresen fürdővel gyógyította, s évente nagycsüttörtökön a szolgáló sororok lábát is megmosta.⁸

Az iszlám rituális tisztálkodási szabályok – amelyek lényegüket tekintve a zsidókéhoz hasonlóak – közeli rokonságban állnak az ókori görögök és rómaiak hasonló szabályaival is, de korántsem olyan szigorúak, mint az ószövetségi előírások. A víz a muszlimoknál is a halál és az újjászületés helye. A kegyelem, a megtisztulás és az élet kifejezőjének tartják. Az eső vagy a forrás isteni kinyilatkoztatás. Az iszlámban fontos szerepet játszik a kultikus tisztálkodás: a hívőnek arcot, kezét és lábat kell mosnia, mielőtt a mecsetbe, Allah színe elé lép.

Hasonló – bár kevésbé következetes – szabályrendszer fedezhető fel az oláh cigányok tisztaságról alkotott elképzeléseiben is. Ők különbséget tesznek „tisza” és „tisztátalan”

⁷ A *Sulchán Aruch* címmel 1564-ben Velencében megjelent törvénygyűjtemény a zsidóság legolvasottabb könyvei közé tartozik. Többször átdolgozták, kiegészítették, illetve kivonatossan, populárisabb formában is kiadták (GANZFRIED 1930; 1934–36; 1936). Ezek közé tartozik például LEBOVITS József 1927-ben kiadott lexikona is. (Bővebben erről: RÉKAI 1997. 55–56.)

⁸ BELLUS–SZABÓ 1999. Boldog Margit élettörténete és szentté avatási perének tanúvallomásai; 32, 64, 68, 73, 80, 84.

viselkedés, cselekvés, jelenségek, tárgyak, emberek és állatok között, gyakran a leglényegesebbnek éppen ezt a jellemzőt tartva. Ez a két ellentétes fogalom alapvetően meghatározza a társadalmi érintkezés szabályait és a szokásokat. A „tisztá” fogalomnak két ellentétpárját ismerik: egyik a „piszkos” jelentésű, amely a fizikai szennyeződésre vonatkozik, a másik a „tisztátalan” jelentésű, amely inkább rituális jellegű, bár néha egybeeshet az előzővel. Tisztátalan a beteg, a halott és minden, a nemiséggel kapcsolatos dolog (alsótest, menstruáló nő, gyermekágyas anya és az újszülött a gyermekágy ideje alatt). Ezen kívül az, hogy még mi tiszta és mi tisztátalan, illetve milyen mértékben, jól meghatározható két ellentétpár (külső ↔ belső; alsó ↔ felső), illetve ezek kombinációjának segítségével. Például tisztátalan az idegen (külső), a nemileg aktív élőlények alteste, a talaj és a talajvíz (alsó). A belső és alsó szobapadló vagy a tűzközei földfelület tiszta az egyéb földterületekhez viszonyítva. A szemét a földön piszkos, de nem tisztátalan, ha saját területen található. A legállandóbb és legegységesebb szabályok a test tisztaságával, az étkezés és tisztálkodás körülményeivel függenek össze.⁹

A magyar hiedelmekben és szokásokban is felfedezhetők a fentiekhez hasonló elképzelések, de sokkal nehezebb ennek a kritériumrendszernek a csomópontjait megtalálni, hiszen a magyar parasztnak többnyire még közvetlen szava sincs a rituális tisztaság–tisztátalanság kifejezésére. Ugyanakkor nagyon sok hasonlóság (egyes esetekben közvetlen megfelelés) fedezhető fel például a szexualitással (menstruáció, gyermekágy), a beteg vagy halott testtel kapcsolatos hiedelmekben és szokásokban, ami arra utal, hogy ezek az egy-egy kultúrkörből jól ismert rituális tisztasági szabályok globálisabb érvényűek, mint első pillantásra feltételeznénk. Ezért is idéztük részletesebben távoli kultúrák ide vonatkozó szabályait. A magyar hagyományban előforduló rituális tisztasági szabályok összes típusának bemutatása meghaladná e kötet kereteit. Minthogy fő témánk a tisztálkodás, elsősorban azokra a szokásokra, hiedelmekre összpontosítjuk figyelmünket, amelyekben a tisztátalanság megszüntetésében a mosdás, illetve a víz játszik főszerepet.

A tisztasági szabályokat semmiképpen nem tekinthetjük pusztán higiéniai megfontolások következményeinek, sem olyanoknak, amelyek egymástól elszigetelten, véletlenszerűen jöttek létre. E szabályok olyan nagy kategóriákat állítanak fel, amelyekben az egész univerzum hierarchizálódik és strukturálódik, továbbá egy teljes következetes kritérium- és értékrendszert hoznak létre, amelyekben az étkezési, kultikus és szexuális szabályok is megfeleltethetők egymásnak.¹⁰ E rendszer lényege a tisztátalanra (veszedelmesre, bizonytalanságra, ellentétre), más szóval rendezetlenségre adott elsődleges válaszreakció a szisztematikus osztályozás: *rendezett kategóriák létrehozása, amelyek egyfelől megmagyarázzák a rendetlenséget, másfelől helyreállítják a rendet. Magától értetődik, hogy*

⁹ WILHELM 1993. 32., STEWART 1994. 210–214; SZUHAY 1999. 103–104.

¹⁰ DOUGLAS 1966.; vö. NEUSNER 1973; NEWTON 1985; CARMAN–MARGLIN 1985; STEWART 1994. 207–240; WILHELM 1993.; SZUHAY 1999. 103–135.

*Gyermekfüröztés (Szatmár m.). Rontás ellen a gyermek fürdővizét kasza élén kellett a teknőbe önteni:
„Az vágná meg magát, aki meg akarná rontani” – tartották. Fotó: Luby Géza, 1937.
(Néprajzi Múzeum Fotótára F77601.)*

*ennek a rendteremtésnek elsődleges médiuma történelmileg maga az emberi test, mivel a test a leginkább mindenütt jelenvaló, a legtermészetesebb és leginkább kéznél levő forrása a rend és rendetlenség allegóriáinak.*¹¹

Tiszta és tisztátalan állapotokkal kapcsolatos hiedelmek a magyar néphitben

A magyar néphitben meglévő rituális tisztaságról és tisztátalanságról alkotott elképzelések szembeötlő módon jelennek meg a különböző rontástól védő hiedelmekben. E hiedelmeket két nagy csoportra oszthatjuk. Az első csoportba tartoznak azok a hiedelmek, amelyek a rituálisan tiszta, de valamiért sebezhető egyént a tisztátalanságtól, rontástól védik. A másik csoportba pedig azokat sorolhatjuk, amelyek a rituálisan tisztátalan állapotú személy ártó hatásától védik meg a közösség többi tagját.

A tisztátalanság (rontó erők) elleni védekezés

A rituális szempontból tiszta állapotú személyek esetén rontás veszélye forgott fenn abban az esetben, ha az illető testével érintkezésbe került dolgok ártó erőknek lettek kiszolgáltatva. Számtalan hiedelmet ismerünk például a haj, köröm, szőrzet, ruhadarabok, lábnyom vagy mosdóvíz rontásra alkalmas voltaival kapcsolatban. Hangsúlyozottan érvényesültek ezek az ilyen szempontból védtelenebbnek számító csecsemő (különösen a még keresztetlen), illetve kisgyermek esetében. Éppen ezért ezek mosdatóvizét, sőt néhol még a felnőttek lábmosó- és mosdóvizét is azért kellett meghatározott szabályok szerint kiönteni, hogy az esetleges ártó hatásoktól, rontástól védjék a – rituálisan tiszta – mosakodót. A legfontosabb és általánosan ismert szabály szerint a mosdóvizet napnyugat után tilos volt kiönteni, sőt még a száradó pelenkákat sem hagyták kinn. A szabályt sokféleleképpen indokolták, például: *hogy sírós ne legyen; hogy el ne tapossák a gyerek álmát; hogy ne járjanak keresztül rajta; hogy a rosszak meg ne rontsák; hogy ne legyen fejfájós, hasfájós; hogy nyugodtan aludjon.*¹² E sokféle indoklás hátterében azonban egyértelműen azok a régen országszerte ismert elképzelések állhatnak, amelyek szerint napnyugta után a ház körül tanyáznak a házban elhalt lelkek: *Ősi apánktól úgy tanultuk volt, hogy az áldott nap, mikor elszentül, azután a mosdóvizet ne öntsük ki... aszonták, hogy napszentületkor előjönnek a halottaink, s kakasszóval elmennek.* (Pusztina)¹³

Vót, aki olyan babonás vót, hogy nem öntötte ki este a gyerek fürdővizét, mer azt mondta, hogy ha azon valaki jár, akkor megbetegszik a gyerek. (Aba)

¹¹ TURNER 1997. 12.

¹² BERZE NAGY 1940. III. 67. 9.; KÁRA 1973. 54.; GÖNCZI 1937. 63.

¹³ Szinte szó szerint megegyezik HEILIG Balázs egyetemi hallgató 1992-es gyimesi gyűjtésével.

Nem öntöttük ki, me' másnap szoktunk hozzá önteni, aztán abba kimostuk a pelenkákat. Nem öntötték ki, hogy nem tud akkor aludni, vagy nyugtalanul alszik a gyerek. A főlnők se öntötték ki a lábmósó vizüket sose, mer aszonták, akkor nem tudnak pihenni. Valami izéje vót neki, valami hátránya, az biztos. (Aba)

A víz kiöntésekor arra is kellett ügyelni, hogy melyik égtáj felé, illetve az udvar melyik részébe öntik. *Hát mondjuk, ha este fürdették a gyereket, nem szabad vót napnyugat után kiönteni. Meg mikor a nap lenyugodott, a pelenkáknak se vót szabad kiterítve lennyi. Hogy nyugodtan aludjon a csimota. Mindig nyugatnak, a pelenkavizet is, mindent nyugatnak kellett önteni. Én ilyen babonás vótam ám. (Aba)*

A szemét kivisére a mosdóvízzel megegyező szabályok vonatkoztak. *A szemetet napszállat előtt ki kell vinni a nagylánynak trágyadombra, különben nem megy férjhez. Napszállta után nem szabad szemetet kivinni, mert kiviszik az álmat és a szerencsét. Mások szerint „a halottját önti szembe az, aki este önti ki a szemetet”. A vizet sem szabad kiönteni, vagy ha kiöntik, csak észak felé, „mert leöntik a Napot”* – írja Luby Margit Szatmár megyei gyűjtésében.¹⁴ Az újszülött első fürdetővizével kapcsolatosan még szigorúbb szabályokról tudunk. Nemcsak napnyugta után, hanem szombaton egész nap tilos volt a vizet kiönteni. Kiöntéskor a teknőt mindig lábtól fordították a földnek, s a víz felét a keresztútra, másik felét pedig valami *boszorkányos* növény – fűzfa, bodzafa, istenátkozta tüske, vagy fiúét körtefa, lányét almafa – tövére.¹⁵

Ezek az elképzelések egyértelműen arra utalnak, hogy a mosdóvízzel érintkezve a halottaknak még a szellemei is ártó hatásúak lehetnek, mert a halál rituálisan tisztátalan. Bizonyosan nem véletlen, hogy épp a betegséggel és a halállal kapcsolatos szokások között alakultak ki olyan, mosdóvíz kiöntésével kapcsolatos hasonló szabályok, amelyek viszont – ellenkező előjellel – épp ezeknek az állapotoknak a tisztátalanságától igyekeznek a közösséget megóvni.

Az újszülött és csecsemő rontás elleni védelmére általánosan és nagy változatossággal elterjedtek egyéb hiedelmek és mágikus eljárások is. Szigetközben például a csecsemő vízbe tévésekor rontásűző mondókát mondtak:

*Jézus, Mária szent nevibe
Belemegyünk a fürdőbe.*

Háromszor kellett körüllocsolni a lábától kézzel merített vízzel, s csak ezután kezdődhetett a lényegi fürdetés.¹⁶ A számtalan egyéb példa közül még egyet idéznék, amely azért érdekes, mert a „tisztátalan” kategóriát is tartalmazza. Sófalván úgy tartják, a csecsemőt

¹⁴ LUBY 1935. 206.

¹⁵ SZENDREY Ákos és SZENDREY Zsigmond írja *A magyarság néprajzában* (IV. 138–139.)

¹⁶ TIMAFFY 1980. 146.

nem jó magára hagyni, mert ilyenkor gonosz szellemek veszik körül, amelyek fejfájást, gyomorrontást, álmatlanságot okozhatnak. Bibliát vagy énekeskönyvet tettek a gyerek mellé, mert ezt tartották a legjobb védekezésnek a *tisztátalannal* szemben. Hódmezővásárhely környékén a keresztelőig éjszaka sem hagyták sötétben a gyermeket, nehogy a gonosz szellemek a sötétben hatalmába kerítsék az ártatlan lelket.

Az eddigiekben a csecsemőt mint rituálisan tiszta, védelemre szoruló lényt ismerhettük meg. Fontos azonban tudnunk, hogy a még kereszteletlen újszülött viszont bizonyos szempontból tisztátalannak számított. Az ún. *kelevényes* kisgyermeknek is *ki kell tisztúlnia*, sőt a betegséget a születés után a csecsemőbe átfolyatott túlzott mennyiségű placentavér (*kelevény!*) rossz hatásának tulajdonították. Tehát az újszülött is hoz magával tisztátalanságot, s ezt a kolosztrum tisztítja ki belőle. Vésztőn ezzel a felfogással összhangban a meconiumot *másvilági fertőnek* nevezik!¹⁷ Ugyancsak az újszülött tisztátalanságára utal az a közismert és évszázados szabály, hogy halála esetén nem temethető a temetőn belülre, s a néphit szerint lelke sem üdvözülhet, nem kerülhet a mennyországba.¹⁸

Tisztátalan állapotok

Betegség, halál

A fekvőbeteg vagy halott testével érintkező dolgokat – tisztálkodóeszközöket, fehérneműt, ágyneműt, sőt mosdatóvizet – a legtöbb helyen az egészséges emberekétől elkülönítették valamilyen módon. A beteg külön mosdótálat, szappant, mosdatórongyot, törölközőt használt, amelyet az ágya közelében helyeztek el. A tálat a szappannal az ágy alá tették, a törölközőt az ágy végére terítették. A beteg mosdóvizét járatlan helyre öntötték, ahol senki sem léphetett bele. Alsó-Baranyában *ha a házban beteg van, meg kell fürösztetni, és a fürdővizet az ajtó sarkán kell leönteni*.¹⁹ Borsod megye északi vidékén a templomkerítés tövébe öntötték a keléses és rühes betegek lemosó vizét.²⁰

A halott olyannyira tisztátalannak számított, hogy óvó rendszabályok egész sora tiltotta mindazokat a tevékenységeket, cselekedeteket, amelyek ezt a tisztátalanságot más emberek, állatok felé közvetíthette volna. Általánosan elterjedt hiedelem szerint a halottal érintkező minden tárgy puszta megérintése is sárgaságot, sőt akár halált okozhat.²¹ Ezért a vizet járatlan helyre öntötték, a mosdató rongyot, szappant, fésűt, borotvát, törölközőt, állfelkötő

¹⁷ GRYNAEUS Tamás szíves közlése.

¹⁸ Erre vonatkozóan a néprajzi irodalom igen gazdag. Pl. a már idézett KAPROS 1986. 231–240.

¹⁹ BELLOSICS 1899. 308.

²⁰ SZENDREY Á. – SZENDREY Zs. 1940. 207.

²¹ LELE–WALDMANN 1971. 619; KÁRA 1973. 56; BECK 1975. 520; FEHÉR 1975. 63, 545; K. KOVÁCS 1944. 52–31; LUBY 1935. 180; SCHRAM 1972. 122. A halottmosó víz mint rontószer: PÓCS 1964. 168, 928.

*Nagybeteg öregasszony ágya
szélére „kiültetve”,
hogy „ne süljön a háta”.
Hosszúvölgy (Zala m.).
Fotó: Kerecsényi Edit, 1963.
(Thúry György Múzeum,
Nagykanizsa, Néprajzi Fo-
tótára 2041.)*

*Betegágy szélén ülő asszony.
Dévaványa (Békés m.).
Fotó: Molnár Balázs, 1962.
(Néprajzi Múzeum Fotótára
F171836.)*

kendőt elégették, elásták, esetleg a halott mellé tették a koporsóba. Az ágyszalmát, a halott mosdatás előtti ruháját, az ágyneműt elégették, esetleg ez utóbbiakat a szegényeknek vagy a halottmosó asszonynak ajándékozták. Amíg a halott a háznál volt, nem volt szabad tüzet gyújtani, sütni-főzni, mosni. Abból a helyiségből, ahol a halál bekövetkezett, minden ételt ki kellett vinni, hogy ne romoljon meg. A házból nem lehetett szemetet kivinni, sőt kifelé seperni sem. A sárgaságtól félve a halottas házból semmit nem kértek kölcsön, és az ablakon sem néztek be. A holttest tisztátalanságára utal a temetés utáni, halotti tor előtti „kötelező” kézmosás országszerte elterjedt szokása is.

Szigetközben a halottmosó vizet nem lehetett kiönteni az udvarra, még a ganédombra sem, mert „rontás” származhatott belőle, ezért csak a kerítés tövébe öntötték.²² Zentán a halottmosó vizet a bodzafa tövébe, kert sarkába, fal tövébe a csurgásba öntötték, lehetőleg naplemente irányába. *Ha kelet felé öntik, a halott is felkel* – mondták.²³ Gomboson a halottmosdatásra használt cserépedényt összetörték, elásták a mosó ruhával, szappannal, törölközővel, fésűvel együtt.²⁴

A bűnbeesett Éva

A szexualitással kapcsolatos dolgok kisebb-nagyobb mértékben minden kultúrában rituálisan tisztátalanok. A csak nők esetében lehetséges menstruáció, terhesség, szülés és gyermekágyas állapot okozta tisztátalanság azonban a magyar hiedelem- és szokásrendszerben jóval nagyobb súllyal esik latba, mint mondjuk az ószövetségi törvényekben a férfiak magömlés utáni tisztátalansága.

A menstruáló nő tisztátalanságára vonatkozó szabályokat már az ószövetségi törvényekből ismerjük: *Mikor az asszony lesz magfolyóssá és véressé lesz (...) hét napig legyen az ő havi bajában, és valaki illeti azt, tisztátalan legyen estvéig. Mindaz is, min hál (...) és amin ül, tisztátalan legyen. És mindaz, ki illeti az ő ágyát (...) És mindaz is, ki illet bármely holmit, amelyen ült, mossa meg ruháit, és mosódjék meg vízben, és tisztátalan legyen estvéig.* (3Móz 15.19–22.) A magyar hagyományban a menstruáló nő tisztátalanságára utaló hiedelmekre bőven van adatunk, azonban a tisztátalanságtól megszabadító rituális mosakodás szokása hiányzik. Sőt ellenkezőleg: Temesváry Rezső kiterjedt adatgyűjtése alapján írja, hogy a menstruáció alatt a nők többnyire nem mosakszanak, különösen altestüket nem mossák, és nem váltanak tiszta ruhát. (Azért is, hogy „ne öregedjenek meg”.) A fürdés azért is tilos, mert „a nő vére elmegy a vízben”. A menstruáló nő látogató tisztátalansága például veszélyt jelenthetett az újszülöttnél, ezért csak külön óvintézkedések esetén mehetett végbe. Számos

²² TIMAFFY 1980. 176.

²³ KÖRMÖCI–SZABÓ 1970. 105.

²⁴ JUNG 1978. 134–135.

helyen tilos volt a havibaj alatt kenyeret sütni, befőttet, káposztát, uborkát télire eltenni, kútból vizet húzni, sőt az utcára kimenni, vagy sokat beszélni.²⁵

Az oláh cigányoknál a nemi érés bekövetkezte után a nemek külön alszanak, és el kell sajátítaniuk a tisztasággal és tisztátalansággal kapcsolatos valamennyi rendszabályt. Ezek lényege, hogy a nő alteste fogamzóképes korszakában (tehát az első menstruációjától az utolsóig) gyakorlatilag folyamatosan tisztátalan. Például a főzés, étkezés dolgai a kötény kivételével nem érintkezhetnek a szoknyával, a talajjal és bármely más célra (mosás, mosdás) szolgáló edénnyel. Ha ez megtörtént, az ételt vagy tárgyat – legyen bármilyen értékes is – el kell dobni. A nő nem lépheti át, szoknyájával nem érintheti a férfiak szerszámaikat, különösen a lóval kapcsolatos dolgokat, sőt beszélni sem beszélhet róla (a már nem menstruáló öregasszonyok igen!). Mosáskor és mosdáskor lehetőség szerint az alsó és felső testet külön kell megmosni, és az alsó és felső ruhadarabokat, valamint a férfi és női ruhákat sem szabad egy edényben mosni.²⁶

A terhes nő tisztátalanságára utaló tilalmak hasonlóak a menstruáció időszakára érvényesekkel: káposztát, uborkát savanyítani, gyümölcsöt befőzni, kovászt keverni tilos, mert megromlanának. A tilalmak persze ebben az esetben egyúttal gyakran a testi megerőltetés miatti vetéléstől is óvnak: például terhes nő csak olyan messzire mehet ki a házból, hogy még lássa a ház tetejét; ne másszon gyümölcsfára, mert a fa kiszárad (Ludányhalászi) vagy nem hoz termést abban az évben (Litke).²⁷ Mint fentebb már idéztem: a moldvai Pusztinán a terhes asszony a Tázlóban *nem firedett, mer a csecsemőnek a file foly*.

A gyermekágyas anya az avatásig tisztátalannak számított, amit a vele kapcsolatban kialakult országszerte ismert hiedelmek is igazolnak. Az avatás vagy *egyházkelő* néven ismert, egyházi rítussal egybekötött szokás a gyermekágyas időszak végét jelentette a szülés után hat héttel. Ez a szokás nem más, mint az anya avatásának ószövetségi mintára megtartott cselekménye. Mózes törvényei szerint ugyanis az anya a gyermekszülés után bizonyos ideig tisztátalannak számított, ezért a közösséggel nem érintkezhetett: *...maradjon otthon, semmiféle szent dolgot nem érinthet, a szent helyre sem mehet be, míg el nem telnek tisztulásiának napjai...* (3Móz 12, 4.). *Ha az asszony fogan és szül, tisztátalan lesz hét napig... Még harminchárom napig maradjon otthon az anya, amíg meg nem tisztul a vértől.* (3Móz. 12, 1–4.) A tisztulási idő tehát összesen 40 nap volt, ami a hat hétig tartó gyermekágyagnak felel meg. Lány születése esetén a tisztulási idő 80 nap volt. Ennek leteltével a szülők első útja a templomba vezetett, ahol áldozatot mutattak be. Ez az ószövetségi eredetű szokás általános gyakorlat maradt a római katolikusoknál, akik hat héttel a szülés után az anyát szertartás keretében vezették vissza a templomi gyülekezetbe.

A protestáns egyház kezdetben elzárkózott az avatási szertartástól, de mivel sok helyen minden tiltás ellenére is gyakorolták, a 19. századra az egyházkelő szokása általánossá vált

²⁵ TEMESVÁRY 1899. 10–11.

²⁶ STEWART 1994. 215–222.

²⁷ KAPROS 1986. 160., további adatok: TEMESVÁRY 1899. 38; GÖNCZI 1937. 48.

a protestánsok körében is. A gyermekágy ideje azonban változó volt. Ahol szükség volt az asszony munkájára, ott már a 3-4. hét után megtartották, ahol megengedhették maguknak, ott kivárták a hat, sőt hét hetet is.²⁸

A gyermekágyas és szülő anyával kapcsolatos hiedelmek lényege, hogy a vele való érintkezés veszélyes az élőlényekre és a tárgyakra is. A 19–20. század fordulóján a szüléshez például még nem tettek tiszta lepedőt, csak olyan rossz régi ruhadarabokat, amit utána ki lehetett dobni. A pusztinai asszonyok régen a földön szültek, *mikor jött a szülés, ágyat csináltak szalmából. Három napig ott kellett legyen, mer a Szüzanya is a földön szület.* A szülő asszony tiszta ruhát sem váltott.²⁹ Szülés után a méhlepényt és a véres lemosóvizet néhol az eresz alá ástott lukba öntötték és betemették, vagy elásták a trágyadombba, mindenesetre olyan helyre kellett kerülnie, ahol nem járnak fölötte. Ez alatt az időszak alatt az anya nem hagyhatja el a házat, mert valami baj történik: például amerre megy, arra jár a ménkű, vagy amelyik házba belép, ott elszaporodnak a férgek. Egyes indoklások konkrétan utalnak a tisztátalanságra: első útjának a templomba kell vezetnie, hogy megtisztuljon. Mindenütt ismerték a víz húzás tilalmát (férges lesz a kút vize) és az étkezéssel (kenyérszelés, asztalhoz ülés, főzés), valamint egyes textilmunkákkal (varrás, szövés, fonás, mosás) kapcsolatos tilásokat is.³⁰

Az oláh cigányoknál a gyermekágyas anya tisztátalansága miatt semmilyen használati tárgyhoz nem nyúlhat, nem főzhet, nem moshat, senkivel nem érintkezhet. A hagyományosan hat hét gyermekágy elteltével, illetve a gyermek megkeresztelése után szenteltvízzel meglocsolva mindazt és mindazokat, amivel és akivel a csecsemő és az anya érintkezett, a tisztátalan állapotot megszüntnek tekintik.³¹ A gyermekágy időszakát lezáró egyházi szertartás (avatás, egyházkelő) mellett országosan elterjedt az a szokás is, hogy a hazatérő asszony elsőnek vizet húzott a kútból, szimbolikusan jelezvén, hogy érvényüket veszítették a korábbi, tisztátalanságából fakadó tilalmak.

A gyermekágyas időszakát töltő anya nemcsak veszélyt jelenthetett a környezet számára, hanem bizonyos fokig védte is. Volt, ahol a gyermekágyas anya ezért a rontás ellen naponta szenes vízzel vagy vizelettel mosakodott.

A tiszta és tisztátalan állapotokról szóló rész végére kívánczik a következő adat, amelyben a betegség és a menstruáció okozta tisztátalanság egyaránt szerepel, és az erre való utalás is megfogalmazódik. Sófálván, ha valaki testén rossz sebek vannak, s ilyenkor gyermekágyas anyát látogat meg, akkor a sebek átterjedhetnek a gyerekekre. Ha az illető megmondja, mi a baja, s kezével érinti a csecsemő lábát, akkor nem történhet baj. Közben többször ezt kell mondania: „*Én mucskos vagyok, te légy tiszta!*” Ugyanígy kell tennie a havivérzéses nőlátogatónak!³²

²⁸ LACKOVITS 1994. 408–409.

²⁹ Vö. KAPROS 1986. 169–170; GÖNCZI 1937. 57; GÖLDNER 1971. 33; SZATHMÁRI 1978. 228.

³⁰ VAJKAI 2003. 92; PÓCS 1980. 314, 647; KAPROS 1986. 207, 216; vö. WILHELM 1993. 33.

³¹ STEWART 1994. 222–226.

³² KOCSIS Imre gyűjtése, 1994.

*Szenesvíz készítése Szennán
(Somogy m.).*

*A vizet a „köröztárok”ból
merítik, úgy, hogy kézzel csap-
kodják bele az edénybe.*

*A szótlanul hazavitt vízbe pa-
razsat dobnak, majd az edény
felett keresztet vetnek.*

*A szemmel vert egyént ezzel
a vízzel mossák meg.*

*Fotó: Diószegi Vilmos, 1952.
(Néprajzi Múzeum Fotótára
F103370, F103373.)*

Ó, SZENT VÍZ, GYÓGYÍTS MEG ENGEM:
GYÓGYÍTÁS, RONTÁSELHÁRÍTÁS MOSDATÁSSAL, FÜRÖSZTÉssel

A gyógyításra akkor van szükség, amikor az ember szervezetének egyensúlya megbomlik, beteg lesz. A betegség pedig tisztátalan állapot, amely a beteg és környezete számára egyaránt veszélyt jelent. A tisztátalanságból adódó krízishelyzetben a betegség, rontás megszüntetésében s így a veszély elhárításában kiemelt szerepe van a (szentelt) víznek, illetve a (gyakran rituális) fürösztésnek.

Tudjuk, hogy a fürdő a legősibb és legsűrűbben alkalmazott gyógy módok egyike. Szinte nincs a gyógyászatnak olyan területe, illetve a betegségeknek olyan köre, amelyeknél a mosdatás, fürösztés, lemosás mint lehetséges gyógy mód elő ne fordulna. A középkori szerzetesrendek – főként a bencések és a Szent János-lovagrend – a lélek ápolása mellett testápolással, gyógyítással is foglalkoztak. Több kolostor ezért forrás, gyógyvíz, illetve melegvíz mellé épült.³³ A Szent János-lovagok (később rhodusi, majd máltai, közismertebb nevükön keresztes lovagok) rendje például a 12. században a budai Felhévízen telepedett meg. Szentlélek-ispotályuk a mai Lukács és Császár fürdő tájékán templomot, szegényházat, kórházat és fürdőt foglalt magában.³⁴ Szent Margitról és Szent Erzsébetről is feljegyezték, hogy nagy buzgalommal fürdették a betegeket.³⁵

A füröszteses gyógy módokról a boszorkányperek aktáiban is megemlékeznek. A korabeli, boszorkányság hírébe keveredett gyógyító embereknek gyakran még a nevük is utalt mesterségükre. Ilyen híres specialista volt például a debreceni „Feresztő János” 1694-ben. Az efféle fürdőket rendszerint bonyolult, különleges, mágikus elemeket bőven tartalmazó eljárásokkal készítették. Például az egyik tanú szerint Lúdas Molnárné Szegeden úgy rendelte, hogy *hozzatok három szemétről szemetet, szedjete három pusztá szérúról ismét füvet és három szárnyomó veremből három s három kilencszer vizet rocskával*. Aztán mindenkit kiküldött a házból. *Midőn az fürdőbe tette az pasienst, abban az fürdőben meg is gyógyult*. Lúdas Molnárné azonban a kihallgatáson – „hogy jámbor és istenes voltát igazolja” – a következőképp mondta el e fürdő készítését: *három pusztá szérúról füvet, három Miatyánkot, három Üdvözetet, három Hiszekegy Istent hozni és szollatlan vizet hozni, abba mosófát és patikabéli szerszámmal megcsinálván, abban füröszttötte. Volt benne Szent Ilona asszony pénze is... Tagadja, hogy az rontott személyt nyálával megkente volna, úgy emlékezik, mint-*

³³ BERTÉNYI 1998. 104–106.

³⁴ Tudjuk, hogy 1298-ban itt kúrálták a haldokló Lodomér esztergomi érseket. (ZOLNAY 1986. 74.)

³⁵ BELLUS–SZABÓ 1999. 32, 64, 68, 73, 80, 84.; SCHWARZ 1891. 294.

*Gyógyítás patakvízzel
Szuhahután (Heves m.).
A patakról vizet
és köveket visznek haza,
és az egészet tekenőbe öntik.
A megigézett gyermeket
vagy „szimbolikusan
„megfürdetik”, vagy bal-
kézbe vett vízzel mossák
meg a fejét és alsószoknya
visszájával törlik meg
az arcát.*

*Fotó: Diószegi Vilmos,
1952.*

*(Néprajzi Múzeum Fotó-
tára F104760, F104758,
F104757.)*

*ha szentelt vizet adott volna neki valaki, azzal kente volna meg... Nem tagadja, mondotta, hogy senkinek ne mondják gyógyítását... Az fürdőt söprűn által azért szűrte, hogy gazos volt. Tyúkmonyát is azért tett belé, mert úgy látta másoktól.*³⁶

A 18. századból ismerünk olyan, tanult emberek által készített feljegyzéseket, amelyek az előzőekre és a 19–20. századi népi gyógyászatból ismert eljárásokra is emlékeztetnek. Veres Samu egy 1727-ben kelt leírást idéz: *A mely embert a nyavalja vér. Ollyan kilencz kertből, melljeknek az ű gazdái, vagy gazdasszonyai első házások, három három marok akárminemű füvet mindenik kertből szakasszon, abból fürödőt főzvé, fürösszék meg kilenczszer. Azután szűz leánynak első havi vérét szerezni kilencz foghagyma-Szeget összetörvén, vízzel összeeresztvén az említett szűz vérrel megelegytvén, összehabarván az fürödés után egyszer-másszor igya azt a nyavalyás ember. Az fürödés után az fürdőjét mind füvestül azon határból ki kell vinni s elönteni. Hihetetlen dolognak látczik tanult embernek, de egy nyihánynak használt nem egy s két ember állitá.*³⁷

A néprajzi gyűjtemények sora mutatja, hogy a fürdés a hagyományos paraszti felfogás szerint elsősorban a betegség tisztátalanságától megszabadító egészségjavító, gyógyító eszköz. Illyés Gyula írja a Fejér megyei Sárrét cselédnépéről, hogy amikor a tanyán valamelyik cselédházba beviszik a nagy szapulókádat, és kezdik hordani a vizet, az egész környék tudja már, hogy *rámondás* végrehajtására készülődnek.³⁸ A gyógyító fürdőknek két fő típusát ismeri a népi gyógyászat: az otthon készített gyógyító fürdőket, valamint a természetes melegforrások vizében való fürdést. (A gyógyulás céljából felkeresett paraszti fürdőhelyekről a kötet fürdőélet-fejezetében olvashatunk.) Valamennyi fürdetéses gyógyeljárásra jellemző, hogy ha van is racionális alapja az adott fürdő gyógyhatásának, mégis gyakran misztikus, mágikus mozzanatok sora kapcsolódik hozzájuk.

Az alábbiakban azokat a fürösztéses gyógy módokat tekintjük át, amelyekkel a beteget otthonában igyekeztek meggyógyítani házilag vagy specialista által készített különleges fürdőkkel.

Az otthon készített fürdőkhez gyakran már a vizet is különleges körülmények között – például napkelte előtt, szótlanul, a folyásiránnyal ellenkező irányban, több (3, 7, 9) helyről – merítették. A mágikus számok nemcsak a víz származási helyeinek számát, hanem az adalékanyagok fajtájának és az eljárás ismétlésének számát is meghatározták. A fürdőkészítéshez használt segédanyagok mágikus hatása gyakran az összegyűjtés körülményeiben, illetve a származási helyben vagy a mágikus mennyiségben (kilenc helyről szedett kilencféle fű) rejlett. A szentelmények – szentelt víz, szentelt barka –, de az egyébként veszélyt megtestesítő halottakkal, szexualitással kapcsolatos tisztátalan dolgok (sírról szedett növények,

³⁶ Az említett példákat idézi BERDE 1940. 131–133. További példák a boszorkányperekben előforduló fürdőkéről: KOMÁROMY 1910. 33, 235, 267, 393, 414. stb.

³⁷ VERES 1892. 62.

³⁸ ILLYÉS 1962. 264.

*Ijedtség gyógyítása ólomöntéssel
Tótkomlóson (Békés m.).
Az ólmot kanálban
megolvasztják a tűzhelynél, majd
a gyermek fejéhez helyezett tá-
nyérba tett vízbe öntik, amelyen
előzőleg négy, seprűből kihúzott
vessződarabot helyeztek. Ezután
a gyermek arcát visszakézzel
benedvesítik
az ólomöntésnél használt vízzel.
Fotó: Diószegi Vilmos, 1962.
(Néprajzi Múzeum Fotótára
F161843.)*

*Beteg gyerek mosdatása
a Bársonyos vizén.
Aszaló (Abauj m.).
Fotó: Takács Lajos, 1962.
(Néprajzi Múzeum Fotótára
F162163.)*

akasztott ember kötele, szeméremszőrzet, havivér) szintén előfordulnak a népi gyógyászat fürdőkészítési praxisában. Ugyancsak hatásosnak képzelték a tűz, illetve a vas erejével „felruházott” vizet, amelyet izzó parázs vízbe dobásával (szenesvíz) vagy például a kovács hűtővizének a fürdővízbe öntésével készítették el. A fürösztes gyógyító hatását kívánták elősegíteni az imádságok, ráolvasások meghatározott szabályok szerinti elmondásával.

E fejezet keretében természetesen nem vállalkozhatunk valamennyi fürösztes népi gyógyító és rontásselhárító módszer ismertetésére, csupán néhány jellemző példát mutatunk be.

A hideg őszi-téli napokon a szabadban vagy fűtetlen helyen végzett munka során gyakran előfordult a végtagok kihűlése. Erre valóban hatásos gyógymódot jelentett a jó meleg fürdő. A Felső-Tisza vidékén fehér orgona levelét és kevés timsót főztek a vízbe. Ezzel készítették a több estén át tartó fürdőkúrát, amelyet a „kifázás” esetén alkalmaztak.³⁹ A fájós láb áztatására országszerte különféle növényi vagy más anyagokat is tartalmazó főzeteket, illetve akár csupán meleg vizet használtak. A pihentető, meleg lábfürdő bizonyítottan jó hatású az ilyen esetekben. Az adalékok hatása már korántsem ilyen egyértelmű. Az abaiak a mai hivatalos gyógyászat által is elismert gyógynövényeket használták. A fájós lábat ökörfarkkóró virágjának főzetében áztatták. Hajhullás ellen a hajat csalánfőzettel öblítették. Legsokoldalúbban a kamillát alkalmazták – szinte nem tudtam olyan betegséget említeni, amelyre ne rögtön azt javasolták volna elsőként.

A kamillát ugye azt még a mai napig is ismerjük. Mink lábvirágnak hittuk, azt a magos, végig olyan sárga virágú ökörfarkkórót, vagy hogy hívják. Annak azt a sárga virágját szokta az öreg cigányasszony leszennyi, osztán akinek fáj a lába, olyan helyre vitte, hogy mossa meg benne a lábát. Vót ezerjófű, azt én is ismertem. Az édesanyámnak is szokott hozni az öreg cigányasszony, mer fájósak voltak a lábai, hogy megfüröszse. Hársfateát, kamillát mink is szoktunk, meg azt, amit epére szoknak, így az utcán van, ilyen kék virágja van neki, a katikafű. Na meg még a csójján. Nahát az most is van. A szomszédasszony, a Bözsi, emmeg megfőzi a csójjángyökeret, osztán abba mossa a haját, mer hullik a haja neki, osztán köteggel hozta az ura a Sanyi neki azt a csójjánt. (Aba)

Amikor az otthon kipróbált vagy orvos rendelte gyógymódok hatástalannak bizonyultak, a falvak népe gyakran fordult a környezetében élő „tudós” emberekhez, javasasszonyokhoz, akik közül többen szívesen javasoltak egyes betegségekre különböző fürdőket. Gyakran nehéz eldönteni, vajon ezek a fürdők racionális vagy irracionális gyógymódnak tekinthetők-e, mindenesetre a következő hiteles beszámolók⁴⁰ a módszer sikeréről tesznek tanúbizonyságot:

A Baross tagban laktunk az 1930-as évek vége felé, amikor anyám egyik napról a másikra fel sem tudott állni. Tudtuk, hogy van Tarpán egy ehhez értő asszony. (...) Azt javasolta, hogy vegyünk valahol két liter denaturált szeszt. Azt otthon öntsük ki egy fazokba, és gyújtuk meg

³⁹ MAKAI–KISS 1988. 118.

⁴⁰ A beszámolókat MAKAY Béla és KISS József Felső-Tisza-vidéki gyűjtéséből idézem. MAKAI–KISS 1988. 105.

Szemmel vert gyerek lemosása szájba vett szenes vízzel Tótkomlóson (Békés m.). Fotó: Diószegi Vilmos, 1962. (Néprajzi Múzeum Fotótára F161832.)

Vízvetés szemverés ellen. Hidas (Baranya m., istensegítsiek Bukovinából). Az asszony a kés hegyéről „élő szentet” ejt a vízbe, és a késheggyel keresztet vet a víz fölé. Fotó: Csermák Gina, 1949. (Néprajzi Múzeum Fotótára F96706.)

háromszor, de mindannyiszor hirtelen fedjük is le, hogy elaludjon. Megégettük a szeszt. Elosztottuk három estére meleg fürdővízbe úgy, hogy vettünk is ki belőle három-három féldecinyit, amit a lábfürdő után iszogatót meg anyám. Már a második fürdés után elindult. Ez olyan igaz, mint ahogy itt vagyok. Tudom bizonyítani.

Egy fiatal lány annyira leesett a lábáról, hogy egyáltalán nem tudott járni. Hiába hordozták a környék orvosaihoz, állapota nem javult. Volt itt egy tudákos asszony, aki mindenre tudott orvosságot. Azt ajánlotta, hogy az istálló padlásán – ahol évek óta a szénát tárolták – seperjék össze a szénamurvát. Abból készítsenek meleg vizes fürdőt, és esténként fürdessék meg a lányt. Szinte hihetetlenül hangzik, de néhány fürdés után elindult.

A szénamurvát egyébként országszerte használták a reuma, köszvény és egyéb – főként idős korban jelentkező – mozgásszervi betegségében szenvedők gyógyító fürdőihez.

A következő beszámolóban⁴¹ szereplő kilencerejű füves fürdő készítésekor és alkalmazásakor mágikus mozzanatokkal is találkozunk. Így ezt és a többi hasonló gyógymódot inkább tekinthetjük irracionálisnak, bár maga a fürdő valóban lehetett jótékony hatású:

Amikor Sanyi fiam egyéves kora után járni kezdett, olyan gyenge csontú volt, hogy nem tudott elindulni, lerogyadozott. (...) Eljött hozzánk Juliska néném, aki azt mondta: kom-mendálok én neked valamit: a kilencerejű füvet. Azt, amék ősszel nyit a legelők szélén meg a Túr partján. Ahogy elmondta, úgy csináltam. Kilenc leveles szálat kellett vízben kifőzni, és ezt a gyermek fürdővizébe, a tekenőbe beleönteni. Egymás után kilenc reggel ebben kellett megfürösztetni Sanyi fiamat. A kilencedik levet fürdés után, napfelkelte előtt el kellett önteni. Ettől kezdve kezdett el járni, de még csak a fal mellett. Elmúlt a fájása, megerősödött a lába.

Hódmezővásárhelyen a koraszülött gyermeket idétlennek nevezték. Az ilyen gyerek a régiek hite szerint csak akkor fejlődik ki, ha az anyja éjfélkor kimegy a temetőbe, és ott kilenc halott sírjáról füvet szed, melyet a fürdővízbe tesz, és abban fürösztli meg a gyermeket. Sót is kellett a fürdővízbe tenni. Mindezt szótlannul kellett végrehajtani.⁴²

A Borsa völgyében az öntés gyógymódját nézésnek nevezik. Lényege, hogy meghatározott szabályok szerint merített vízzel ráolvasás kíséretében leöntik a beteg meztelen testét. Még ezen a kis területen is több változata ismert ennek a gyógyító eljárásnak.

Kedden vagy pénteken, napkelte előtt a kúthoz kell menni, a kútból új fakalánnyal visszafelé számítva (9, 8, 7, 6, ...2, 1) egy felfordított veder fenekére vizet merni, majd a vizet csuporba önteni. A csupor vízzel az ajtó közé, a küszöbre állított meztelen beteget le kell önteni, mondván: – Neked kalánnyal öntöttek, én most csuporral öntök. – Ezt három nap háromszor kell ismétetni.⁴³

⁴¹ MAKAI-KISS 1988. 114–115.

⁴² KISS L. 1943. 209–210.

⁴³ VAJKAI 2003. 130–131.

Ebajos gyerek gyógyítása fűrésztéssel Tótkomlóson (Békés m.). Az egyik asszony a gyereket tartja, a másik ezalatt a tekő négy sarkáról pernyét csap a vízbe. A gyermeket ebben a vízben fűrésztik, majd a vizet átszűrik. Fotó: Diószegi Vilmos, 1962. (Néprajzi Múzeum Fotótára FI61860.)

Szenesvízkészítés. Herencsény (Nógrád m.). Fotó: Juhász Katalin, 1995.

Ebagos gyerek gyógyítása

A gyenge, lágysontú, sovány csecsemőre azt mondták: *ebagos*. Sok helyen azt képzelték, hogy az ilyen gyerek anyja állapotos korában a *kutyához rugdosott*, és ezért szőr van a hasában. Ezért a bonyolult gyógyító eljárások változataiban mindenhol megjelenik a szőrszálak mágikus eltávolításának mozzanata.

Hódmezővásárhelyen és környékén kenyeret pirítottak, és fürösztéskor a teknőbe hátára fektetett gyereknek a hasára tették a pirítóst, melyen átszűrték a fürdővizet, aztán a gyerek fején széttörték a pirítóst. Ha a gyerek tényleg ebagos volt, a széttört pirítósban szőrszálakat találtak. Mások szerint az ebagosság ellen a fürdővízbe kilenc szem fokhagymát, tojást, borsot, csöves paprikát, köménymagot kellett tenni. Fontos volt, hogy mindegyikből kilenc szem legyen. Rézüstben felfőzték kilencszer fürdőnek, és mindig ebben az egy lében fürdették meg az ebagos gyereket. A fürdővizet aztán ki kellett önteni a keresztúton, *napfeljöttnek*.

Megint mások az ebagos gyerek fürdővizébe a mezőn szedett kilencféle füvet (székfűvet, vadsalátát, apróbojtorjánt, mályvát, laput, büdösbürcöt, fehérürmöt, méhfüvet és farkasalmalevelet) főztek.⁴⁴

A Borsa völgyében a gyermek hathetes koráig igyekeztek orvosolni a bajt. *A gyógyító személy keze fejével hamut vegyen, azt szitán átszítálja a bitevő lapát hátán, majd a hamut a gyerek fürdőteknője négy sarkába tegye. Amíg a gyereket fürösztö, addig a hamucsomó ott áll a teknő sarkában, fürösztés után beveti a fürösztő vízbe, a vizet pelenkán átszűri, amikor apró kutyaszőr, macskaszőr található benne. Az ilyen gyereket legalább hat hétig minden szerdán és pénteken este, naplemente előtt meg kell fürösztöni olyan vízben, amiben előzőleg három-háromszor belemártotta a megforrósított ekekés mindkét végét. (...) Színleg meg is főzik a gyereket. Rongyos üstbe 9 órát tesznek és annyi vizet, amennyiben a gyereket meg lehet fürdetni. Tüzet gyújtanak alá, hogy főjön, közben a szomszédasszony oda van rendelve. Megkérdezi: – Mit dolgozik, szomszédasszony? – Aggost főzök. – Közben kilencszer megkerüli az üstöt. Amikor megfőtt, a kilenc órá leviben a gyereket háromszor meg-megfürdetik.*⁴⁵

Szatmár megyében a teknőt letakarták pelenkával, négy sarkára hamut tettek, s ezt ik-szesen úgy csapták össze, hogy a hamu ne érje a gyerek köldökét és a vizet. Akkor a pelenkából a hamut a vízbe rázták, s a gyereket megfürdették. Ezt hat hétig minden fürdetésnél megismételték. Az utolsó fürdésnél, miután a gyereket *kifogó ruhával* (törülköző-lepedővel) kivették, a fürdővizet átszűrték a hamuszórásnál használt pelenkán. Ha volt benne szőr, akkor hitük szerint hamarosan rendbe jött.⁴⁶

⁴⁴ KISS L. 1943. 210.

⁴⁵ VAJKAI 2003. 94–95.

⁴⁶ LUBY 1935. 162–163

Szenesvíz

A betegségek, illetve a rontás megszüntetésének egyik legelterjedtebb, kifejezetten mágikus módja a szenesvíz készítése és az azzal végzett különféle műveletek voltak, amelyekben a tűz és a víz tisztító ereje együtt érvényesül. A szenesvízes rontáselhárítás leggyakrabban a kisgyermek védelmét szolgálta. Készítésének és használatának számtalan formája alakult ki országszerte. Általában meghatározott számú parazsat tettek kis mennyiségű vízbe, s az így kapott szenesvízzel mosdatták, itatták a beteget, illetve az ágy alá vagy más, a helyi hagyomány által megszabott speciális helyre öntötték. Sok helyen azt tartották, hogy ha a bedobott parázs leül, akkor valóban történt rontás, ha fennmarad, akkor nem.

Na, a szenes víznél vót úgy, hogy hát ha megcsodáta valaki ezt a gyereket, vagy valami, akkor tettek a vízbe ilyen faszéndarabokat. Hármát-négyet. Ha leült a szén, akkor megrontotta valaki, ha nem, akkor fennmaradt a víz tetején. Ezt akkor csináták, amikor arra jöttek rá, hogy hát biztos megrontották, azért lett ilyen rossz, azért nem alszik. Az aptyát a gyerekek bebújtatták az ágy alá, hogy keresse meg a gyerekek az álmát; akkor ha talált egy szalmaszálat, akkor azt onnan ki kellett hozni, oszt akkor a bölcsőbe vagy a kocsiba vagy amibe feküdt a gyerek, oda tették. Mikor megcsináták, utána kiöntötték a vizet. Ki az udvarra, csak arra kellett vigyázni, hogy nyugatnak öntse valaki, ne keletnek. (Aba)

Parazsat beledobni vízbe, ha leül, akkor szemverése van, ha nem ül le, csak fönt van, akkor semmi baja. De avval a vízzel azért meg köll mosni. Utána kiöntötték az udvarra nyugat felé. Olyan emberek, akiknek így összenőtt a szemöldökük – nagyjából erre adtunk – azok megcsodálták: „Milyen szép ez a kisgyerek, milyen szép ez a kisgyerek!”, utána mikor elment, azt mondták, hogy az illető elvitte a gyerek álmát, akkor szintén hama’ mi legyen? Bele három parazsat a pohárba, megmosdattuk, megtűrűtük, lefektettük, tovább aludt. Ilyenek vótak. (Aba)

A Szigetközben a szenesvízhez napkelte előtt kellett a Dunából vizet hozni, s a kerítésből tördeltek fát, vagy a tüskeboronából szedtek ki, megszenesítették, s azt tették a vízbe. Seprűből téptek ki szálat, azt mártották bele, és így hintették meg a gyermeket, miközben azt mondták: *rossz asszonyok, rossz emberek távoltartására*. Kunszigeten ezt mondták: *Kalap alá, konty alá, pártá alá, vidd a rontást tűz alá, víz alá*. – Közben visszafelé kenték meg a beteg testrészt, hogy a rontást visszavegyék róla.⁴⁷

Magyarvalkón a templom zsindelyéből vittek haza egy darabkát, azt égették el, s csináltak belőle szenesvizet. Ha nem volt tűz a háznál, megtette öt vagy kilenc gyufaszál is. Sárvásáron a seprűből téptek ki kilenc szálat. Sok helyen minden darab szén vízbe dobása után *megkurusázták* a csészét. Legjobb volt a csupor fölötti keresztvetéshez a réznyelű kés. Kezükkel vagy a késsel keresztet vetettek arra a helyre is, ahová a csuprot tették. A szenesvíz alkalmazásakor mindig mondtak ráolvasó szöveget. Egyes falvakban alig pár szavas volt a

⁴⁷ TIMAFFY 1980. 147.

szöveg, máshol, főleg a peremvidéken, hosszabb. A hosszabb szöveg rendszerint kötöttebb rítussal is párosult.

Magyarvalkón az öt szénnek megfelelő mondóka a következő volt:

*Ha embertől van, szálljon a kalapjára,
Ha asszonytól van, szálljon a kontyára,
Ha legénytől van, szálljon bokrétdájára,
Ha leánytól van, szálljon a pártájára,
Ha gyermektől van, múlják el róla!*

Mákón visszafelé számoltak:

*Öt nem öt,
Négy nem négy,
Három nem három,
Kettő nem kettő,
Egy nem egy.*

A visszafelé számolás módszerét használták legtöbb faluban akkor is, mikor a szenes-vízből megittatták a beteget. A szenesvízből öntöttek pár cseppet a beteg kebelébe, néhol tenyerébe is, homlokukra a vízzel keresztet rajzoltak. A megmaradt víz kiöntését is szigorú előírások szabályozták.⁴⁸

A Szatmár megyei Tunyogon a *tudálékos* kilenc parázsszemcsét kotort a *spórból*. Rendre beleejtette egy pohár vízbe. Minden darabocskához egy nevet mondott visszafelé számolva: *Borcsa néném nem kilenc, Sári néném nem kilenc, hanem nyolc* stb. Akinél a szén elsüllyedt, azt tartották a rontó személynek. Ezután bal kéz *neveletlen* vagy *nevetlen* ujjával keresztet rajzoltak a beteg homlokára, szemöldökét, hasát, talpát megkenték a vízzel, majd a maradékot az ajtó sarkára öntötték a következő szavak kíséretében: *Ott jött be a rossz, ott menjen ki.*⁴⁹

Szenteltvíz

A katolikusok és időnként más felekezethez tartozók a szenteltvizet és a búcsújáró helyek szentkútjainak hazavitt vizét más egyéb szentelményekkel együtt is szívesen használták rontáselhárító, gyógyító és egyéb mágikus céllal. A kívánt hatás elérésére néhány csepp is elég volt, amelyet a beteg testrészre hintettek, vagy a beteggel megittatták. A vízkeresztkor

⁴⁸ VASAS 1985. 95–96.

⁴⁹ LUBY 1935. 160.

[Balra fent]

Mosdás az andocsi (Somogy m.) kegyhely kútjának vizében.

Fotó: Takács Lajos, 1956.

(Néprajzi Múzeum Fotótára F124814.)

[Jobbra fent]

Mátraverebély-Szentkút, 1995.

Szabó Zoltán felvétele.

Mosakodás a Mátraverebély-szentkúti búcsúban egy benedvesített rongy segítségével.

Fotó: Szabó Zoltán, 1993.

szenteltetett vizet a tisztaszobában tartották egy palackban, s ha volt fali szenteltvíztartójuk,⁵⁰ abba is öntötték egy keveset. A szentelt vízzel nemcsak gyógyítottak, hanem például ezzel szentelték a búzát, az udvart, az állatot, a látogatók ezzel hintették meg a halottat, valamint az örömszülők is az esküvőre induló párt.

A szentkutak gyógyító vize

A magyarországi búcsújáróhelyek többsége olyan helyen létesült, ahol gyógyerejűnek tartott szent források is megtalálhatók. Egy-egy kegyhely épp a csodálatos gyógyulásokról szóló legendáknak, történeteknek köszönheti nagy hírnevét.⁵¹ Az ilyen típusú búcsújáróhelyeken a búcsújárás egyik kiemelkedő aktusa a szentkút vizében való mosakodás. A búcsújáró kegyhely felkeresésének a gyógyulás mellett a (gyógy-)fürdőlátogatásokhoz hasonlóan motiválója lehet az utazási vágy, a szórakozás, kikapcsolódás, ismerkedés is.⁵² Rendszerint azonban ez utóbbi esetekben – tehát ha az illetőnek nincsenek egészségügyi problémái – sem marad el a szentkút vizében történő szertartásos mosakodás. Ilyenkor ez a rítus egyértelműen a betegségek megelőzésére szolgál. Módja gyakorlatilag megegyezik a betegség esetén alkalmazottal.

Híres „vizes” búcsújáróhely Mátraverebély-Szentkút, amelynek már a neve is mutatja, hogy csodatévő forrással rendelkezik. Az itt található *Szent László ugratása* nevű forrásról, a *Köszvénykútról* és a *Rongyoskútról* számtalan történet, legenda kering.⁵³ A szentkúttal is rendelkező búcsújáróhelyek közül néhányat – Andocs, Grábóc, Tekija, Csatka és Mátraverebély-Szentkút – magam is felkerestem.⁵⁴

A búcsújáróhelyek gyógyító hatásuk jellegében különböznek egymástól.⁵⁵ Vannak egyes betegségekre „specializálódott”, illetve univerzális gyógyhatásúnak tartott vizek. A mátraverebélyi ez utóbbiak közé tartozik. Leggyakrabban szembetegség, fájós láb, reuma, köszvény, fejfájás és több gyógyíthatatlannak tartott betegség, például rák miatt keresik fel.

A búcsújáróhelyen végzett rítusok, tevékenységek és ezek helyszínei alapvetően vagy a szakrális, vagy a profán szférába sorolhatók. Szakrális tér például a kegytemplom, a kápolna, profán tér a búcsúvásár vagy az étkezés helye. A szentkút esetében viszont a szakrális és profán elemek keveredését tapasztalhatjuk, s ez nagyszerűen tükröződik az itt megfigyelhető viselkedésben és egyéb jelekben is. Profán funkciójú a víz „szanitáris” célú használata

⁵⁰ A szenteltvíztartó egyébként az egész Mezőföldön kedvelt búcsúfia volt. GELENCSÉR–LUKÁCS 1991. 175–176.

⁵¹ WEISZ 1970/71.; VONSIK 1991. 5–8, 22–23.; BÁLINT–BARNÁ 1994. 218–233.

⁵² MANGA 1962. 366.

⁵³ VONSIK 1991.

⁵⁴ A szentkutaknál végzett rituális mosdás szokásáról már korábban megjelent egy szemiotikai szempontú elemzésem (JUHÁSZ 1997).

⁵⁵ VAJKAI 1940.; BÁRTH 1990a. 233.

*A Mátraverebély-Szentkút 1947-ben. Fotó: Manga János, 1947.
(Néprajzi Múzeum Fotótára F93139.)*

(mintha mosdó lenne) és az egyszerű szomjoltás (mint bármely kútnál). Szakrális funkciójú és ennek megfelelően rituális külsőségekkel is jár a víz, mint megszentelt, csodatévő anyag ivása, a benne való gyógycélú mosakodás és az ugyanilyen célú otthoni használatra való vízvétel. Ebben a funkciójában a víz nemcsak fizikai értelemben tisztít, hanem annál sokkal többet „tud”: megtisztítja a lelket a bűnöktől, gyógyítja a beteg testet.

A kúthoz a nap folyamán minden zárandok több alkalommal is odamegy, ezek közül egy a kiemelt alkalom, amikor a rituális tisztálkodásra és a hazavitelre szánt vizet meríti. A kút felkeresése szinte „kötelezően” hozzátartozik a zárandoklathoz. Ahogy egy asszony mondta: *Anélkül nem mehettünk volna haza, hogy kezünket, arcunkat meg ne mostuk volna.*

Megfigyeléseim szerint a kútnak van egy viszonylag jól körülhatárolható vonzáskörzete „aurája”, amelynek határát mindenki érzékeli. Ebbe belépve az emberek viselkedése láthatóan megváltozik. A kút aurájába érve a beszélgetés elhalkul, visszafogottabbá válik. A természetes beszéd és csevegés, amelyet a jelenlévők többsége egymás között folytat, állandó halk zsongássá áll össze. A beszédtemák a cselekményt kísérő kommentárok, magyarázatok, tanácsok s időnként a csodás gyógyulásokról szóló történetek. Néhány példa:

*Mindegyik csapból vegyél, mert csak akkor lesz hatásos!
Megmosdok még, hátha jobb lesz.
Viszek haza is, jó az, ha van otthon belőle, sose lehet tudni...*

Magát a mosakodást, vízivást már szótlannul vagy imát, fohászt mormolva végzik. Eközben teljesen magukba szállnak, mintha ez időre megszűnt volna számukra a külvilág. E pillanatok múltán felengednek, s újra folytatják a beszélgetést. A mosdás közben elmormolt foháskodás szövege gyakran utal a víz szerepére is:

*Ó, szent víz, gyógyíts meg engem,
Ó, szent víz, moss meg engem,
Ó, szent víz, tisztíts meg engem
Minden bűneimből. Amen.
Üdvöz légy, Mária...
(Mindezt háromszor kellett elmondani.)*

A víz hazavitelére szolgáló vízmerítő edények hagyományosan egyszerű üvegpalackok vagy speciálisan erre a célra készített cserépkorsók voltak, amelyeket ma már üdítőitalos műanyagpalackokra vagy a búcsúvásárban kapható, Máriát formázó műanyag palackokra cseréltek. A vízvétel, ivás, mosdás többféleképpen is történhet.

Vannak, akik a kút vizét közvetlenül a kút mellett használják: a csapból folyó víz alá tartják fájós testrészeiket vagy a poharat, amiből isznak. Mások vizet vesznek egy edénybe, s távolabbra húzódva isznak és mosdanak, többnyire jóval szertartásosabb mozdulatokkal. A

mosdás gyakorlata különböző. Vannak csoportok, amelyek a több száz év alatt kialakult hagyományos vallásgyakorlat szerint még a hagyományos szöveg- és gesztusanyag birtokában végzik a rituális mosakodást. Ide tartozik az 50 évesnél idősebb falusi korosztály, valamint a búcsúlátogató cigányság. Ők a rituális mosakodás egyes mozzanatait hagyományos sorrendben, jól begyakorolt szertartásos mozdulatokkal végzik. A mozzanatok összehangoltak, és sok mögöttes tartalmat hordoznak. A kút aurájába érve egy pillanatra megállnak, van, aki ilyenkor keresztet vet, fejét meghajtja, s rövid fohászt mond. Ezután vizesedényeikkel a kúthoz járulnak. A hagyomány szerint az edényt először kiöblítik a szent vízzel, majd a kutat körbejárva mind a hét csapból merítve megtöltik az edényt. A mosakodás és a vízivás történhet közvetlenül a csapból vagy az aura szélén. A csap mellett maradók műanyag pohárból vagy tenyerükből isznak két keresztvetés között. Fájós testrészeit vagy végigsimítják vizes kezükkel, vagy egyenesen a csap alá tartják. Sokszor ezt is a keresztvetés, főhajtás mozdulata kíséri. A néphit szerint a mosdás után nem szabad megtörölközni, mert akkor nem hatásos a víz. (Ezért sok embert látni, amint a kúttól odébb lépve vizes kezét, arcát, lábát szárítja.) A kisgyermeket édesanyjuk vagy más hozzátartozójuk mosdatja. Előfordul, hogy vizes ujjukkal a gyermek homlokára keresztet rajzolnak.

Itt kell megemlítenünk a *búcsúkereszttség* szokását. Lényege, hogy amikor valaki először megy a szentkútra, búcsúkeresztanyát választ, aki a szentkút vizével szabályosan megkereszteli az *Atyának, Fiúnak és Szentléleknek nevében*, és ajándékot vesz neki. Ezek után a lelki rokonságot egy életen át igen komolyan megtartották, hasonlóan a hivatalos kereszt-szülő-kapcsolathoz.

A hagyományos gyakorlat szerint mosakodók másik része az előbbihez hasonló módon tölti meg edényeit, de aztán az aura szélén iszik és mosakszik az előbbinél valamivel szertartásosabban. Itt is jellemző a keresztvetés, főhajtás, imádkozás, a fájós testrészek megvizezése a kéz vagy egy kendő segítségével és a szárítkozás. A fejkendős asszonyok mindig fejkendőjüket levéve vizezik meg a fejüket. A rítus végeztével az edényeket ismét teletöltik, és ezután az aura szélén ismét megállva, imádkozva mintegy elbúcsúznak a kúttól.

A cigányok gyakorlatilag ugyanezt csinálják a kútnál, de jóval szélesebb, látványosabb, szertartásosabb mozdulatokkal és gesztusokkal. Míg a magyaroknál elsősorban a nőké a főszerep, addig a cigányoknál a nemek aránya nagyjából 50–50 százalék. Még egy érdekesség, hogy a népes család mosdatását gyakran a családfeje, vagyis az apa végzi.

Jól látható, hogy az a korosztály, amelyik gyermekkorában hagyományos vallási nevelésben részesült, a hagyományos áhítatformákat magától értetődően, begyakorlottan, szinte változatlan formában végzi, beleértve ebbe a legapróbb mozzanatokot is. A szocialista éra 40 éve és talán az egész világon lezajlott változások hatására a hagyományos gyakorlat egyre inkább háttérbe szorul. A nagyon ősi gyökerekből táplálkozó víztisztelet és a keresztény Mária-kultusz azonban bizonyára még igen hosszú ideig életben tartja, ha megváltozott formában is, a búcsújáróhelyek szentkútjainál végzett rituális mosakodás szokását.

MOSSÁTOK MEG ÜRMÖS BORBAN: RITUÁLIS MOSDÁS AZ ÉLETFORDULÓK SZOKÁSAIBAN

A rituális mosdás az életfordulók szokásaiban

A rituális tisztaságról és tisztátalanságról szólva már említettük az emberi élet kezdetét és végét – a születést és a halált – övező hiedelmek és szokások egy részét. E szokásokat valóban alapvetően áthatja a rituális tisztaság és tisztátalanság képzetköre, azonban a víz mitológiája, szimbolikája kapcsán is feltétlenül foglalkoznunk kell velük.

A vízben való alámerülés a legtöbb mitológiában ősidők óta a szimbolikus halált és az azt követő újjászületést jelképezi, így nem véletlen a rituális fürdés, mosdás mozzanatának gyakori előfordulása az emberi élet kitüntetett alkalmaihoz – különösen a születés és a halál szokásköréhez kötődő átmeneti-beavatási rítusokban. Ez az aktus az előző állapot megszűnését és az új kezdetét erősíti meg. Ugyanakkor ezekben az eljárásokban gyakran a rituális tisztátalanságtól való megszabadítás funkciója is meghúzódik a háttérben.

Születés

A gyermek születése körüli szokásokban két olyan fontos mozzanat is szerepel, amelyekben a rituális mosdatás áll a központban. Az egyik a gyermek első fürdöstése, a másik a keresztelés.

Első fürdetés

Az első fürdetés tulajdonképpen rituális leképezése a születés, sőt a világ teremtése folyamatának. Mindenek kezdete, a világ létrejötte előtti őskáosz, az ember vonatkozásában pedig az anyaméh jelképe a formátlan víz, amelyből az új teremtmény formát öltve létrejön, megszületik. Az első fürdetés mágikus praktikái, amelyek Európa-szerte nagyon hasonlóak, mindig a gyermek későbbi egészségének, illetve jó tulajdonságainak mágikus úton való biztosítását szolgálták.

Általános hiedelem szerint a hideg vízben fürdetett újszülött egészséges lesz, illetve sohasem fog fájni. Néhol bő vízben fürdették, hogy hosszú életű legyen, máshol épp ellenkezőleg, kevés vízben, hogy *ne legyen nagybélű*. Az első fürdetővízbe mágikus céllal tett tárgyakról az egész országból vannak adataink. Pénzérmét a gazdagság, Erdélyben a tiszta bőr, virágot vagy almát (főként lányoknál) a szépség biztosítása érdekében tettek a teknőbe. A Borsa völgyében a fiúk

Református keresztelő, Vista (Kolozs m.). Fotó: Szabó Zoltán, 2000.

vizébe két kis zöld diót tettek, hogy ne legyen heresérvük.⁵⁶ Az abaiak szerint az első fürdetővízbe tejet kellett önteni, hogy szép bőre legyen a gyermeknek. A fürdetés gyakorlata egyébként mindenhol hasonló volt: fateknőbe töltött langyos vízzel – lehetőleg lágy esővízzel –, szappan nélkül, esetleg tiszta rongy segítségével tisztogatták le a gyermekről a magzatmázt (pogánybőrt).

A víz kiöntését is mágikus előírások szabályozták. Ezek egy része a gonosztól való védelmet szolgálta (lásd a tisztaság-tisztátalanságról szóló fejezetet), másik részük a kedvező jövőt kívánta biztosítani. Például a vizet a kiskertben a virágok közé öntötték, különösen a lányét, hogy mindig virágzó élete legyen.

Az első fürdetés körülményeit a képzett bábák megjelenése előtt teljes egészében a néphagyomány fentiekben ismertetett szabályai határozták meg. A két világháború között a legtöbb településen már okleveles bába működött. Az első fürdőzés így a bába dolga lett, s ez a körülmény leegyszerűsítette, profanizálta a korábban rituális eseményt.

Keresztelés

A különböző vallások gyakorlatában számos változatban ismert a vízbe való alámerülés mint jellegzetes beavatási próba, amely tulajdonképpen az „örködő szörny” feletti rituális győzelmet jelképezi. A keresztény vallásgyakorlatban e beavatási próba megfelelője a keresztelés. A keresztelés mint a rituális mosdás aktusa az embert eredeti tisztaságához juttatja, megszabadítja az eredendő bűntől.⁵⁷ A keresztények víz-értelmezése számos ponton megegyezik a zsidókéval. Már az ószövetségi második *Királyok könyvében* (5,14.) ez áll: *Lement tehát (Naamán) és megmerítkezett hétszer a Jordánban az Isten emberének a kívánsága szerint. Akkor újra tiszta lett a teste, akárcsak egy kisgyermeké.* Máté evangéliuma szerint Jézus Keresztelő Szent János keresztelési szertartásának vetette alá magát: *Én vízzel keresztellek titeket, hogy megtérjete, de aki utánam jön, erősebb nálam (...) ő majd Szentlélekkel és tűzzel keresztel titeket.* (Mt 3,11–17) A kereszttség által elnyert új életről így szól Pál apostol a rómaiakhoz írott levelében (6, 3–4.): *...mi, akik a Krisztus Jézusba kereszteltettünk, az ő halálába kereszteltettünk. A kereszttség által ugyanis eltemettettünk vele a halálba, hogy amiképpen Krisztus feltámadt a halálból az Atya dicsősége által, úgy mi is új életben járjunk.*

A víz keresztelési szertartásban játszott szimbolikus szerepét így összegzi Tertullianus: (a víz) *az isteni lélek első székhelye, aki ezt minden más elemmel szemben előnyben részesíti (...)* *Elsőként a víz hozott létre eleven lényt, így ne csodálkozzunk rajta, hogy később a víz a kereszttségben életet képes adni* (A keresztsegről, III).

A kereszttség előfeltétele kezdetben a hit megvallása volt, ezért eleinte csak a felnőttek kérhették. Csupán a 3. századtól kezdve terjesztették ki a keresztséget a csecsemőkre, akik-

⁵⁶ VAJKAI 2003. 89–90.

⁵⁷ HAAG 1989. 955–956, 1283–1284.; SUMNER 1978. 767.

nek hitéért a keresztszülők feleltek. A kereszténység terjedésével a keresztelekre is egyre inkább hatottak a misztériumvallások beavatási szertartásai. Így vált ez az aktus ünnepélyesen megrendezett liturgikus ceremóniává.

A keresztelek tehát a keresztény egyházba fogadás rítusa, „Jézustól rendelt szentség”. A hozzá kapcsolódó népi szakrális szokásokban nagyrészt a korábbi rendtartások hiedelmei őrződtek meg, összefonódva a kereszténység előtti hiedelmekkel.

A keresztelest egyrészt az üdvözülés egyik feltételének tekintették, másrészt viszont a gonosz, ártó, rontó erők elleni védelem egyik eszközének is, amellyel megóvhatják a még sebezhető, védtelen újszülöttet. Éppen ezért, különösen ha az újszülött gyengének látszott, igyekeztek minél előbb – akár már néhány napos korában – a keresztvíz alá tartani. Sok helyen a bába keresztelte meg az ilyen gyermeket. A katolikusok körében ez elfogadott gyakorlat volt. A protestáns egyház viszont nem ismerte el, hiszen valamennyi agenda szerint a keresztyén szülők keresztelestlenül meghalt gyermeke sem kárhozhat el, mert *Isten anyjok méhében megszentelte*.⁵⁸ A szigorú tiltás ellenére a szükségkeresztséget (*bábakeresztség, házi-keresztség, szárazkeresztelő*) a protestáns lakosság is gyakran alkalmazta még a 19. században is. Például az az abai bába, aki az 1816. évi református püspöki vizitáció jegyzőkönyve szerint *egy születés szempillantásiban meg holt gyermeket bátorkodott vízzel megönteni keresztelek helyett*, tettéért súlyos elmarasztalásban részesült. Lackovits Emőke gyűjtései szerint még 1920–1940 között is több helyen előfordult a reformátusok körében, hogy a többnyire katolikus bába megkeresztelte a gyermeket. A keresztelek időpontja a századok folyamán egyre későbbre tolódott. Míg a 17–18. században már néhány naposan kereszteltek, addig a 19–20. század fordulóján már a hatodik hétig is vártak, ha a gyermek egészséges volt. Gyűjtőpontjaim többségén a gyermeket születése után 8 nappal keresztelték meg, addig *az ördögé volt*.

A keresztelezőre a bába vezényletével a keresztanya vagy keresztanyák vitték a gyermeket. A protestánsoknál a keresztelekhez a vizet az egyházfi vagy a lelkész biztosította, de egyes vidékeken a bába vagy az apa vitte kis kancsóban. A gyermeket minden felekezetenél a keresztanya tartotta a keresztvíz alá.

Ifjúkori avatási szertartások

A különböző avatási szertartásokban (legény-, cseléd-, inasavatás stb.) országszerte előfordul a leöntés, illetve tréfás keresztelek. Ezek tulajdonképpen profán parafrázisai az egyházi kereszteleknek. Általában nem is vízzel, hanem borral végezték. A lényeg azonban ugyanaz, hiszen ennek a beavatási rituálénak már a neve is utal arra, hogy itt a keresztelekhez hasonló, szimbolikus halálból és újjászületésből álló átmeneti rítusról van szó.

⁵⁸ LACKOVITS 1994. 399.

A céhvilágban az inasok felszabadítása mindenhol ünnepélyes körülmények között zajlott, amely gyakran a jelöltek számára fájdalmas vagy megalázó avatási rítusokat is tartalmazhatott. Egyes céheknél a felszabadult inas még nem ment legényszámba, csak miután legénnyé avatták. A legényavatás gyakran az ún. *keresztelő*vel történt. A keresztelő a felszabadultnak a céh előtt, keresztszülők jelenlétében, borral való megkeresztelése volt. A keresztelést *külső megújhodásának* is meg kellett előznie. Ezt szolgálta a ceremónia, amely során a jelöltet tréfásan megborotvták:

A borotválás egy simára faragott, szappan alakú bütyökkel és borotvának nevezett hosszúkás fadarabbal történt. Végezte pedig az öreglegény, illetőleg az öreg dékán, akinek tanulás nélkül kellett e szakmához is értenie. Mielőtt hozzáfogott a műtéthez, megkérdezte az előtte ülő páciensétől, hogy – miután a legénynek első kötelessége volt vándorútra kelni – merre szándékozik menni, felfelé-e vagy lefelé? Ha azt felelte, felfelé, akkor a műborbély a beretvát a megnyalozott bütyökkel bekent ábrázaton az álltól felfelé húzta, természetesen nem valami nagy kíméletességgel, úgy, hogy az áldozatnak a könnyei is kicsordultak. Ha pedig a feltett kérdésre azt felelte, hogy lefelé megy vándorolni, akkor a borbélynak felcsapott öreglegény felülről lefelé nyúzta szegényt.

Mikor befejezte, így szólt:

– Egészségedre! Mosd le a szappanmaradékot az arcodról!

Nagyot lélegzett erre a meggyötört ifjú, és céhszokás szerint megköszönte az öreglegény műveletét, illetőleg szívességét. Azután kisietett megmosdani.

A külsőleg így megtisztult ifjút most már méltónak találták a belső megújhodásra, azaz a keresztelőre. (...)

Az öreglegény vagy dékán vagy céhlegény a boroskancsóból teleöntötte a poharat, azután jobbjába vette, s komoly ábrázattal a bort kereszt alakban, háromszorra az ifjú fejére öntötte e szavakkal: „N. N.! Én téged keresztellek az Atyának ... és Fiúnak ... és Szentlélek Istennek nevében!

A németprónai csizmadiáknál pedig (...) az ifjúnak a mestere a céhkanna borából a tenyerébe öntött, és a felszabadultnak a fejére csepegtette, bizonyára kereszt alakban a keresztelés szavaival, és szédőrszölte. Azután kezet fogott vele, és így szólt: „Ezennel társnak tekintelek!”⁵⁹

A legényavatás nemcsak a különböző mesterségeket űzőket tömörítő céhekben volt szokásban, hanem a nevükkel a céheket utánzó *legénycéhek*ben, más néven *legénykompániák*ban, *legényegyletek*ben is.

Szigetközben a *puhabnak* nevezett, iskolából kimaradt serdülő fiúkat a legénycéh tagjai vezették be a férfitársadalomba. Ennek során több próbának is alávetették őket, míg végül sor kerülhetett a legényavatásra, amikor *bekörösztték* őket a legénycéhbe. Az avatás során a fogadott keresztapa előtt a legény fogadalmat tett, amelyet a kereszteléshez hasonló,

⁵⁹ Az idézett leírást RICHTER M. István egy idős székesfehérvári ácsmester emlékei alapján jegyezte le. (1940. 77–78.)

Menyasszonymosdatás a lakodalomban. Szakmár (Pest m.). A menyasszony egy férfi vendég arcát mossa. A megmosdatott vendég ezután pénzt dob a vőfély által tartott tányérba. Fotó: Fél Edit, (évszám nélkül). (Néprajzi Múzeum Fotótára F79079.)

Lakodalmi mosdatás – „ítatás” Szentmihályhegyen (Somogy m.). A lakodalom másnapján a lakodalmas nép egy távolabbi kútra vagy forrásra vonult, ahol a menyasszony mindenkit lefröcskölt vízzel, a közelieket meg is mosdatta, arcukat megörölte. A vendégek ezért egy lavórba pénzt dobtak fizetségül. Fotó: Eperjessy Ernő, 1962. (Néprajzi Múzeum Fotótára F227459.)

borral való leöntés mozzanata zárt le. A keresztapa e szavakkal öntötte a puhab fejére a bort: *Adja Isten, hogy jó dúgos legény légy.* Az első legény ezután így fogadja be a legények közé: *A mai naptul fogva te is a legények sorába tartozol.*⁶⁰ A borral keresztelésnek többféle változata alakult ki. Lövön például a búcsút megelőző napok egyikén a legények a kocsmában gyülekeztek, ahol az avatandók keresztapát választottak, akik a többi legénnyel együtt rögvest leöntözték jó borral a gyerekeket. Mosonszentmiklóson váratlanul öntötték nyakon egy liternyi borral az újoncot, s aki ezt végezte, az lett a keresztapa. Ravaszdon két keresztapa volt, az egyik leöntötte, a másik letörölte. Nicken, Zsedényben, Rábacsanakon és Gyulakeszin az öreglegények poharazás közben a szájukból köpték a bort az avatandó suttyóra. Nyúlon egy korsó sörrel, Dunaszentpálon egy-egy üveg szódavízzel kereszteltek. Vízzel való keresztelés csak ritkán fordult elő, az is inkább bátorságpróbának volt tekinthető. Mosonszentmiklóson például az avatást megelőző napon a fiatal legényt beküldték az egyik házhoz vízért, de közben beszóltak a háziaknak, hogy vizesrabló van odakinn. Erre a gazda és a kinn maradt legények is jókora kannákkal zúdították a hideg vizet a legényre. Ha nem jajgatott, másnap felavatták. Mosonmagyaróváron a jelölteknek a legények válláról egyenesen a Dunába kellett vetniük magukat.⁶¹

Zsobokon a lányokat egy tréfás játék keretében avatják fel, melynek csúcsa a vízzel való szembeöntés.⁶²

Lakodalom

A hagyományos kultúrájú zárt közösségekben az életfordulók ünnepei közül gazdagságukkal és méreteikkel mindenhol kiemelkednek az esküvő-lakodalom szokásai. Ez nem véletlen, hiszen ez az aktus az új család alapításának közösség általi szentesítése, s egyben az igazi felnőttkor kezdete az ifjú pár számára. Az egybekelés olyan határvonalat jelent, amely jelentős változtatásokkal jár az élet minden vonatkozásában. Az ezekkel járó pszichés-mentális krízis enyhítését is szolgálják azok a többnyire napokig tartó bonyolult szertartássorozatok, amelyek az egyik állapotból (életminőségből) a másikba történő átlépés rituális, gyakran színjátékszerű megjelenítései. Nem tekinthető véletlennek, hogy a szimbolikus, rituális mosdás mozzanata is gyakori ezekben a szertartásokban. Az esküvő és lakodalom menetében több formában előfordul a víz mint kellék, a leöntés, mosdatás, kilocsolás, kiöntés mint szokáscelekvés és a kút, patak stb. mint színhely. A lakodalmi mosdatás hátterében azonban korántsem azt a szimbolikus halálból és újjászületésből álló vízszimbolikát kell keresnünk, mint a keresztelés vagy a halottmosdatás esetében.

⁶⁰ TIMAFFY 1980. 148–153.

⁶¹ Az idézett példák SZENDREY Ákostól valók. (1952. 361–363.)

⁶² VASAS–SALAMON 1986. 180.

Az elsősorban délvidékről ismert lakodalmi hajnali mosdatás szokását több etnográfiai leírás is említi. A szokás lényege, hogy a nászéjszakát követően az újasszony a férfi vendégeket egy tálból megmosdatja, megtöröli, s ezért tőlük pénzt kap. *Éccakának évaggya után, három óra körül a menyasszony bejön a nyoszóju lányokkal. A menyasszony kezébe törülköző, az egyik noszolyu lányéban telt tál, a másikéban szappany van. Most a menyasszony sorra járja a férfi vendégeket, megvizezi kissé az ember arcát, megtöröli, ezért az ember pénzt dob, s ha rokonja a vőlegénynek, a mönyasszony megcsókolja, ha nem rokon, tovább eresztí – írja Kálmány Lajos a 19. század végén.*⁶³

Szeged környékén az újasszony reggeltájban még a 19–20. század fordulóján is megmosdatta, megfésülte a lakodalom férfitvendégeit nagy nevetgélés, tréfálkozás közepette. A Tolna megyei Alsónyéken a vőfély „megborotválta” a férfitvendégeket, a menyasszony pedig sorra törölte az arcukat, s ezért pénzt kapott.⁶⁴

A szokást egyébként nálunk egy 1884-ben kelt körrendelet egészségügyi okokból (trachoma veszélye miatt) betiltotta.

Jung Károly behatóbban is foglalkozott e rítus elterjedésével, a délszláv és magyar adatok összehasonlító vizsgálatával és a szokás eredetének kiderítésével. Kutatásai alapján feltételezi, hogy a hajnali mosdatás rítusa olyan purifikációs szertartás, amely az egyes férfi rokonok első éjszakára való jogával (*jus primae noctis*) állhat kapcsolatban. Ezt támasztják alá Bakó Ferenc Borsod megyei adatai is: Szakáldon a lakodalom másnapján reggel a menyasszonyt az urasági udvarba kísérték, ahol egy vödör vízben megmosta a kezét és megtörölte egy díszes kendőbe, amit a vőfélynek adott. Bakó szerint a szakáli mosdó az első éjszakát illető földesúri jog homályos maradványának tekinthető.⁶⁵ A vendégjoghoz kapcsolódó régi szokás a feleség éjszakára való felajánlása férfi vendég számára. Bizonyára nem véletlen, hogy egy Réső Ensel Sándor által feljegyzett ilyen szokás is tartalmazza a rituális mosdatás mozzanatát: *A Dráva melléki bosnyákoknál, de lehet, hogy a horvát népnél is divatos, hogyha házaikhoz tisztességes férfi vendég érkezik, egy fiatal nőt küldenek szobájába, ki lábait szépen megmossa s megtörölgeti. A lábmosónénak még azon kötelessége is van, hogy ha a vendég úgy kívánja, meg is kell őt csókolnia. Aki e szokásnak nem hódol, sérti barátságukat.*⁶⁶

A mosdatás, lábmosás olyan intim szolgálat, szolgáltatás, amelyhez mindig könnyen társult a szexuális érintkezés képzete. Tudjuk például, hogy a középkori és újkori fürdőkben gyakran szolgáltak fiatal lányok, akik a férfi vendégeknek nemcsak a tisztálkodásban, testápolásban segédkeztek, hanem szexuális szolgáltatást is nyújtottak.

A napkeltekor gyakorolt mosdatás és kútra kísérés más formában nemcsak a dél-magyarországi, hanem egyes zaborvidéki, honti, Galga-menti, sőt alföldi falvakban is szokás-

⁶³ KÁLMÁNY 1882. 214–215.

⁶⁴ KATONA 1962. 148.

⁶⁵ BAKÓ 1987. 230–231.

⁶⁶ RÉSŐ ENSEL 1862. 493.

ban volt. Sárretudvariban a lakodalom éjszakáján az új ember, majd utána az új asszony ugyanabban a lavór vízben mosdottak meg, mielőtt a kontyolásra sor került volna. Ezt a cselekményt Madar Ilona a külön családdá válás jelképeként értelmezi.⁶⁷ Részben ugyancsak a családba fogadást, egyben az erőviszonyokat demonstrálja az a sokfelé ismert lakodalmi szokás, mely szerint az új asszony apósa házába érkezve megmossa apósa és anyósa lábát.

A lakodalmi mosdatás másfajta változatai voltak (és néhol még vannak) szokásban Károlaszeg alszegi településein. Itt a lakodalom éjszakáját követő reggelen a felsorakozott násznép kíséretében vonult az ifjú pár a faluvégi kúthoz vagy csorgóhoz, ahol a vőlegény és a menyasszony, markukba vizet véve, megmosták arcukat, s megtörölköztek a násznagyok nyakában lévő háziszőttes, csipkés törölközőbe. Ezután az egész násznép követte példájukat. Sztánán a vőlegény násznagya mosakszik meg előbb, majd vizet locsol az új asszony szoknyája alá. Ezt követően a vőfélysereg vedret ragad, és az egész násznépet meglocsolja. A 20. század első felében a mosakodás előtt, ugyanannál a kútnál zajlott le a kútba engedése, ami a házasságra lépő fiatalok egyfajta szeretet-próbája. Csak azután kerülhetett sor a kapcsolatot „szentesítő” és termékenységaráztató mosdatásra, miután a menyasszony a közösség előtt még kinyilvánítva szerelmét, kiváltotta párját a kútba engedés kínos művelete alól.⁶⁸ A Szeged környéki alsótanyán is ismerik a lakodalmi *szerezőpróbát*: az újembert hajnalban néhány barátja erőszakkal a kúthoz vonszolja, és a víz fölé tartja. Közben valaki már szalad is az újasszonyért, hogy mentse ki párját szorult helyzetéből.⁶⁹

Mossátok meg ürmös borban: halott, temetés

A világ vége a teremtéssel ellentétes folyamat, ugyanazok a fő mozzanatok ismétlődnek meg fordítva, ellenkező cézzattal. Az egyiptomi *Halottak Könyve* 175. fejezetében hangzik el Atum (a teremtő) drámai jövendölése: *Én pedig mindent meg fogok semmisíteni, amit megalkottam, és a föld majd visszatér az ősvízbe, az áradatba, ahogyan kezdetben volt. Én maradok meg Ozirisszal, miután más alakokat veszek fel, kígyókét, melyeket emberek nem ismernek és az istenek nem látnak.* Helyreáll tehát a kezdeti állapot, a földet elborítja a víz, a teremtő őserő azonban elpusztíthatatlan, s ugyancsak túléli a katasztrófát Ozirisz is. Egy késői verzió ezt így fejezi ki: *Mondatik róla az írásokban: megmarad ő a neheh után.* Az istenek pusztulását Ptah is megjósolja Hórusz és Széth történetében: *Az istenek után az egész emberiség is ott fog nyugodni, ahol te vagy. Ezt mondta nekem.*⁷⁰ Egyiptomban a ha-

⁶⁷ MADAR 1993. 207.

⁶⁸ VASAS–SALAMON 1986. 221–223.; VASAS 1994. 53–63.

⁶⁹ BÁLINT 1980. 142.

⁷⁰ Itt Ozirisz idézi Ptah szavait az isteneknek küldött fenyegető levelében. (DOBROVITS Aladár fordítása; Chester Beatty-papirusz.)

lottat vízzel mosták meg, mert úgy tartották, hogy ez megszabadítja a halálmerevségtől, s biztosítja halál utáni újjászületését és feltámadását. Szimbolikus jelentése ez a rítus az eredethez, a kezdethez való visszatérésnek. A ókori népek számára a víz a halottak útját is jelentette a másvilágba. A halottkultusz és a víz kapcsolatáról tanúskodik a folyók közelében való temetkezés (gallo-román temetők, Mecklenburg stb.) és az a szokás, hogy nő alakú edényben vizet tettek a sír mellé. Ilyen bronzfigurákat találtak a németországi Holsteinben, Lengyelországban, a Pireneusi- és az Appenini-félszigeteken, sőt hasonló kőfigurákat Mezopotámiából és Babilóniából is ismerünk. A halott vízzel történő lemosása valamennyi európai nép gyakorlatában megtalálható.⁷¹

A halál körüli magyar szokásokban – akár csak a születés körüliekben – elengedhetetlen mozzanat a rituális mosdatás. A születés utáni, illetve a halál beálltát követő fürdetés-mosdatás bizonyos szempontból összefüggésbe hozható egymással. Az előbbi a földi élet megkezdésének első rituális mozzanata, amely a keresztelessel együtt az eredendő tisztátalanságtól történő megszabadítás, illetve a pozitív külső és belső tulajdonságok mágikus biztosítása. Utóbbi a földi életből a túlvilágba vezető út első mozzanata, amely az elhunyt immár véglegesen tisztátalan testének felkészítését, külsejének rendbe tételét célozza. Az első a formátlanságból megszülető formát öltött élet létrejöttét, a második a forma elvesztésének kezdetét, az őskáoszba való visszatérést jelképezi.

A halál beállta utáni legfontosabb teendők egyike tehát a halott mosdatása volt. Ezt végezheték családtagok vagy egy erre a célra specializált személy is. Abán több ilyen személyről tettek említést.

Arra mindig volt vagy szomszédasszony, vagy valaki olyan közeli rokon, aki megmosdatta. Például a Zolinak az édesanyját én. Nem is engedtem vőna másnak megmosdatni. Hát azt is így vizes ruhával és rendesen törülközővel, tetőtől talpig megmostam. Utána ezeket féreraktuk. Rendesebb háznál elégették. Vagy pedig ugye olyan is vót, aki hosszan tartó nagybeteg vót, de nem vót éppen fertőző, annak az ágyruháját is oda szokták adni annak az asszonynak, aki megmosdatta és fölöltöztette. (Aba)

Megmosdatták. Tányérbul mosdatták. Tányérbul, oszt azt a tányért megin az eresz alá elásták. Avval a zsebkendővel együtt, amivel mosdattak. Szappant nem használtak, csak tiszta vizet, nem tettek bele semmit. Meg is fésülték. A fésűt beletették a koporsóba, a kifésült haját is vele együtt. (Aba)

A halottat meg kellett borotváni, megmosdatni, fölöltöztetni, aztán úgy betenni a helyire. Csak az végezte, akinek természete vót hozzá, mindenki nem csináta meg. Hívni kellett valakit. De sokat ötöztettem! Nem fítem. Az ötöztetés végett jobb, ha gyorsabban van a mosdatás, mer gyorsan keménykedik, oszt nehezebb az ötöztetés. Az alsó testrészt nem szokták, csak itt fönt. Rendes vízzel. Lavórba egy ruhát, osztá én azzal szoktam letürüni. Azt a vizet aztán kivitte

⁷¹ MARINGER 1973. 754–757.

a tulajdonos, akié vót a halott. Nem öntötték a ház elé, hanem kijebb valahová evítették. A halottmosó ruhát is kidobták. (Aba)

Például itt a szomszédba ez a bácsi szegén, mikor meghalt, azt én innentű (deréktól) teljesen megmostam, mer aláment a vizelete ugye, bűdös vót, aztá azér. A vizet kiöntöttük valahova hátra a ganyéra. Az ágyruhát azelőtt eltűzeltek vagy odaadták a cigányoknak. A rongyot is, amivel mosták, mindent eltűzeltek. Meg is fűsülték, ha kellett. De azt a fűsűt má nem használták, finnyásak vótak ilyen szempontbul. Sőt még a nagybetegnek se használták ruháját sem, semmit se. (Aba)

Hódmezővásárhelyen és környékén a halottmosók 40–60 év közötti asszonyok voltak, akik *nem féltek a halottól és erővel is bírták*, mert emelgetni kellett. Az archaikus gyakorlat szerint a haldoklót az anyaföldre tették egy leterített gyékényre, hogy ott távozhasson el belőle a lélek (ugyanígy a földön is születtek!), majd egy teknőben fürösztötték meg, s azután tették vissza az ágyra. Újabb szokás szerint *nem fürösztik, csak szappanos, vizes ruhával törölgetik meg*.⁷²

Kalotaszegen a halál beállta után a halottat saját tányérjából vagy egy elhasznált mosdótálból mosdatták meg. A tálat a vízzel együtt egyes helyeken odacsapták egy kőhöz, úgy, hogy eltörjön, hogy ne használhassa senki, ne léphessen belé senki, a ház mögé, a patakba vagy a kerítés aljába dobták. Máshol a tálat vizestől betették a ravatal alá, és csak este, napnyugta után vagy napkelte előtt öntötték ki belőle a vizet, s csak a halott kivitele után csapták a küszöbhez, hogy ne jöjjön vissza. Kalotaszentkirályon a tálat vízzel együtt járatlan helyen ásták el. A férfi halottakat a család valamelyik tagja meg is borotválta.⁷³ Topolyán annak a borbélynak a kötelessége volt az elhunyt férfit megborotválni, akihez a megboldogult nyiratkozni és borotválkozni járt.⁷⁴

Ahogy a születés szokáskörében a részben praktikus célú első fürdetést követi a keresztelezés eredendő büntől való megtisztító rítusa, úgy a halál körüli szokásokban is kétszer szerepel a mosdatás mozzanata. A halott mosdatása az első fürösztéshez hasonlóan részben gyakorlati funkciót tölt be, részben a halott elindítását jelképezi a holtak országába, amelyet a minden formát feloldó, mindent magába olvasztó víz testesít meg. A temetés után viszont olyan rituális megtisztulásra van szükség, amely az élőket védi a halál tisztátalanságától.

A halottas ház tisztátalansága a halott kivitelének pillanatától megszüntethető. A halottas házat ezért sok helyen már a temetés alatt kitakarítják, kiviszik a halott személyes holmijait, másnap pedig rendszerint kimeszelnek, sőt a földpadlót is újra tapasztják.⁷⁵ A temetésen résztvevők rituális tisztátalanságuktól a temető kapujában, máshol a halottas ház bejárata előtt, a halotti tor megkezdése előtt feltétlenül rituális kézmosással szabadulnak meg.

⁷² KISS L. 1943. 359–360.

⁷³ VASAS–SALAMON 1986. 228.

⁷⁴ PASTYIK László szóbeli közlése.

⁷⁵ KUNT 1987. 176.

Kiszebordás Honton (Hont m.). A leányok a falun végighordozott kiszebábu szalmáját a vízbe dobálják és mosakodnak, a szalmacsomóval megdörzsölik arcukat. Fotó: Manga János és Szendrey Ákos, 1948. (Néprajzi Múzeum Fotótára F92390.)

NAGYPÉNTEKEN MOSSA HOLLÓ A FIÁT: RITUÁLIS MOSDÁS KALENDÁRIS ÜNNEPEKEN

Az előző fejezetekben láthattuk, hogy a vizet széles körben alkalmazták rontásselhárításra, a rituális tisztátalanságtól való megszabadításra, a legkülönbözőbb betegségek gyógyítására és megelőzésére. Bizonyos időpontokban a víz különlegesebb erővel bír, mint máskor: ilyen főként a tavasz kezdete és a téli napforduló körüli napok bármelyike.⁷⁶ A vízzel végzett katartikus szertartásoknak két nagy csomópontját találjuk a naptárban: a karácsony és újév, illetve a húsvét körüli napokat. Az emberi élet fordulóinak szokásaiban a születés és a halál kitüntetett alkalmai a rituális mosdatásnak. Figyelemre méltó, hogy épp a születés és a halál e két nagy ünnep vezérmotívuma is.

A fenti gondolatokat is szem előtt tartva tekintsük most át a kalendáris ünnepekhez kapcsolódó szokásokat, melyekben szerepet játszik a mosdás és mosdatás mozzanata.

Kiszehordás, villőzés

A 19–20. század fordulóján az Ipoly mentén és a Cserhát vidékén virágvasárnap még hajtották a *kiszít*. Honton a menyecskének öltöztetett szalmabábut kivitték az Ipoly partjára, ott levetköztették, a bábu szalmájából mindegyik lány markolt egy csomót, bedobta a vízbe, nézte, merre úszik. (Azt tartották: amerre úszik, arra megy férjhez a lány.) Aztán a víz széléhez mentek, s ott egy maroknyi vizes szalmával megdörzsölték az arcukat, hogy ne legyenek szeplősek. A szokáshoz fűződő hiedelem szerint azért hajtották a kiszét, *hogy a dögöt kihajtsák vele a faluból*. Erre utal a kiszehajtáskor énekelt dal szövege is.⁷⁷

*Haj, ki, kishi, kishőce, a másik határba,
Gyere be, sódar, a mi kis kamránkba.
Kivisszük a betegséget,
Behozzuk az egésséget.
Haj, ki, kishi, haj.*

Róheim ezt a szokást a tótok *morenájával* és más hasonló szokásokkal hozza kapcsolatba.

⁷⁶ E katartikus rítusok magyarországi vonatkozásairól részletesebben lásd SZENDREY Á. 1940.

⁷⁷ MANGA 1979. 213.

A magyar változatokban azért hajtják ki a szalmabábut, hogy a *dögség* el ne verje a határt. *A tótok ugyanezen a napon viszik ki a „Morenica kraszna”-t (szép morenácska) és behozzák a „Leto”-t (új nyarat). A morenának már a neve is mutatja a halállal való kapcsolatot. Az öregasszony vagy „banya” személyében megtestesült halál, illetve a betegségek – „himlő, dög” – kivívása a szokásból világosan kiolvasható – írja Róheim. A villó szót az oszmán török *ül* ’meghalni’, *ülks* ’hulla’ szavakkal hozza kapcsolatba, és szokásdal-szövegek alapján azonosítja a Morenával, aki tulajdonképpen halott menyasszony (a villót legtöbbször fehér ruhába öltöztetik). A bábu, amelyet a végén mindenképpen vízbe dobnak, ezt testesíti meg.*⁷⁸

Nagyheti tisztogatás

A húsvétot megelőző nagyhét legfőbb jellemzője a tisztálkodás volt – a szó legszélesebb értelmében. Ennek lényege: mindent, ami rossz, ártalmas, kisöpörni, lemosni, megszüntetni, hogy a ház és környezete, valamint a test és a ruházat is tisztán várja az ünnepet: Jézus halálát és feltámadását. A nagyhét első három napján igyekeztek elvégezni a nagytakarítást, nagymosást, meszelést, szellőztetést, általános rendrakást. Ilyenkor váltották a téli ruhát tavaszira. A férfiak a nagyhéten feltétlenül megnyíratkoztak. A böjt a szervezet tisztulását segítette elő, de a lelki megtisztulás, ünnepre hangolódás eszközeként is szolgált.

A nagyheti tisztálkodásra a középkori Szegedről is van néhány liturgikus adat. A premontrei apácák helybeli kolostorában nagycsütörtökön lemosták az oltárokat. Ezt a szokást máshonnan nem ismerjük.⁷⁹ A szegények lábát is nagycsütörtökön mosták meg: *az portás annyé szegényt keressen, menne attyafiú (apáca) vagyon. Minnyán begyűlvén és a szegényeket behíván tegyenek mandatumat (végezzék el a lábmossást). Böjtben másodszombaton minden attyafiú az ő szegényének vizet töltsön kezére és minden szegénynek egy-egy pénzt vagy fillért adjonak. Mikor nekék osztják, minden szegénynek meg kell békélni (csókolni) a kezét, és az után valami ennivalót és innivalót kell nekik adni. Az fejedelem tedék magának annyé szegényt hívasson, mennyet akar.*⁸⁰

⁷⁸ Sok minden mutat a halál és a lakodalom, az elmúlás és a termékenység közötti kapcsolatra. A víz különösen a másvilággal, halállal való kapcsolatában rendszerint a születés előtti magzatvíznek a halál utáni állapotra való kivetéséből ered, ezért a bábu vízbe lökése tulajdonképpen megfordított születés – állapítja meg végül RÓHEIM (1925. 240–244.).

⁷⁹ BÁLINT 1980. 259.

⁸⁰ Nyelvelvénytár VII. 343.

Nagycsütörtöki lábmosás

A római katolikus egyházban mindenütt gyakorolt nagycsütörtöki lábmosás szokása Krisztustól ered, aki az utolsó vacsorán szeretete és alázatossága jeléül megmosta a tizenkét apostol lábát, és a lábmosást nekik is megparancsolta. Justinus vértanú és Tertullianus fennmaradt irataiból kiderül, hogy a lábmosás már az apostolok idejében is szokásban volt. A római pápa a bíborosok segédkezésével tizenkét pap lábát mosta meg, míg az egyházfők és világi fejedelmek is tizenkét aggastyánon vagy szegény emberen végezték el a szertartást a következőképpen: megnedvesítették a kiválasztott egyének lábát, letörölték és megcsókolták. A lábmosás után megvendégelték mind a tizenkettőt. Bécsben I. Ferenc József az uralkodóház tagjai és az összes udvari és egyéb méltóságok jelenlétében végezte a szertartást minden nagycsütörtökön a Burg nagy szertartástermében.

A 19. században a nagycsütörtöki lábmosás a katolikusok körében is még általánosan elterjedt és gyakorolt szokás volt. Általában a gyerekek vagy a feleség kötelessége volt, hogy a családfő lábát megmossa. Nagycsütörtök este viszont kivételesen a családfő mosta meg gyermekei, szolgálai vagy egy szegény koldus lábát.

Nagypénteki tisztító rítusok

Az előzetes takarítást, tisztogatást, rendezkedést követő testi-lelki tisztálkodás legfőbb ideje Európa-szerte a nagypéntek.

Bálint Sándor írja a szegedi húsvétal kapcsolatban: *Nagypénteken teljes a csönd, olyan, mintha halott volna a háznál.*⁸¹ Nem főztek, nem mostak, semmi olyat nem végeztek, amit akkor sem lehet, amikor halott van a háznál, mert a halott tisztátalansága mindezeket a dolgokat beszennyezné. Jézus halála órája viszont mintha megszentelné a vizeket: az ilyenkor történő mosakodás, sőt tisztogatás (sepregetés) egész évre mentesít a betegségek és élősködők (férgek, kígyók, békák) kártételétől és egyes értelmezések szerint az elkövetett bűnök alól is.⁸²

Négy órakor fölkelt édesapám, körűsöppörte a házat, hogy elmenjenek a balhák. Szóval, hogy ne legyen – ugye vótak a disznóólak meg minden –, hogy ne legyen ilyen rovar. Mikor én idekerültem, én is megcsinátam, aztán itt a szomszédba, az öreg Pukriné úgy jött ki főkelni, mikor már látta, hogy én söprök. (Aba)

Szegeden nagypénteken féregűzés céljából szórtanul (régén meztelenül) kellett kisöppörni, és a szemetet messze elvinni.⁸³ Göcsejben a nagypénteki féregűzés közben ezt mondták:

⁸¹ BÁLINT 1980. 261.

⁸² RÓHEIM (1925. 244.) szerint a kígyók, békák tulajdonképpen a materializált bűnök. Ezt néhány olyan szokásból következtette ki, mely szerint nagypénteken vagy nagyszombaton egyes helyeken kikiáltják az emberek vagy a boszorkányok bűneit.

⁸³ BÁLINT 1980. 261

Töviskelés Domaházán (Borsod m.). Nagypéntek éjszakáján, aki először megy a kútra, az tövises ágakkal rakja tele a kutat, hogy jelezze, ő volt itt először. Fotó: Molnár Balázs, 1962. (Néprajzi Múzeum Fotótára F169972.)

Patkányok, egerek, csótányok, poloskák oda menjete, ahol füstös kéményt láttok. Körmöcbánya tájékán kulcsokkal csörömpölve kergették a kígyót, békát. Közismert népdalszövegünk a következő:

*Nagypénteken mossa holló a fiát,
Ez a világ kígyót-békát rám kiált.*

A magyar hagyományokban nagy szerepe volt a tisztátalanságok megszüntetését célzó, a víz mágikus tisztító, gyógyító erejébe vetett hiten alapuló rituális mosakodásnak.⁸⁴ *A tavasz kezdetén a megújuló természet ereje van jelen az eső-, hó- és folyóvízben, s ezekről érintkezés útján emberre, állatra is átvihető. Így lesz a tavaszi fürdés a felszabadulás és új erő forrása* – írja Berde Károly.⁸⁵ Róheim Géza egy bonyolultabb gondolatmenet mentén e tavaszi kataritikus rítusokat végső soron mégiscsak a halállal hozza kapcsolatba.⁸⁶ Ismerünk olyan szépségvarázsló, gyógyító mágiát, amelyben a halottakkal érintkezett dolgokat varázsszerként használják (lásd más fejezetekben). Ugyanakkor a nagypénteki mosakodás tisztító, bajelhárító szerepe a keresztelés szokásával is rokonítható. Régi egyházi szokás szerint ugyanis az újonnan belépőket húsvétkor keresztelték, s a keresztelésre használt vizet a mise előtt a hívekre hintették. Ez tulajdonképpen újrakeresztelés volt és általános bűnbocsánat. A keresztvizet hazavitték, és bajelhárítónak tartották.⁸⁷

A két világháború között még Abán is szokásban volt a nagypéntek hajnali mosakodás. Az egészség- és szépségvarázsló célzatú rítust szóltalanul kellett végezni. Előfordult, hogy a *szóttalan* vizet hazavitték, és otthon mosakodtak benne, esetleg egy piros almát is tettek a vízbe. Ha nem volt élővíz a közelben, a hajnali mosdást vályúnál vagy harmatban is végezheték.⁸⁸

Na, apám, mikor körülöppörte a házat, fogta a harminc literes tejeskannát a vállára egy furkóssal, akkor elment a kanálisra vizért. Aztán a Juci néni, emmeg mindig beszét, hogy hát édesapám szólalna meg, hogy ne szóttalan vizet hozzon. Hát oszt azért meg tudta állni, hogy ne szóljon. Mikor reggel mink leányok fölketünk, akkor ugye minékünk is egy piros almát vagy kettőt beletettek a mosdóvizünkbe, hogy szép pirosak legyünk. (Aba)

Népi szokás vót. Hobibul megcsináták a fiatalok, úgy tessék ezt elképzelni. Hadd meséljek el ére egyet! Ez harmincöt-harminchatba' vót. Mikor gyütt a húsvét. Na, vótunk akkor ott négyen, úgy mondvá, mint akkor mondtuk, cselédasszonyok. Aztá' már akkor este megbeszétük, hogy kimegyünk szóttalan vizér', mer' a kanális nem messzi vót hozzánk. Mentünk. De, hogy nem szólunk egymásnak,

⁸⁴ MANGA 1962. 355.

⁸⁵ BERDE 1940. 35.

⁸⁶ RÓHEIM 1925. 240–280.

⁸⁷ RÓHEIM 1925. 252.

⁸⁸ A szokásnak nagyon sok változatát ismerjük a magyar nyelvterületről. Vö. pl.: BÁLINT 1976. 213–219.; GERGELY 1978. 256.; KAPCZÁR 1978. 71.; RÓHEIM 1925. 248.

A hétvégi tisztálkodás, „elrendezés” szerves részét képezi a környezet rendbe tétele is. Utcaseprés vasárnap reggel. Kalotaszentkirály (Kolozs m.). Fotó: Juhász Katalin, 2000.

hanem csak zörgetünk be az ablakon, aztá' mindenki felöltözik, aztá' fogjuk a vödört, megyünk. Hajnalba, napkelet előtt. Aztá' kimentünk. A vödört fogtuk. Na, amint mentünk, az Évának az apja, ugye avvót a mi uraságunk, ammeg má' gyüött fő, hozta ja vizet! (nevet) Hogy senki meg ne előzze, ő legyen az első. Mer' akkor a leányai má' elkezdtek nagyleányok lenni. Aztán hát az aptyuk is olyan hobis vót, mint mi, kiment szótalan vizér', hogy abba' mosdjanak meg, mert majd frissek lesznek. Aztán mikor én, aki a hátúsó vót, odaértem, a többi má' merítette a vizet, én is merítettem, azán amind így hajóval (hajolva) vótak, végigöntöttem őket. „Netek – mondom –, tik má' nem koszosodtok meg, me' meg lettetek öntve!” Ezzel aztán vége lett a bolondságnak, mer' má' érontottuk az összeset. Osztá' akkor engem az asszonyok szidtak, meg mondtak tarkát-barkát, amit oankor szokás. (Mért kellett megmosakodni?) Mondom, hogy hobi! Hát azt mondtuk, hogy szépek legyünk. Tulajdonképpen, ha eztet az ősi szokáshol odavesszük, akkor ez csupán azért van, ha egy kicsit is ismerik a Biblia történetit, ugy, mikor a Jézus a Jordán folyóba' megkörösztrőködött. Merittőztek – úgy írja a Biblia. Nohát ez most annak a lefolyásából vót népi szokás. Hát ezér' mondom, hogy mikor Jézust megkörösztrőtte Keresztelő János a Jordán vizibe, ott sokan megmerittőztek. Hát osztán, hogy szentek legyenek, vagy jólelkűek legyenek, vagy ehho hasonló. De máma má' nincsen ez a szokás. Mosmá' elmegyünk a diszkóba, osztán ott elhuzassuk a hejehuját, osztán megvan. (Aba)

Litkén, Ipolytarnócon, Mihálygergén a nagycsütörtök esti keresztjárás után rózsavízért mentek az Ipolyra, illetve a Dobroda patakra. Nagypéntek reggelén a család minden tagja ezzel a vízzel mosakodott. Ahol nem volt lány, ott a legény vitte haza a vizet. Másfelé nagypéntek hajnalban mentek a patakra mosakodni vagy abból vizet inni. A víz ott volt a leghatásosabb, ahol két patak összefolyt. A vizet a patak folyásának irányában kellett meríteni. A patakban főként a lányok mosakodtak, hogy szépek legyenek. Otthon a hajukat is megmosták a patak vizében. A kisgyerekeket is megfürdették benne, hogy ügyesek, frissek, egészségesek legyenek. A lovakat megúsztatták, hogy rontás ne fogjon rajtuk, a birkákat, hogy rühösek ne legyenek. A nagypénteki mosakodásnak kétféle magyarázata volt: *azért mosakodnak a patakban a fűzfá alatt, merthogy a holló akkor fürdette a fiát*, mások szerint *merthogy a Jézus ekkor ment át a Cedron patakon, s annak emlékére*.⁸⁹

A 19. századi közepén Szegeden (Varga János följegyzése szerint) hajnalban három óra felé a legények sorkukorékolással költötték fel a fürdéshez az alvókat. *Nagypéntek hajnalán a Város épkezláb népe még a múlt (19.) században is a Tiszán fürdött, illetőleg mosakodott meg azzal a célzattal, hogy a tél baját, betegségét e jelképes tisztálkodással lemossa magáról. A szokás megvolt a tanyákon is, ahol a szikes tavakhoz, vízjárta semlyékhez vonultak ki. A beteg kisgyermeket is lemosták, hogy a baj múljon el róluk. Kálmány⁹⁰ jegyezte föl, hogy a tápé-iaik szerint a veszedelmes fekély vagy minden látható-láthatatlan baj elmúlik, ha nagypéntek hajnalban, amíg nem járnak, a Tisza vizében lefelé mossák. Kovács János szerint a lányok is lementek szórtanul fürödni a Tiszára. Fürdés után a fűzfák lombjai alatt fésülködtek meg, hogy hosszú legyen a hajuk. A fürdés csökevényes maradványa, hogy odahaza, kint a kútnál, a szabadban mosakszik a család. Úgy vélik, hogy ahol a szobában mosakszanak ilyenkor, ott sok lesz a bolha abban az évben*.⁹¹

A tavaszi szépség- és egészségvarázsló rituális mosakodás nem feltétlenül volt jeles naphoz kötve. A márciusi havat, az április eleji esővizet szintén alkalmasnak tartották erre a célra – nemcsak az alábbi példák gyűjtési helyén, Abán, hanem országszerte.

Hát például, aki a hóba megmosakodott, az azér' mosakodott meg, mer' szeplős vót, hogy leüssze azt a szeplőt. Még meg is szokott henteregni, jézuskát is szokott vetni. Ha annyi hó esett is, hogy a tenyerit kitarította, akkor is meg szokott mosdani.

Szeplős? Azok mindig április elején szoktak mosakodni essővizbe'. Fogtak essővizet, hogy nagyon ne tudjanak kiszeplesődni. Evvót az orvosság.

Márciusi hó? Na azt is meg szokták csinálni. De csak az ilyenek, mint ez is (a lányunokája). Meg mi is, mikor tizenkét-tizenhárom évesek vótunk, örömiünkbe, hogy gyűtt a hó, akkó' hama' szaladtunk ki, oszt mosakodtunk meg. Ez egy régi szokás, mindig aszonta az én apám meg az én anyám. (Aba)

⁸⁹ MANGA 1979. 213–214.

⁹⁰ EA 2810.

⁹¹ BÁLINT 1980. 260–261.

Húsvéti locsolás Domaházán (Borsod m.). A meglocsolt kislány ünnepelő ruháit is meglocsoltatja kölnivel. Fotó: Molnár Balázs, 1959. (Néprajzi Múzeum Fotótára F137889.)

Húsvéti locsolás Domaházán (Borsod m.). A patakhoz vonszolt menyecskét jól meglocsolják. Fotó: Molnár Balázs, 1959. (Néprajzi Múzeum Fotótára F137923.)

Húsvéti locsolás Domaházán (Borsod m.) vödörrel. Fotó: Molnár Balázs, 1959. (Néprajzi Múzeum Fotótára F137891.)

Húsvéti locsolás

A húsvéti szokások közül legismertebb a húsvét hétfői locsolás, amelynek háttérében a víz maskulin jellegű, megtermékenyítő hatása áll. Mint többszázados neve is mutatja – „víz-behányó, vízbevető hétfő” –, eredetileg nem lehintés, leöntés, hanem teljes vízbe merítés volt. A pogány termékenységarósló szokás keresztény elemekkel telítődött, miután a vízbe merítéssel, leöntéssel történő keresztelés időpontja kezdetben húsvét tájára esett. Egyházi szempontból a szokás arra a legendára utal, amely szerint a Jézus feltámadását hirdető jeruzsálemi asszonyokat locsolással akarták elhallgattatni, illetve a Jézus sírját őrző katonák vízzel öntötték le a feltámadás hírére vivő asszonyokat.⁹² A locsolás szokása valamennyi szomszéd népnél megvan.

Idézzük fel a *Honderű* 1847-ben megjelent leírását a locsolás régi formájáról: *Húsvét hétfőjén a legények már kora reggel csoportosan járnak be a házakat, hol hajadon lányok vannak, s ha a helységhez közel folyó van, oda cipelik és belemártogatják – mi természetesen a lányok szörnyű kiáltása és szitkozódása közt megy véghez –, hol pedig folyó nincs, a kutakhoz helyezett vályúkba fektetik, s végigöntözik a kútba merített vízzel. – Ezen túlságosan, s minden tekintetben veszélyes bánásmód mellett nemegyszer volt eset, hogy a leány gutaütés vagy áthűlés következtében bele is halt; mely okból némely helyütt az ily baromi öntözködés el is van tiltva. – Másnap a lányok iparkodnak a kölcsönt visszaadni, fazekakkal vagy kupákkal leskelődve a legényekre; s ha néha sikerül valamelyiket végigönthetni, legnagyobb meglepéssel viszik az irhát – nehogy a kölcsön visszafizetése torkukra forrjon! Mert ha ekkor megkaparíthatják a leányt, ismét a már leírt módon fűrésztik meg.*⁹³

A Mátraalján *vízbehányó hétfő*nek hívják a húsvéthéft. Ilyenkor a leányt kiviszik a kútra, vagy beleállítják a patakba, és vederszám locsolják rá a friss vizet, *hogyha férjhez megy, hadd legyen friss menyecske*. Abán is sokan emlékeznek a locsolás e drasztikusabb formájára: *Locsolás. Igen vótak. Vízzel locsútlak. Mikor fiatalok vótunk, vizes vödörrel burogattuk egyik a másikat. Az utcán egyik látta, hogy kettő elkezde locsúnyi, akkor az egész utca összement. Vizezték egymást. Olyik, folyt rula a víz, annyira belekeveredtek. Persze mindenkit. Akkor má' nem számított, aki odament, közibük keveredett, még a vénasszony is meg lett öntve.* (Aba)

A lányok a locsolást mindenütt festett tojásokkal viszonozták. A tojás ősi termékenység-szimbólum. Róheim Géza a szokást jelképes coitusnak tartja: a legény megöntözi a szeretőjét, aki hálából odaadja a tojását. A húsvéti tojás tehát a női genitália. A tojás gyakran szerepelt sírmellékletként is mint a termékenység szimbóluma: a sír maga a második anyaméh, ahova az ember holta után visszakerül, s a tojás ezt a tudattalan képzetet nyomatékosítja. Keresztény szimbolika szerint Krisztus úgy jön ki a sírból, mint a madár a tojásból. A 3. századbeli írók hasonlatai Krisztus sírban eltöltött három napját együtt említik a Mária méhében eltöltött

⁹¹ BALINT 1980. 260–261.

⁹² Vö.: BALINT 1937. 233–234.; SZENDREY Zs. 1941. 104.; RÓHEIM 1925. 249–251.

⁹³ A. J. Népszokások. *Honderű*, 1847. V. 1. félév 5. sz. 93–95.

idővel. Ez okfejtés szerint tehát a tojás húsvétal való kapcsolata a halottakhoz vezet. A húsvét és a halál kapcsolata viszont a keresztény húsvét tartalma miatt is teljesen nyilvánvaló.⁹⁴

A Szent György-napi és más tavaszi rituális mosakodással, behintéssel, leöntéssel együttjáró szokások több fontos vonásukban is emlékeztetnek a húsvét körüliekre.⁹⁵ Róheim Géza egyértelműen a Palilia nevű, április 23-án tartott római pásztorünnepből eredezteti a Szent György-napi szokásokat, de elképzelhetőnek tartja, hogy egy sokkal korábbi, indoeurópai hagyományról van szó, amelyet már a rómaiak is csak tovább éltetek.⁹⁶

Karácsonyi és újévi mosakodás

A karácsony ünnepét megelőző (böjti) időszak a húsvét előttihez hasonlóan az általános takarítás, rendrakás, tisztálkodás és lelki megtisztulás időszaka volt. Úgy készülődtek erre az ünnepre, mintha vendéget várnának, s az újszülött Kisded személyében ez a vendég minden évben meg is érkezett. Temesvári Pelbárt szerint *Krisztus testében jött el, tehát az ő testi eljövételének megfelelően testedet is nagy tisztaságban kell megtartanod és megőrizned.*⁹⁷ Az 1519-es Debreceni-kódexben olvasható: *Ez nőmös születéséhez uronknak kell készülnünk, és magonkat megszentölnünk szent töredelmességgel, azaz szívünk szerint való bánattal, hogy ő szent felségének ellen vétköztünk. És igaz gyónással, bizony elégtétellel, mert ha a házat megsöpörjük a holnapi napnak tisztosságára, és szennyes üngeinket megmosatjuk és még némelyek testöket is ma megfürösztik, nagyval inkább a bínöknek szennyét le kell magonkról tisztítanunk.*⁹⁸

Ellentétben a gyászos nagypéntekkel, amikor a tűz sem éghetett, s a ház úgy nézett ki, mintha halott volna a családban, karácsony éjjelén (épp ellenkezőleg) a családok örvendezve várták a Megváltó születését, s közben a tűznek sem volt szabad kialudnia. Jézus világra-jöttének pillanata (akárcsak halála) szintén megszentelte a vizeket. A néphitben ismert az újszülött első fürösztővize mint szépségvarázsló szer. Jézus születésének idején ezt a hatást az összes vízforrás átveszi. A megújulást célzó karácsonyböjti, újévi fürdés, mosakodás, tisztálkodás az évkezdet ősi, kultikus hagyományaihoz tartozik.⁹⁹ Az *aranyvíz, aranyosvíz, életvíz, élet vize, szerencsevíz, szentvíz* az a víz, amelyet karácsony, ritkábban Szilveszter, újév, vízkereszt estéjén, éjszakáján, hajnalán merítenek a kútból, forrásból, folyóból. A frissen merített vízben sok helyen megmosdanak, hogy szépek és egészségesek legyenek,

⁹⁴ RÓHEIM 1925. 253–255.

⁹⁵ A Szent György napjához és más tavaszi napokhoz kapcsolódó ilyen szokások nagy változatosságban élnek például a bolgároknál, de más európai népeknél is. Erről bővebben lásd JUHÁSZ 2004.

⁹⁶ RÓHEIM 1925. 263–280.

⁹⁷ Temesvári Pelbártot idézi BÁLINT 1998. I. 71.

⁹⁸ Nyelvemléktár XI. 36.

⁹⁹ Régiségére jellemző, hogy behatolt a középkor hazai liturgikus szokásrendjébe is, mert a Teremtés, másfelől a *Jelenések könyve* szakrális értelmezést, utólagos igazolást adott neki. 1Móz 2,8,10.: Az édenből fakadó folyó említése. Jel 22,1–2.: Az élet vize és fája. A kérdésről részletesebben lásd BÁLINT 1937. 156–158.

máshol isznak belőle, vagy az állatoknak adják. Az aranyvíz szimbolikája a középkori liturgiában és az ebben gyökerező laikus hagyományban az élővizek megrekedt forrásával áll kapcsolatban: a megszületett Jézus megnyitotta az ember számára, aki most megmerül, vagyis újjászületett benne. E karácsonyi, újévi, vízzel kapcsolatos hagyományokról több áttekintés is született.¹⁰⁰ Az alábbiakban elsősorban az ezekből merített néhány jellemző típus bemutatása következik.

A szokásról már 17. századi források is tudósítanak. Ezek közé tartozik egy koledáló vers (*Rythmus natalis ad deportandum auream aquam*) is, amely a kuruc korból maradt ránk:¹⁰¹

*Szép szokás mindenben jó szokást tartani,
Régi atyáinknak nyomdokát követni,
Jó régi példákat előttiünk hordozni,
Hogy úgy éljünk, mint ők, arra ügykezni.*

*És szép rendtartás vót, úgy érzük, köztük is,
Hogy vizet hordoztak ez éjszakán ők is,
Mely nem lött semmiből, mert példát egyet is
Hagytak, tisztaságra intettek minket is.*

*Hogy azért köztünk is ez régi jó szokás
Mindaddig fennálljon ez régi rendtartás,
Nemzetünkben bevött tiszta víz hordozás,
Evvél tisztaságra indít a mosódás.*

*Ez okon hozzuk be ez szép vizet mü is,
Amely bevött evvel ugyan aranyat is.
Cselekedtük azért nagy jó szívbül mü is,
Mosdgyék azért mindgyárt tü Kegyelmetek is.*

Inter lavandum (mosdás közben):

*Amaz tisztaságban gyönyörködő Isten,
Tü Kegyelmetek[et] minden bűnbül szépen
Mossa s tisztítsa ki, hogy így jövőendőben
Istennél lehessen Kegyelmetek mennyben.*

¹⁰⁰ SZENDREY 1940.; BÁLINT 1998. I. 70–77.

¹⁰¹ DEÁK 1909.

*Miképpen testedet, im, e testi vízzel
Megmosod, Úristen amaz lelki vízzel
Mosson meg tégedet ő szent igéjével,
Ruházzon fel téged az ő szent lelkivel.*

Valedictio (búcsúzkodás):

*A sötét éjszakát ki reátok hozta,
A jó Isten adjon a holnapi napra
Boldog felvirradást, karácsony napjára,
Tü kegyelmeteknek mindenikünk mondja,
Adjon Isten, adja, szívünk ezt kívánja.*

Az aranyvíz képzetköre a boszorkányperekben is előfordul: *még özvegy voltam, karácsony első éjszakáján hajnal előtt a vizet meghoztam a tóru. És ha magamnak nem volt, mástul is felkértem hét máriásokat, és akkor hozott vizet falban töltvin a hét máriásokra, abban megmosdottam és gyermekeimet is megmosdattam. És abban az esztendőben semmi kártol nem féltem. A hetedik máriást pedig elváltván, férfinak igyekeztem adni, vagy pásztornak füzettségben vagy adósságban.*¹⁰²

A néphagyományban a szokás archaikusabb formái a protestánsok körében maradtak fenn. A Bereg megyei Szernye-mocsár vidékén, ahol a kevés jó vizű kutat nagy becsben tartották, karácsony éjjelén mentek aranyvízért. Fornoson például a fonóban gyülekező fiatalok éjfél tájban a falu egyetlen kútjához vonultak, és a magukkal vitt feldíszített fenyőfát, koszorúkat a kútágashoz erősítették. Ezután az ágast összesodort gúzsvevesszővel a kávéhoz kötötték. Azt tartották, hogy aki ezt a kötést elsőnek föloldotta, *az aranyvizet merít, mer Jézus firedett meg a tizenkétórás vízben.* A lányok hite szerint az ment először férjhez, aki az aranyvizet merítette, s az lesz a férje, akivel visszafelé először találkozik. Az aranyvizet merítő leány aztán tövises gallyal rekesztette el a kutat, jelezvén, hogy már járt ott valaki.¹⁰³ Az őrségi Kerca-vidék protestáns fiatalsága szintén fenyőágakkal, szalagokkal díszítette a kutat karácsony éjjelén. Hogy egészségesek legyenek, nemcsak karácsonykor, hanem újév reggelén is olyan vizet ittak, amelyet éjfélkor merítettek a kútból.¹⁰⁴

A katolikusoknál hasonlóképp él az aranyvíz hagyománya. A székelyföldi Déllő faluban szenteste éjfélkor hozzák az aranyvizet a kútról. Azért nevezik aranyvíznek, *mert ilyenkor fűröszöttte meg Mária az ő Jézuskáját.* Éjféli miséről hazajövet megvacsoráznak, majd a

¹⁰² Hódmezővásárhely, 1744. Közli: SCHRAM 1970. I, 279, 374.

¹⁰³ SZENDREY Ákos gyűjtése; SZENDREY 1940. 393–394.

¹⁰⁴ KOVÁCS József kercaszomori plébános gyűjtését idézi BALINT 1998. 73.

család iszik az aranyvízből. Az egykori bukovinai székely faluban, Istensegítsen karácsony ünnepére virradva, a gazda hozta be a kútról az aranyosvizet, amely annak jut, aki legelőször merít. Éhgyomorra kellett inni, majd megmosakodni belőle, hogy egészséges, áldásos legyen a következő év.¹⁰⁵ Búcsúszentlászlón és Dány faluban közvetlenül az éjféli mise előtt frissen merített vizet vittek be vödörben a szobába, illetve egy piros almát, Dányon még egy ezüst pénzdarabot is tettek a vízbe. Ez volt a szerencsevíz. E faluban így köszöntötték be: *Dicsértessék a Jézus Krisztus, szerencsés legyen a magok ünnepjük. Több jóval, kevesebb búval megérhessük Krisztus Urunk születése napját. Adjon az Isten bort, búzát, békességet, holtunk után örök üdvösséget!* Ezután ittak a vízből, reggel pedig megmosakodtak vele. Ilyenkor az almával végighúzogatták az arcukat – először az, aki a szerencsevizet behozta, utána életkor szerint a család többi tagja. A feldarabolt almából ettek, és az állatokat is arról itatták.¹⁰⁶

Szanyi szokás szerint karácsony böjtjén az apró gyermekeket megfürösztötték *a kis Jézus viziben*. A felnőttek sem mulasztották el a lábmosást, amelyet valamikor a család legfiatalabb asszonytagja végzett. Lábat mostak, megmosakodtak Őrség reformátusai és Csököly katolikusai is.

Sok helyen az aranyvízmerítés ideje Szilveszter éjszakája volt. A kalotaszegi Nyárszón a mai napig él a szokás. Szilveszter estéjén régen valamelyik lányos háznál szórakoztak (ma a szervezett bál a művelődési házban van), majd éjféltkor kannákkal, korsókkal gyülekeznek a templomnál, amely a csorgó mellett van. Amikor megszólal az újévet köszöntő éjféli harangszó, akkor a csurgó fölé szalmából tüzet raknak: fénye aranyosan tündöklök a vízen. A templom melletti téren is gyűjtanak egy máglyát, amelyhez a szalmát a legények már napközben odakészítik. Így vesznek vizet egy kannába, amellyel mindenkit körbekínálnak. Régen a megmerített korsókkal végigdalolták a falut. A lányos házak ajtajánál újévi éneket énekeltek, köszöntőt mondtak. A gazda kaláccsal, pálinkával kínálta őket.¹⁰⁷

Ormánságban Szilveszter estéjén vízzel telt vödört készítettek be a szobába. Újév reggelén a ház földjére teknőt tettek. A vödörből *szótalankeszdetlen*, tehát másra még nem használt vizet öntöttek némán bele, és piros almát, ezüstpénzt tettek bele. Ebben mosdott meg az egész háznép, hogy *szép piros, serény* legyen az új esztendőben.¹⁰⁸

Az aranyvíz a szomszédos népeknél sem ismeretlen. A szlovákoknál például a szokás a magyar változatokhoz hasonlóan karácsonyhoz kapcsolódik. A délszláv népeknél nagyon sok változatban fordul elő, és a két nagy ünnep – a karácsony és a húsvét – mellett még számos alkalommal végzik az év folyamán.¹⁰⁹

¹⁰⁵ BÁLINT 1998. 74. Több hasonló adatot is idéz.

¹⁰⁶ Kozár Gyula plébános közlése alapján BÁLINT 1998. 75.

¹⁰⁷ CSETE 1960. 132.; a szokás mai formájáról FÜLEMÜLE Ágnes tájékoztatót.

¹⁰⁸ KISS Géza: *Ormánsági Szótár*, 513.

¹⁰⁹ A bolgár szokások (lásd JUHÁSZ 2004) sok szempontból emlékeztetnek a magyarországi délszláv nemzeti-
ségek szokásaira.

Idős férfi a Balatonban tisztálkodik egy benedvesített törölköző segítségével. Ezalatt végig hosszú nadrágban maradt, csak a nadrág szárát tűrte fel. A tisztálkodást követően még sokáig időzött a parton: ingét visszavéve falatozott, majd üldögélt a vizet szemlélve. Balatonszabadi-Sóstó, szabadstrand. Fotó: Juhász Katalin, 2000. szeptember.

IV. MEG IS TÖRÖLKÖZZÉL

ÖSSZEGZÉS

A történeti adatok és a néprajzi gyűjtések alapján a 19. század elején még általános, a 20. század első felére a parasztság legszegényebb és legelszigeteltebb rétegeinél fennmaradt archaikus paraszti tisztálkodási szokásokról, valamint a továbblépést, fejlődést jelentő parasztpolgári higiénéről összefoglalóan a következőket állapíthatjuk meg:

Archaikus paraszti tisztálkodás

A természetközeli életmód, amely a munkától az ünnepekig a tevékenységek valamennyi területét alapvetően meghatározta, a paraszti tisztálkodásban is tetten érhető. A tisztálkodáshoz és általában a háztartáshoz szükséges vizet természetes vízforrásokból (források, felszíni vizek), valamint a természet minimális átalakításával, kézi szerszámokkal és emberi erővel létrehozott ásott kutakból nyerik. Mivel a vízfordás fáradságos munka, és többnyire a nagyobb mennyiségű víz tárolása sem megoldott, a tisztálkodáshoz igyekeznek minimális mennyiségű vizet felhasználni, s leginkább a vízforrás mellett, illetve benne tisztálkodnak.

Ezek a körülmények a tisztálkodás módját is meghatározzák. Jellemző a szájból mosdás, valamint a tárolóedény vizét nem szennyező „kifelé mosdás” technikája, amely jellegzetes mozdulatokat és testtartást igényel. A füstökonyhás, földpadlós kétosztatú lakóházon belül komolyabb tisztálkodásra nincs lehetőség. Így az évszakok változása alapvetően befolyásolja a tisztálkodás gyakoriságát is: télen nincs mód a rendszeres, alapos mosdásra. Tavasztól őszig az élet főként a házon kívül zajlik, így a tisztálkodás is. A nyári melegben kézenfekvő a természetes fürdőhelyek látogatása tisztálkodás és felfrissülés céljából. A magyarországi parasztok (és mellette a legkülönbözőbb társadalmi osztályba tartozók), élve a Kárpát-medence kitűnő vízrajzi adottságaival, évszázadok óta rendszeresen használták az itt nagy számban feltörő gyógy- és hévizeket – elsősorban gyógykezelésre, a korabeli specialisták (fürdősök, borbélyok) szolgálatait is igénybe véve.

Az önellátó gazdálkodás keretében előállított vászon (ritkábban gyapjú) ruházat és ágynemű mosására évente csak néhány alkalommal kerülhetett sor. A mosás a korabeli módszerekkel (hamulúgos szapulás, sulykolás, öblítés a szabadtéri természetes vizekben, szárítás, mángorlás) a szennyes mennyiségétől függően több napig (sőt hétig) tartó nehéz, megterhelő munka volt, amelyet részben az időjáráshoz, részben a mezőgazdasági munka ritmusához kellett igazítani. Így érthető, miért volt célszerű viselet a „tölgyfagatya” – vagyis

a faggyúval és fahamuval impregnált vászon ruházat, amely tartóssága mellett az időjárástól, illetve a 19. század első felében még országszerte elterjedt tetvektől is megvédett. Egyébként is, ha a mosás nehézségei és a nem elegendő mennyiségű ruhadarab miatt a fehérneműváltásra oly ritkán kerülhetett sor, miért kellett volna gyakrabban tisztálkodni az amúgy sem túl tiszta füstös, földes házban?

Az otthoni fürdőkészítésre ilyen körülmények között leginkább különleges esemény (például lakodalom, nagyobb kalendáris ünnepek, mint húsvét, karácsony vagy születés, illetve betegség) alkalmával kerülhetett sor. Az otthon készített fürdők – a középkori és kora újkori szokásoknak megfelelően – így elsősorban rituális, illetve gyógyító funkciót tölthetnek be. Ugyancsak rituális funkciója lehetett a reggeli és egyéb étkezés előtti mosdásnak (amennyiben egyáltalán sor került erre).

A tisztaság fogalma az archaikus paraszti felfogás szerint a látható szennyeződéstől mentes, valamint az alkalomnak, társadalmi osztálynak és életkornak megfelelően elrendezett testet és ruházatot jelentette. A tisztaság megítélésében nem játszott túl nagy szerepet a körmök, fogak tisztasága, az orrtisztítás módja vagy a szag. A szorosan egymás mellett élés, a lakás- és életkörülmények nem tették lehetővé intim terek létrehozását vagy bármilyen elkülönülést, így a parasztság számára természetes volt a tisztálkodás közben a meztelenség látványa. Ebben is (mint sok másban) a természetközeli, „civilizálatlanabb” középkori mentalitás fedezhető fel.

Parasztpolgári tisztálkodás

A 19. század közepétől a technikai fejlődés eredményeképpen a természetes vízforrások további felhasználása mellett a vízellátást egyre több helyen a természet nagyobb mérvű átalakításával és komolyabb műszaki eszközökkel kialakítható fúrt kutak, közöttük bővizű artézi kutak biztosították. A századfordulón már több ezerre tehető artézi kút vizének nagy része azonban az 1940-es évek végéig szabadon folyt el, mivel hiányoztak a törpevízművek, valamint a vízvezeték-hálózat. Így a vízellátás területén alig történt érdemi változás.

A 19. század elejétől a módosabb parasztság körében megindult piacra termelés lehetővé tette a lakóházak bővítését, majd fűsttelenítését, valamint a lakáskultúra és az öltözködés fejlesztését ipari, kisipari termékek vásárlása révén. Mindezek az újdonságok szoros összefüggésben állnak egymással, hiszen a pénzért vásárolt értékesebb ruhák és anyagok tárolásához fűstmentes helyiségre és megfelelő tárolóbútorokra volt szükség, ami a lakóház korszerűsítését is feltételezi. A finomabb anyagból készült értékes ruházat az eddigiektől eltérő tisztálkodást követelt meg. Mivel az új viseletdarabok egy részét nem tudták tisztítani, csak tiszta testre vett tiszta fehérnemű fölé vehették fel – ünnepnapokon.

A felsorolt változások háttérében a polgárosodó parasztság megnövekedett reprezentációs igénye áll, amelynek egyik legszembevetőbb eredménye a tisztaszoba kialakulása.

A paraszti tisztaszoba és a polgári szalon ugyanannak a kornak a terméke, míg azonban a szalon eleven reprezentáció, a tisztaszoba sokkal kevésbé kihasználta: csak olyan rendkívüli alkalmakon jut szerephez, mint a ravatal vagy lakodalom. Kissé más összefüggésben Bausinger (1995) a következőképpen fogalmaz: *...a kispolgári szalon nemcsak minden gyakorlati célt nélkülöz, hanem ezen túl értelmetlen is, mert alapjában véve semmit sem képvisel, legfeljebb magát a reprezentációt reprezentálja, pusztán díszlet. (...) A tisztaszoba a saját világra vonatkoztatott, a többi szobához mért reprezentációs forma. A tisztaszoba így a magas kultúra és a népi kultúra közötti normalizálódás, feszültsékiegyenlítés létrejöttéhez kapcsolódik.* Ugyanez az elv érvényesült a tisztálkodás eszközkészletének alakulásában, majd a fürdőszoba-építésben is: a köznapi funkcionálisan használt, egyszerű eszközökön kívül a tisztaszobában reprezentatív mosdókészletet, tükröt és dísztörölközőket helyeztek el, a két világháború között épült fürdőszobákat pedig alig vagy egyáltalán nem használták, továbbra is megmaradtak a konyhában elhelyezett lavórnál. A polgári kultúra elemeinek utánzása tehát a paraszti kultúra közegében egész másfajta eredményhez vezetett.

A tisztálkodási szokások változásához a fentiekén kívül hozzájárult még a 18. század végétől kezdődő és az 1868-as népiskolai törvényt követően kiteljesedő egészségügyi-higiéniai felvilágosító tevékenység, amely elsősorban az elemi népiskolákban keresztül jutott el a legszélesebb körökbe. Az iskolák által közvetített modell mentén alakult ki a 20. század elejétől a parasztpolgári tisztálkodási szokásrendszer, amely csak fokozatosan szorította ki az iskolázatlanabb rétegek körében szívósan továbbélő archaikusabb elemeket. A parasztpolgári tisztálkodási szokások legfőbb jellemzői a következőkben foglaljuk össze.

A 20. század elejétől egyre több háztartásban megjelennek a tömegcikként forgalmazott víz-hordó és -tároló fémkannák, vödörök, mosdóállványok és fémlavórok, s általánossá válik a szappan használata. A korábban is használt házivászon törölközők mellett készen vagy méterárúként vásárolt és otthon megvarrt törölközőket is használnak. A korábbi multifunkcionális eszköz- és térhasználat egyre differenciáltabbá válik. A füsttelenített konyhában, ritkábban a szobában kialakul a tisztálkodás állandó helye, amelyet a már említett eszközökkel rendeznek be. Az eszközök differenciálódása kiterjed a közös törölközőhasználat fokozatos megszűnésére, a különböző célt szolgáló törölköző- és zsebkendőfajták megjelenésére, továbbá újfajta tisztálkodó- és testápolóeszközök (különböző szappanfélék, illatszerek, haj- és bőrápolószerek, borotválkozászserek és eszközök, csecsemőápolási kellékek stb.) paraszti használatban való elterjedésére.

Bár a vízellátás módja továbbra is megnehezítette a nagyobb mennyiségű vízfelhasználást és a mosást, a körülményekhez alkalmazkodva a lehető legtakarékosabb vízfelhasználás mellett is rendszeresebben és gyakrabban mosakodtak. Az uralkodó közfelfogás szerint a testi tisztaság ugyanis morális kötelességgé vált. A két világháború közötti időszakban a napi kétszeri mosdás és a heti egyszeri tetőtől talpig való nagytisztálkodás lett az elfogadott norma. Ilyenkor ügyeltek a haj, körmök és fogak megfelelő gondozására is.

A polgári prűdériának megfelelően a nagytisztálkodást igyekeztek a család többi tagjától elkülönülten végezni, a meztelenség és a hiányos öltözet többé családon belül sem

volt megengedett. A tisztaság fogalma immár kiterjedt a látható szennyeződésekén kívül a kellemetlen szagoktól való megszabadulásra és olyan eddig lényegtelennek ítélt részletekre is, mint a körmök vagy fogak gondozottsága. A viseletek gazdagodása folytán a külső megjelenés fontos attribútumai közé tartozott a tisztaság mellett a haj (férfiaknál bajusz is) és a ruházat minden részletének az adott közösség elvárásai szerinti, életkornak, családi állapotnak pontosan megfelelő rendezettsége is.

A 20. század első felében még mindig volt egy jelentős réteg, amely nem a fenti elvek, hanem a régi paraszti felfogásra emlékeztető módon tisztálkodott (jobban mondva: nem tisztálkodott). Nem véletlen, hogy épp a szoba-konyhás kétosztatú parasztházakban és a még ennél is nehezebb életfeltételeket nyújtó uradalmi cseléd- és munkáslakástípusokban előkről van itt szó. A 19–20. század fordulójától kezdve állami intézkedések sorozata irányult az említett rétegek lakáskörülményeinek és iskolázottságának javítására, ami azt eredményezte, hogy körükben is élő gyakorlattá válhattak az iskolában „elméletben” tanított tisztálkodási szabályok.

A paraszti és a parasztpolgári tisztálkodás és vízhasználat egyik lényeges közös jellemzője, hogy nem termel hulladékot. Minden háztartás csak olyan mennyiségű vizet használ fel, hogy a szennyvíz kiöntése vagy elhelyezése semmiféle problémát nem jelent. A tisztálkodásra használt vizet az udvarra lötytyintik, ha valamivel nagyobb mennyiségről van szó (fürdés), akkor másodlagosan, harmadlagosan is felhasználják. Például a fürdővízben még ruhát mosnak, majd ha a padozat téglá vagy fa, a padló súrolására, ha földes, akkor a takarítás utáni locsolásra használják, és csak a maradékot öntik ki (bár öntözésre még ez is jó lehet, mivel a tisztálkodó- és tisztítószerek, a háziszappan és a hamulóg ilyen mennyiségben nem okoznak kárt a növényzetben). A mosogatóvizet, amely szintén viszonylag kis mennyiségű, az állatok fogyasztják el, mint a moslék egyik alkotóelemét. A takarékos szemlélet a csatornával még nem rendelkező településeken és az idősebb generációk körében napjainkig megfigyelhető. Modern kori párja a környezetbarát mozgalom, amelynek célkitűzései között szintén szerepel a takarékos vízhasználat és a környezetbarát tisztítószerek elterjesztése.

Archaizmusok és újítások a tisztálkodásban

Amint arról már szó esett, a polgárosulás folyamata mindig viszonylagos és nem egyöntetű. Az új kulturális elemek befogadásának és ezzel egyidejűleg a régiek megőrzésének számtalan variációja figyelhető meg.

Tény, hogy az újítások bevezetésében mindig a tehetősebb és/vagy polgárosultabb rétegek jártak elől, példát mutatva környezetük kevésbé polgárosult tagjainak. Az adott személy vagy család polgárosultságának fokát az is jellemzi, hogy a beszerzett újdonságokkal

valóban él-e, vagy csak pusztá reprezentációként használja. A használatbavétel azonban gyakran nemcsak szándék kérdése. Számtalan példát ismerünk arra, amikor az újítás szándéka megvan, a valóságos alkalmazást azonban az adott körülmények gátolják. Tudjuk, hogy a két világháború között jelentősen megnőtt az akkulturációt segítő tényezők hatása (iskolázottság, sajtó, városba költözés, városi munkavállalás, falusi polgári rétegek erősödése). A megismert polgári minták hatására egyre többen változtattak tisztálkodási szokásaikon és alakítottak ki saját kútról üzemeltethető vízvezeték, valamint fürdőszobát a lakóházukban. A szennyvízelvezetés megoldatlansága, a fűtés és vízmelegítés nehézsége viszont megakadályozta a fürdőszobák mindennapos használatát. Így a paraszti tisztálkodási szokások változása is nagymértékben elmaradt a viszonylag kis számú, hideg-meleg folyóvízzel rendelkező lakásokban lakó városi polgároktól. Alapvető változás ezen a téren csak az 1960-as évek végétől következett be, amikor a Kádár-kormány életszínvonal-emelő politikájának eredményeképpen a falusi lakóházakban is tömegesen jelenhetett meg a vezetékes víz és a fürdőszoba. A vidéki lakosság túlnyomó többségének tisztálkodási szokásai megfelelő körülmények hiányában gyakorlatilag az 1960-as évekig a még „környezebarát”-nak nevezhető parasztpolgári mintát követhették.

A 19. század kezdetétől fogva folyamatos és élénk volt a társadalmi átrétegződés, a „mobilizáció” folyamata, amelynek több formája különböztethető meg (foglalkozásváltoztatás, elvándorlás, házasság). Bármely időmetszetet tekintjük (és ez napjainkig érvényes), számos olyan, a társadalmi réteg helyzetére nézve egyébként jól meghatározható háztartást találunk, amelyek „nehezen tipizálható, anakronizmusokkal zsúfolt átmeneti jelleget öltöttek”.¹ Ez a tisztálkodás (és még sok egyéb jelenség) vonatkozásában azt jelenti, hogy egy családon (háztartáson) belül gyakran egyidejűleg voltak (és vannak) jelen történetileg meghatározhatóan heterogén elemek. Ezeknek egy-egy adott háztartásban meglévő kombinációját, illetve annak eredetét családonként külön-külön elvégzett komplex, több generációra visszamenő kutatással lehetne csak felderíteni. Erre példa a vízvezetékes ház nyári konyhájában talált teljes *parasztpolgári* mosdófelszerelés (mosdóállvány, lavór, fűtőtartó, tükör, vizespad vödörrel, vízmerítő edény), a konyhai vízcsap mellett a mosogató szélén álló vízmerítő műanyagpohár, a gáztűzhely takaréklángján szinte egész nap sustorgó vízmelegítő edény (az amúgy bojlerrel rendelkező házban) vagy a fürdőszobában a kád sarkára téve (a mosdókagyló és vízcsap helyett) használt lavór.² Mindezek egybevágnak a paraszti polgárosodás kutatóinak egybehangzó véleményével, miszerint az egyes szakaszok között több okból sem húzható éles határ. Egyrészt az áta-

¹ A társadalmi átrétegződés jelenségével kapcsolatban Szekszárd társadalmát háztartásfelmérések alapján vizsgálva Tóth Zoltán tett közzé egy rendkívül gondolatébresztő tanulmányt (1989). Kutatásainak éppen az a tanulsága, hogy a generációkon keresztül zajló mobilitási folyamatok milyen bonyolult, szinte kibogozhatatlan formában jelennek meg a háztartás tárgyainak, munkamódszereinek és az életmód egyéb apró részleteinek együttesében.

² Részletesen írtam erről modernizációval kapcsolatos dolgozatomban: JUHÁSZ 1998a.

lakulás tájanként, társadalmi rétegenként, sőt akár családonként is különböző gyorsasággal zajlik, másrészt maradhatnak a kultúrában olyan régies elemek, amelyek egy korábbi fejlődési szakaszra jellemzőek.³

A mobilitás kapcsán nem csupán azokra kell gondolni, akik a paraszti életformát elhagyva, sőt akár lakóhelyüket is megváltoztatva polgárosultabb rétegekbe kerültek (iparosok, munkások, tisztviselők vagy értelmiségiek lettek), hanem azokra is, akik saját közegükben maradtak, ám sokféle törekvésük (például lakásuk díszítése, öltözködésük, vagy éppen tisztálkodási szokásaik megváltoztatása) éppen arra irányult, hogy kilépjenek belőle.⁴

A szemléletváltás ugyanakkor generációs probléma is. Az ember mentalitása, mindennapi szokásai, jelleme a gyermekkor éveiben alakul ki és szilárdul meg. Az ennél idősebb korban történő változtatásokhoz tudatos, belülről jövő változni akarás és megfelelően erőteljes, vonzó minták szükségesek. Ez tulajdonképpen a mobilizáción áteső emberek egyik legnagyobb lelki problémája, és családon belül is számtalan konfliktus okozója.⁵ A tisztálkodási szokások lassú változásának éppen az a másik fő oka, hogy az egész életüket egyazon lakóhelyen és házban leélő idősebb generációk a már meglévő újfajta eszközkészlet ellenére is a gyermekkorban elsajátított módon tisztálkodnak.

Tisztálkodás és lelkiállapot

A tisztálkodási szokások és a velük szorosan összefüggő rendesség-rendetlenség viszony nemcsak a nevelés, szoktatás és külső kulturális hatások, élmények következménye, hanem legalább ennyire befolyásolják az egyén alkati adottságai, valamint az aktuális lelkiállapot. Ilyen értelmezésben a tisztasághoz és rendhez való viszony a pszichológia tudománya számára is kutatási problémaként fogalmazódhat meg. Bár maga a tisztálkodás tevékenysége a külvilágtól elhatárolódva, intim körülmények között zajlik, eredménye mégis kifelé irányul. Magánéleti konfliktusok, gyász vagy más lelki problémák, depressziós állapot jellegzetes „tünetei” közé tartozik a tisztálkodás és a rendhez való viszony megváltozása. A depressziós ember magába fordul, kerüli a társaságot, vagyis részben vagy egészen kivonja magát a társadalmi életből. Ez gyakran azzal jár együtt, hogy kevésbé tartja magát rendben, nem tisztálkodik úgy, mint máskor, és környezete is rendetlenné válik.⁶

³ KÓSA 1990. 60–64.

⁴ MOHAY 2000. 773.

⁵ Vö. MOHAY 2000. 771–778.

⁶ Most természetesen egy végletesen leegyszerűsített helyzetet hoztam példának, de a téma kutatója, POLCZ Alaine egy egész kötetet szentelt a rend-rendetlenség és a lelki problémák összefüggéseinek taglalására, valamint egyes társadalmi csoportokra jellemző tipikus rend-rendetlenségtípusok meghatározásának (POLCZ 1996.).

Ugyanez gyakran érvényes az öregkori magatartási mintákra is: az idős ember kevesebbet mozog nyilvános körökben, kevésbé ad magára, s a társadalom nem is várja tőle az ellenkezőjét. Különösen így van ez a paraszti közösségekben, ahol idős emberhez nem illőnek tartják, ha túlságosan ad magára és környezetére.

A tisztálkodás mint speciális női szerep

A nő szerepe a család – férj, gyermekek, öregek – és környezete rendben tartásában, gondozásában mindig és mindenhol elsődleges fontosságú. Az asszonyok egyik fő feladata az otthon és a családtagok tisztán tartása. A gazdasszony hagyományos kötelessége a ház és az udvar takarítása, a benne lévő tárgyak rendszeres tisztogatása, a mosás, a fürdő, illetve mosdóvíz előkészítése, a gyermekek, öregek mosdatása, fürdetése, fésülése. Többnyire a férj tisztálkodásánál is segédkeznie kell.

Ez a hagyományos szerep a népdalszövegekben is jól tükröződik. Csak néhány példa:

*Szennyes ingem, szennyes gatyám,
Mezőségben lakik anyám,
Nincsen fája, se hamuja,
Hogy az ingem megszapulja.*

*Ne nézd, hogy én szennyes vagyok,
Mert szívemben nincsen mucsok.
Az az egy pecsét benne van,
Szeretlek én rózsám nagyon.*

A három árva balladájában a mostoha az anyai gondoskodást a visszájára fordítja:

*Fiam, fiam, édes fiam,
Menjete el tik már haza!
Vagyon nektek mostohátok,
Ki gondot viseljen rátok.*

*Vagyon apánk, de ostoba,
Anyánk es van, de mostoha.
Mikor fejünköt fésüli,
Gyenge hajunk mind kitépi.
Mikor fejért ad reátok,
Vérrel habzik az hátatok.*

A szövegekben az anyai, házastársi (néha már a szeretői) gondoskodás szimbóluma a tisztaruha-váltás, takarítás, mosogatás, mosás, fésülés stb.

A rituális, mágikus szokásokban szintén gyakori a fürdetés, mosdatás mozzanata. A főszereplők ezekben is elsősorban a nők. Az újszülött első fürdetését, a halott mosdatását éppúgy szinte kizárólag nők végezték. A házasságkötés után az új asszony sok helyen elsőként apósa, anyósa, férje lábát mosta meg. Ez a szokás jelezte, hogy ezután a ház és a családtagok tisztasága, külseje már őt minősíti.

A tisztaságfogalom változása

Az ókori és primitív vagy a mai iszlám és zsidó kultúrákból ismert rituális (és egyben testi) tisztaságfogalom helyébe a keresztény középkori Európában egyre inkább az erkölcsi tisztaság eszménye lépett, amely nemhogy nem igényelte a testi tisztaságot, hanem – néha épp ellenkezőleg – megtagadta azt. A keresztény tradíció a lélek, nem pedig a test esztétikáját dicsőítette. A fürdés elsősorban a szórakozást vagy a gyógyulást szolgálta. A középkori és kora újkori Európán több hullámban végigsöprő járványok hatására a fürdés és tisztálkodás olyannyira vesztett népszerűségéből, hogy egész Nyugat-Európa immár „tudományos alapon” nem fürdött. A tisztaságot nem a test, hanem a ruházat tisztasága jelentette.

A korai kapitalizmusban a testet elsősorban munkaeszköznek tekintették, amelynek egészségéért az egyén maga felelős. Miután kimutatták az életkörülmények, a testi higiénia és táplálkozás, valamint az egészségi állapot (munkabírás) közötti összefüggést, az európai országokban sorra hozták a közegészségügy fejlesztésére vonatkozó törvényeket és intézkedéseket. A paraszti rétegek számára a jó testi kondíció különösen sokat nyomott a latban. A paraszti szépségideál ugyanaz az erős, piros, egészséges ember, akit a korabeli tankönyvek is eszményként jelenítenek meg, hozzáteve a testi tisztaság szerepének hangsúlyozását ennek az ideális állapotnak az elérésében.

A mikrobák felfedezése előtt a tisztaság fogalmába főként a látható szennyeződéstől való mentesség, a tiszta ruházat és rendezett külső tartozott bele. Ezt követően a szappannal történő rendszeres kézmosás és mosakodás az immár „láthatatlan” tisztaság elérésére is szolgált. A tisztaság fogalma az utóbbi évszázad folyamán rendkívüli mértékben összetetté vált. Míg a 19. század végén a mindennapi fürdést még túlzásnak tartották volna, ma a mindennapi hajmosás sem ritka. Az 1920 után kifejlődő fogyasztói kultúra a testkarbantartás új és új területeit, módszereit és eszközeit hozta létre. Cél a fiatalság, egészség, a jó kondíció és a szépség megőrzése a test minden részletére kiterjedő egyre bonyolultabb, több időt és pénzt igénylő technikákkal.

*
* *

A tisztaság mint metafora sok vonatkozásban előfordul. Lehet tiszta (illetve megtisztítható) a test, a lélek, az erkölcs, a jellem, a vér, egy népfaj, a nő, az ész, az élet (puritanizmus) és még sok minden más. E fogalmakhoz nagyon sokféle tartalom asszociálódhat, mégis van közös tartalmuk. Visszakanyarodva a tisztálkodáshoz: ez a cselekvés végső soron olyan (átmeneti) rítusnak tekinthető, melynek során a test és a külső megjelenés a rendetlenből a társadalmilag elfogadott rendezett formába alakul át.

A premodern társadalmakban a tisztálkodás rítusa közösségben zajlott, s az eredmény a közösség normáinak volt alárendelve. A polgárosodás folyamatában a tisztálkodás egyre inkább egyénivé vált, s ezzel egy időben az eredményt tekintve megnövekedtek a választási lehetőségek. Vagyis az egyén egyre inkább szabadon dönt arról, hogy milyen közösséghez kíván tartozni, s a külsejét az adott közösség ízlésének megfelelően rendezi el.

A tisztálkodás tehát ma sem egyszerű szennyeletávolítás, hanem annál sokkal több. Járulékos tevékenységeivel együtt annak az elképzelt külsőnek minél „tisztább”, tökéletesebb előállítására irányul, amely az adott egyén számára az egyénisége és a külvilág releváns csoportja felé kívánatosnak, elfogadhatónak tűnik. Éppen ez a külső jelzi a világ számára, hogy az adott egyén ízlését, erkölcsét, jellemét, gondolkodását, netán népfaját tekintve a számára fontos csoport teljes jogú, vele egyenemű (tisza) tagja.

IRODALOMJEGYZÉK

ABONYI Lajos

1863 *A kendő és a szalag.* Jelentőségük és funkciójuk életkorok és nemek szerint.

ABRY, Christian – JOISTEN, Alice

1996 Émergences de l'eau à travers quelques récits des croyances aux êtres fantastiques en Savoie, Dauphiné et Piémont. In Édouard REMOUCHAMPS ed.: *Studium et Museum*. Volume I. Liège, 155–168.

(ÁGAI Adolf) FORGÓ János

1868 *Fővárosi Képek.* Pest.

APOR Péter

1978 *Metamorphosis Transylvaniae.* Bukarest.

BAKÓ Ferenc

1987 *Palócföldi lakodalom.* Budapest.

BAKSA Brigitta

1990 *Mutató Bálint Sándor: Karácsony, Húsvét, Pünkösd című könyvéhez.* Sokszorosított szövegek és jegyzetek 182. ELTE Folklor Tanszék. Kézirat. Budapest.

BÁLINT Sándor

1937 *Népünk ünnepei.* Az egyházi év néprajza. Budapest.

1939 Adatok a magyar búcsújárás néprajzához. *Ethnographia*, L.

1943 *Sacra Hungaria.* Tanulmányok a vallásos népelet köréből. Hely, é. n. [Kassa, 1943.]

1968 *A szegedi nép.* Budapest.

1976 *Karácsony, húsvét, pünkösd.* Budapest. (Újra kiadva: 1998.)

1977 *Ünnepi Kalendárium*, I–II. Budapest.

1980 *A szegedi nemzet.* Szeged. (A Móra Ferenc Múzeum évkönyve 1978/79.)

BÁLINT Sándor – BARNÁ GÁBOR

1994 *Búcsújáró magyarok.* A magyarországi búcsújárás története és néprajza. Budapest.

BALOGH János – LOVÁSZ György

1988 Vízföldrajzi és hidrológiai erőforrások. In *Magyarország tájföldrajza*, 6. 121–146. Budapest.

BALOGH József

1926 Szemgyógyítás szenteltvízzel. *Ethnographia*, XXXVII. 37.

BARDOCS L. (teljes név nélkül)

1869 A víz befolyása egészségünkre. *Vasárnapi Újság*, 1869. 27. 370–371.; 1869. 28. 379–380.

BÁRTH János

1990a Adalékok a jugoszláviai magyarság búcsújáró hagyományainak ismeretéhez. In FEJŐS Zoltán – KÜLLŐS Imola (szerk.): *Vallásosság és népi kultúra a határainkon túl.* Budapest, 227–245.

- 1990b A katolikus magyarság vallásos életének néprajza. In DÖMÖTÖR Tekla (főszerk.): *Magyar néprajz VII. Népszokások*. Budapest, 331–424.
- BAULANT, Micheline
1990 Pratiques de l'eau dans la Brie des XVIIe siècles. *Ethnologie Française*, 20, no. 2. 214–224.
- BAUSINGER, Hermann
1995 Népi kultúra a technika korszakában. Budapest.
- BECK Zoltán
1975 Az élet nagy eseményei. In *Parasztélet a Vásárhelyi-pusztán*. Békéscsaba, 499–525.
- BEJCZY NÉMETH Andor
1937 *A naposabb oldalon*. Mezőgazdasági munkások jogviszonya és életkörülményei Győr környékén. Budapest.
- BÉL Mátyás
1984 *Magyarország népének élete 1730 táján*. Válogatta, sajtó alá rendezte, a bevezetést írta WELLMANN Imre. Budapest.
- BELLOSICS Bálint
1899 Délvidéki magyar babonák. *Ethnographia*, X. 304–313.
1902 Magyarországi adatok a nyári napforduló ünnepéhez. *Ethnographia*, XIII. 1902. 23–31, 70–78, 117–127.
1909 Bunyevácok. In *Magyarország vármegyéi és városai*. Bács-Bodrog vármegye, I. Budapest, 395–407.
- BELLUS Ibolya – SZABÓ Zsuzsanna (ford.)
1999 *Árpád-házi Szent Margit legrégebb legendája és szentté avatási pere*. Budapest.
- BENCZÜR Gyula
1938 *A fürdés története*. Budapest.
- BENEDY, Lajla
1970 Skolan, hälsan och hygien. *Fataburen. Nordiska Museets och Skansens Årsbok*. Stockholm, 33–46.
- BERDE Károly
1940 *A magyar nép dermatológiája*. A bőr és betegségei népünk nyelvében, hiedelmeiben és szokásaiban. Budapest.
- BEREND T. Iván
1976 A magyar társadalom a két világháború között. In RÁNKI György (főszerk.): *Magyarország története 1918–19. 1919–1945*. Budapest, 765–809.
- BERTÉNYI Iván
1998 Középkori művelődés. In KÓSA László (szerk.): *Magyar művelődéstörténet*. Budapest, 54–135.
- BERZE NAGY János
1940 *Baranyai magyar néphagyományok*, I–III. Pécs.
- BODOR Antal
1936 *A falukutatás vezérfonala*. Budapest.
- BORBÁS László
1995 *A Mosókút és a mosás folyamata Alsóörsön a XX. század első felében*. Néprajzi Múzeum.
- BORD Janet and Colin
1986 *Sacred Waters. Holy Wells and Water Lore in Britain and Ireland*. Paladin Grafton Books. London, Glasgow, Toronto, Sydney, Auckland.

- BRAUDEL, Fernand
1985 *Anyagi kultúra a kapitalizmus korában*. Budapest.
- BREKILIEN, Yann.
1966 *La vie quotidienne des paysans en Bretagne au XIXme siècle*. Paris.
- BULLA Béla
1962 *Magyarország természeti földrajza*. Budapest.
- BURKE, Peter
1991 *Népi kultúra a kora újkori Európában*. Budapest.
1998 Langage de la pureté et pureté du langage. *Terrain*, 31. 103–112.
- CARMAN, John B. – MARGLIN, Frédérique A. (szerk.)
1985 *Purity and auspiciousness in Indian society*. Leiden. (International studies in sociology and social anthropology 43.)
- CONTE, Edouard
1998 Eposeur un héros mort. „Pureté de sang” et mariages posthumes dans le Reich nazi. *Terrain*, 31. 13–28.
- CORSON, Richard
1949 *Stage makeup*. New York. (3. kiadás)
1972 *Fashions in Makeup from Ancient to Modern Times*. London.
- COULOMB, Emmanuelle
1998 Les ghandiens d’Occident. La quête de la pureté dans une communauté de l’Arche de Lanza del Vasto. *Terrain*, 31. 29–44.
- COUSSÉE, Bernard
1997 *Légendes et croyances en Boulonnais et Pays de Montreuil*.
1982 *Légendes et croyances et traditions en Douaisis*. (Essais de mythologie populaire.) H. n.
- CSAPLOVICS, Johan v.
1819 *Slavonien*. Pesth.
- CSEFKÓ Gyula
1927 Szemgyógyítás szenteltvízzel és a szentelményekkel kapcsolatos hiedelmek. *Ethnographia*, XXXVIII. 40.
- CSETE Balázs
1960 Karácsonyi és Újévi népszokások a kalotaszegi Nyárszón. *Néprajzi Közlemények*, V. 1. sz. 122–134.
- CSERJÉSI Károly – VASS János
1935 *Köveskál Zala megyei kisközség monográfiája*. Kézirat. Néprajzi Múzeum, EA. 4489.
- CSIFFÁRY Gabriella
2004 *Régi magyar fürdővilág*. Budapest.
- CSILLÉRY Klára K.
1997 Lakáskultúra. In PALÁDI-KOVÁCS Attila (főszerk.): *Magyar néprajz, IV. Életmód*. Budapest, 327–416.
- DALA József – ERDÉLYI Tibor (szerk.)
1941 *Matyóföld*. Budapest.
- DARÓCZI Ágnes
1993 A cigány közösségek értékrendje. In BARNÁ Gábor (szerk.): *Cigány néprajzi tanulmányok*, 1. Budapest, 13–17.

- DEÁK Ferenc, F.
1909 *Irodalomtörténeti tanulmányok a kuruc költészet köréből*. Budapest.
- DEÁKY Zita
1999 *A hagyományos és a hivatalos gyógyítás a magyar történeti forrásokban a 18. század végétől a 19. század közepéig*. Doktori disszertáció, ELTE BTK Folklore Tanszék. Budapest.
- DEÁKY Zita – KRÁSZ Lilla
2005 *Minden dolgok kezdete*. A születés kultúrtörténete Magyarországon (XVI–XX. sz.). Budapest.
- DEISINGER Margit
1952a *Néphit és népszokások*. Tököl, Pest megye. Kézirat. EA. 3026.
1952b *Szerb néphit, népszokások*. Tököl, Pest megye. Kézirat. EA. 3032.
- DELAVIGNE, Raymond
1998 *L'eau symbolique et sacrée en Île-de France*. Mythologie Française, 3. No. 192. 9–41.
- DEMETER Zsófia – LUKÁCS László
1980 *A puszták népe, a Mezőföld története*. Székesfehérvár.
- DIENES, Gerhard M. – LEITGEB, Franz (hg.)
1990 *Wasser*. Katalog der Stadtausstellung. Graz.
- DOBOSSY László
1987 *Szedettes szöttesek a magyarországi Gömörben*. *Gömör Néprajza*, IX. Debrecen.
- DOUGLAS, Mary
1966 *Purity and Danger*. Concepts of Pollution and Taboo. Londres.
1998 *La pureté du corps*. *Terrain*, 1998. No. 31. 2–12.
- DÖMÖTÖR Klára
1931 *Folklórgyűjtés*. Kispest, Pest megye. EA. 709.
- DUERR, Hans Peter
1988 *Nacktheit und Scham*. Der Mythos vom Zivilisationsprozeß. Band 1. Frankfurt.
1990 *Intimität*. Der Mythos vom Zivilisationsprozeß. Band 2. Frankfurt.
- ELIADE, Mircea
1987 *A szent és a profán*. A vallási lényegről. Budapest.
1993 *Az örök visszatérés mítosza*. Budapest.
- ELIAS, Norbert
1987 *A civilizáció folyamata*. Szociogenetikus és pszichogenetikus vizsgálódások. Budapest.
- ÉLŐ Dezső
1934 *Sarród monográfiája*. Budapest.
- EMBER Károly – GYÖRFFY János (szerk.)
1906 *Magyar olvasókönyv a kath. fiú- és leány-iskolák II. osztálya számára*. Budapest.
- EÖTVÖS Károly
1982 *Balatoni utazás I–II*. Budapest. (Eredeti cím: I. *Utazás a Balaton körül*. Budapest, 1900. II. *A balatoni utazás vége*. Budapest, 1909.)
- ERDEI Ferenc
1941 *A magyar paraszttársadalom*. Budapest.
- ERDÉLYI Zsuzsanna
1976 *Hegyet hágék, lőtöt lépek*. Archaikus népi imádságok. Budapest.
- ERIKSON, Marianne
1970 *Personlig Hygien*. *Fataburen Nordiska Museets och Skansens Årsbok*. Stockholm, 9–22.

- FÁBIÁN László
 1997 *Népi tisztálkodás, hajviseletek és gondozásuk Csengerben az 1920–1930-as években.* KLTE Néprajz Tanszék, Debrecen.
 1999 Tisztálkodási szokások és alkalmak Csenger környékén a századfordulón. In *A Jósa András Múzeum Évkönyve* XLI. Nyíregyháza, 313–328.
- FARKAS Árpád
 1971 *Jegenyekör.* Versek. Kolozsvár.
- FÁY András
 1862 *Az elszegényedések.* Pest.
- FEATHERSTONE, Mike
 1997 A test a fogyasztói kultúrában. In FEATHERSTONE, Mike – HEPWORTH, Mike – TURNER S, Bryan (szerk.): *A test. Társadalmi fejlődés és kulturális teória.* Budapest, 70–107.
- FEHÉR Gyula
 1938 Kutak a Körös Kissárátyján. *Ethnographia*, XLIX. 1938. 175–185.
- FEHÉR Zoltán
 1975 *Báty néphite.* Folklor Archívum 3. MTA Néprajzi Kutatócsoport. Budapest.
- FEJŐS Zoltán
 1979 Az átmeneti rítusok. Arnold van Gennep elméletének vázlata. *Ethnographia*, XC. 1979. 406–414.
 1985 Hiedelmrendszer, szöveg, közösség. Esettanulmány. *Néprajzi Közlemények* XXVII–XXVIII.
- FÉL Edit
 1942 A női ruházatkódás Martoson. *Néprajzi Értesítő* XXXIV. 1942. 93–140.
 1951 *Vegyes néprajzi gyűjtés.* Szeremle, Pest megye; Baja környéke, Bács-Bodrog megye. EA. 2191.
 1952 Újabb szempontok a viselet kutatásához. A test technikája. *Ethnographia*, LXIII. 408–415.
- FÉL Edit – HOFER Tamás
 1997 *Arányok és mértékek a paraszti gazdálkodásban.* Budapest.
- FILIMONOVA, T. D.
 1983 Вода в календарных обрядах. In ТОКАРЬЕВ, Sz. A. (főszerk.): *Календарные обычаи в странах зарубежной Европы.* Исторические корни и развитие обычаев. Moszkva.
- FLÓRIÁN Mária
 1997 Öltözködés. In PALÁDI-KOVÁCS Attila (főszerk.): *Magyar néprajz, IV. Életmód.* Budapest, 585–768.
- FOGARASI Klára
 1996 *A régi világ falun.* Budapest.
- FÜLEMILE Ágnes – STEFÁNY Judit
 1989 *A kazári női viselet változása a XIX–XX. században.* Budapest.
- GÁL Ferenc
 1973 *A katolikus Biblia.* Fordította és jegyzetekkel ellátta ~. Budapest.
- GANZFRIED, Slajmo
 1936 *A Sulchán Áruch a zsidó vallás törvényei dióhéjban.* Ford. és összeáll. Leopold ROSENBERG. Miskolc.

- GARRETA, Raphaële
1998 Ces plante qui purifient. De l'herboisterie à l'aromatérapie. *Terrain*, No. 31. 77–88.
- GECSE Gusztáv
1995 A vallási kultusz szimbolizmusa. In KAPITÁNY Ágnes – KAPITÁNY Gábor (szerk.): „Jelbeszéd az életünk.” *A szimbolizáció története és kutatásának módszerei*. Budapest.
- GELENCSÉR József – LUKÁCS László
1991 „Szép napunk támadt.” A népszokások Fejér megyében. Székesfehérvár.
- GERGELY András
1971 Települések, lakások és lakóik a századforduló Magyarországon. *Történelmi Szemle*. 406–441.
- GERGELY Katalin
1978 Változások Varsány népviseletében. In BODROGI Tibor (szerk.): *Varsány. (Tanulmányok egy észak-magyarországi falu társadalom-néprajzában.)* Budapest, 201–277.
1984 Öltözködés, viselet. In *Kecel története és néprajza*. Kecel, 793–818.
- GÓLDNER Márta
1971 *Asszonyélet Dávodon*. Baja. (A Bajai Türr István Múzeum kiadványai 18.)
- GÖMÖRI György
1994 *Angol és skót utazók a régi Magyarországon (1542–1737)*. Vál., ford., a bevezetést és a jegyzeteket írta ~. Budapest.
- GÖNCZI Ferenc
1906 A gyermek születése és szoptatása körül való szokások Göcsejben és Hetésben. *Ethnographia*, XVII. 1906. 153–159
1914 *Göcsej s kapcsolatosan Hetés vidékének és népének összevontabb ismertetése*. Kaposvár.
1937 *A somogyi gyermek*. Kaposvár.
- GRANDIEN, Bo
1970 Dantes inferno, taget på skämt. *Fataburen Nordiska Museets och Skansens Årsbok*. Stockholm, 69–84.
- GRYNAEUS Tamás
1993 Nagy Pálné Balog Emerencia hadikfalvi (garai) gyógyítóasszony. In *A Móra Ferenc Múzeum Évkönyve 1991/92–1*. Szeged, 95–144.
- GULYÁS Éva
1975 Jászdózsai hiedelmek. *Folklor Archívum*, 4. 7–186.
- GUNDA Béla
1958 Magyar népszokások a Zobor vidékén. *Ethnographia*, LXIX. 151–155.
1966 A gyanta használata a népi sztomatológiában. *A Magyar Orvostörténeti Könyvtár Közleményei*, 38–39. 33–42.
- GYÁNI Gábor
1983 *Család, háztartás, városi cselédség*. Budapest.
1995 *Hétköznapi Budapest. Nagyvárosi élet a századfordulón*. Budapest.
1998 Magyarország társadalomtörténete a Horthy-korban. In GYÁNI Gábor – KÖVÉR György (szerk.): *Magyarország társadalomtörténete a reformkortól a II. világháborúig*. Budapest, 169–386.
- GYÖRFFY István
1928 *Szilaj pásztorok*. Karcag.

- 1937 Viselet. In *A magyarság néprajza*, I. 324–372.
- 1956 *Matyó népviselet*. Budapest.
- HAAG, Herbert
- 1989 *Bibliai lexikon*. Budapest.
- HAAS Mihály
- 1985 *Baranya földirati, statistikai és történeti tekintetben*. Pécs, 1845. (Reprint kiadás 1985.)
- HANÁK Péter
- 1988 Magyarország társadalma a századforduló idején. In HANÁK Péter (főszerk.): *Magyarország története 1890–1918*. 1. kötet. Budapest, 403–516. (3. kiadás)
- HAVAS István – PERES Sándor – PÓSA Lajos (szerk.)
- 1910 *Budapesti olvasókönyv*. Budapest.
- HAZELIUS-BERG, Gunnel
- 1970 Tvätt. *Fataburen Nordiska Museets och Skansens Årsbok*. Stockholm, 115–130.
- HERCZEG Mihály
- 1988 Tisztálkodási szokások Hódmezővásárhelyen. *Homokrózsa*, 2. 10–14.
- HERKELY Károly
- 1939 *A mezőkövesdi matyó nép élete*. Budapest.
- HERMAN Ottó
- 1983 *A pokol cséplője*. Budapest.
- HERRMANN Antal
- 1893 A köröm a néphitben. *Ethnographia*, IV. 117–130.
- HEVESI Sándorné
- 1934 *Az ideális háztartás*. Budapest.
- HOFFER Tamás
- 1975 Három szakasz a magyar népi kultúra XIX–XX. századi történetében. *Ethnographia*, LXXXVI. 398–414.
- HOFFMANN Gizella (szerk.)
- 1989 *Medicusi és borbélyi mesterség*. Régi magyar ember- és állatorvosló könyvek Radvánszky Béla gyűjtéséből. Budapest.
- HOLLÓS László
- 1869 Húsvéti locsolás. *Vasárnapi Újság*, 13. 171.
- HOLMQVIST, Kerstin
- 1970 Om badrum. *Fataburen Nordiska Museets och Skansens Årsbok*. Stockholm, 85–100.
- HOPPÁL Mihály – TÖRÖ László
- 1975 Népi gyógyítás Magyarországon. *Orvostörténeti Közlemények*, 7–8. 13–176.
- HORN Ildikó
- 1990 *Rákóczi László naplója*. S. a. r. -. Budapest.
- HORNOK Lajosné NÉMETH Eszter
- 1992 *Az endrődi asszonyok élete a századfordulótól*. Gyomaendrőd. (Endrődi Füzetek 2.)
- HORVÁTH Terézia
- 1972 Kapuvár népviselete. *Néprajzi Közlemények*, XVI–XVII.
- HÖBLING Miksa
- 1845 *Baranya vármegyének orvosi helyirata*. Pécs.
- ILLYÉS Gyula
- 1962 *Puszták népe*. Budapest. (15. kiadás)

- IRÁNYI B. Lujza
1976 A szokások változása Mónosokoron. In *Folklor Archívum*, 5. 5–62.
- ISTVÁNFFY Gyula
1894 Újabb adalékok a palócok néprajzához, 1. Temetési szokások. *Ethnographia*, V. 181–199.
- JABLONKAY Géza
1972 *Alsóörs földrajzi nevei*. Kézirat. Néprajzi Múzeum, EA. 17817.
- JANKÓ János
1902 A Balaton-melléki lakosság néprajza. Budapest.
- JÁVOR Kata
2000 A magyar paraszti erkölcs és magatartás. In PALÁDI KOVÁCS Attila (főszerk.): *Magyar Néprajz, VIII. Társadalom*. Budapest, 601–692.
- JUHÁSZ Antal
1997 Élet a házban. In PALÁDI KOVÁCS Attila (főszerk.): *Magyar néprajz, IV. Életmód*. Budapest, 178–192.
- JUHÁSZ Katalin
1992 *Tisztálkodás és szépségápolás Abán a két világháború között*. Szakdolgozat, ELTE BTK Folklore Tanszék.
1994 A vízzel kapcsolatos hiedelmek és mágikus eljárások Abán. *A Falu*, IX. 2. 85–94.
1995 Tisztálkodás és szépségápolás Abán a két világháború között. *Ethnographia*, CVI. 861–902.
1996 Ritual washing at the sacred wells of pilgrimages and its symbolism. In *Bildsprache – Visualisierung – Diagrammatik*, III. Akten des gleichnamigen 3. Internationalen Interdisziplinären Symposiums. (Wien 1996). Wien, 263–288. (Semiotische Berichte 21. 3. 4.)
1998a A víz szerepének változása Abán a század elejétől napjainkig. In FEJŐS Zoltán – SZÜCS Alexandra (szerk.): *Hagyomány és modernizáció a kultúrában és a néprajzban*. A Budapesten 1994. augusztus 31. és szeptember 2. között megrendezett Fiatal Néprajzkutatók IV. Országos Konferenciájának előadásai. Budapest, 131–150.
1998b Paraszti fürdőélet a két világháború között. In FEJŐS Zoltán (szerk.): *A turizmus mint kulturális rendszer*. Budapest, 156–168.
2001 Népi tisztálkodási szokások Magyarországon a XX. század első felében. Doktori disszertáció. ELTE BTK Folklore Tanszék. Budapest.
2003 A famelencétől a fürdőszobáig. A tisztálkodás helyének változása a 20. század első felében. In CSERI Miklós – FÜZES Endre szerk.: *Ház és Ember*. A Szentendrei Szabadtéri Néprajzi Múzeum évkönyve, 16. Szentendre, 109–130.
2004 Obredi, svrzani s vodata pri blgarite bz osnova cbirkite na cetirima ungarski izsledovatel. In EPERJESSY Ernő (szerk.): *Tanulmányok a magyarországi bolgár, görög, lengyel, örmény, ruszin nemzetiségek néprajzából*. Budapest, Magyar Néprajzi Társaság. 78–89.
Rituális tisztálkodás a bolgárok körében négy magyar kutató 19. századi feljegyzéseinek tükrében. In EPERJESSY Ernő (szerk.): *Tanulmányok a magyarországi bolgár, görög, lengyel, örmény, ruszin nemzetiségek néprajzából*. Budapest, Magyar Néprajzi Társaság. 90–101.
- JUHÁSZ Katalin – SZABÓ Zoltán
1997 Forráskutak, mosóházak a történeti Zala megye Tapolcai járásában. In CSERI Miklós – LACKOVITS Emőke (szerk.): *Balatonfelvidék népi építészete*. Szentendre–Veszprém, 363–394.
- JUNG Károly
1978 *Az emberélet fordulói*. Gombosi népszokások. Szabadka.

- 1982 A hajnali mosdatás kérdéséhez. Adatok egy lakodalmi rítus betiltásához és összehasonlító vizsgálatához. *Híd* XLVI. 4. szám. 486–504. (Valamint In JUNG Károly: *Köznepok és legendák. Tanulmányok a népi kultúra köréből*. Újvidék, 1992. 12–27.)
- KÁLMÁNY Lajos
1872–1919 *Vegyes hiedelemanyag*. Magyarszentmárton, Torontál megye. EA. 2859.
1882 *Szeged népe*, II. Temesköz népköltése. Arad.
- KAPCZÁR Róza
1978 A víz szerepe a paraszti háztartásban és a faluközösség szokásaiban. In *Mátraderecske. Néprajzi tanulmányok*. Palóc kutatás, III. Eger, 61–72.
- KAPROS Márta
1986 *A születés szokásai és hiedelmek az Ipoly mentén*. Debrecen. (Studia Folcloristica et Ethnographica 18.)
- KÁRA Judit
1973 Nagydobronyi szokások és hiedelmek. *Folklor archívum 1*. MTA Néprajzi Kutatócsoport. Budapest.
- KATONA Imre
1962 *Sárvíz*. Budapest.
- KESZEG Vilmos
1981 A mezőségi Detrehemtelep népi gyógyászata. In *Népismereti Dolgozatok*. 97–117.
- KIBY, Ulrika
1995 Bäder und Badekultur in Orient und Okzident. Antike bis Spätbarock. Köln.
- KISBÁN Eszter
1997 Táplálkozáskultúra. In PALÁDI-KOVÁCS Attila (főszerk.): *Magyar néprajz, IV. Életmód*. Budapest, 417–584.
- KISS Katalin
1995 *Népszokások Endrődön*. Gyomaendrőd. (Endrődi füzetek 4.)
- KISS Lajos
1941 *A szegény asszony élete*. Budapest.
1958 *Vásárhelyi hétköznepok*. Budapest.
- KISS Mária
1988 *Délszláv szokások a Duna mentén*. Budapest. (Néprajzi Tanulmányok)
- KODOLÁNYI János
1957 *Baranyai szőttesek*. Pécs.
- KOMÁROMY Andor
1910 *Magyarországi boszorkányperek oklevéltára*. Budapest.
- KOPPÁNYI István
1983 *Népviselesek Városlődön*. (Kézirat, néprajzi pályamunka). Városlőd. Veszprémi Laczkó Dezső Múzeum Adattára 11913–83.
- KORMÁNY Gyula
1977 Magyarország vízrajza. In FRISNYÁK Sándor (szerk.): *Magyarország földrajza*. Budapest, 79–110.
- KÓSA László
1990a *Paraszti polgárosulás és a népi kultúra táji megoszlása Magyarországon (1880–1920)*. Debrecen. (Studia Folcloristica et Ethnographica 27.)

- 1990b Protestáns egyházas szokások és magartartásformák. In DÖMÖTÖR Tekla (főszerk.): *Magyar néprajz, VII. Népszokások*. Budapest, 443–481.
- 1993 Fürdőkultúra és természetszemlélet kapcsolata a felvilágosodástól a 20. század elejéig. In VÁRKONYI Ágnes – KÓSA László (szerk.): *Európa híres kertje*. Történeti ökológiai tanulmányok Magyarországról. Budapest, 201–222.
- 1998 A polgári társadalom korának művelődése. A hétköznapi élet kultúrája, I–II. In KÓSA László (szerk.): *Magyar művelődéstörténet*. Budapest, 258–331, 398–427.
- KÓSA László – FILEP Antal
1975 *A magyar nép táji, történeti tagolódása*. Budapest.
- KOVÁCS László, K.
1944 *A kolozsvári hóstátiak temetkezése*. Kolozsvár.
- KÖRMÖCI Erzsébet – SZABÓ Jolán
1970 *Halotti szokások Zentán*. A Hungarológiai Intézet Tudományos Közleményei 2, március, 104–112.
- KÖVÉR György
1998 Magyarország társadalomtörténete a reformkortól az I. világháborúig. In GYÁNI Gábor – KÖVÉR György (szerk.): *Magyarország társadalomtörténete a reformkortól a II. világháborúig*. Budapest, 13–168.
- KRESZ Mária
1956 *Magyar parasztvisélet, I–II*. Budapest.
1960a A fiatalság társasélete a kalotaszegi Nyárszón. *Néprajzi Közlemények*, IV. 1. 93–121.
1960b A kisbuba és anyja Nyárszón. *Néprajzi Közlemények*, V. 3–4. 220–258.
- KRUPA András
1974 *Hiedelmek, varázslatok, boszorkányok*. Békéscsaba.
- KUNT Ernő
1987 *Az utolsó átváltozás*. Budapest.
- LACKOVITS Emőke
1994 Református keresztelési szokások a Dunántúlon. In *Veszprém Megyei Múzeumok Közleményei*, 19–20. 1993–1994. Veszprém, 399–418.
- LÁSZLÓ Gyula
1920 *Babonák*. Gyűjtőfüzet. Kőhalom, Nagy Kükküllő megye. EA. 570.
- LÁZÁR Péter
1914 *Népköltési gyűjtemény*. Nagytárkány, Zemplén megye. Kézirat. EA. 440.
- LEBOVITS József
1927 k. *Zsidó hitéleti lexikon*. Sulchán áruch. Mohács, é. n.
- LEFÈVRE, Jean-Baptiste
1991 *Potales, chapelles et cultes populaires*. L'exemple du pays de Brogne. Jambes.
- LELE József – WALDMANN József
1971 Hagyományvilág. In *Tápé története és néprajza*. Tápé, 573–628.
- LÉON-DUFOUR, Xavier
1970 *Vocabulaire de théologie biblique*. Paris.
- LÉVY, Bernard-Henri
1994 *La pureté dangereuse*. Paris.

- LIPTÁK Orsolya
 1997 Egészség és tisztaság. Az ember teste a század eleji tankönyvekben. *Tiszavirág*, 1997. október. Néprajzi különszám. 28–39.
- LOUX, Françoise
 1979 *Le corps dans la société traditionnelle*. Paris.
 1990 *Traditions et Soins d'Anjourd' hui*.
- LUBY Margit
 1935 *A parasztiélet rendje*. Budapest.
- MADAR Ilona
 1993 *Sárrétudvari néprajza*. Debrecen.
- MAKAY Béla – KISS József
 1988 *Népi gyógyítások Szatmárban*. Budapest.
- MALISSARD, Alain
 1994 *Le Romains et l'eau: fontaines, salles de bains, thermes, égouts, aqueducs...* Paris.
- MALKKÍ, Liisa H.
 1995 *Purity and exile: evidence, memory, and national cosmology among Hutu refugees in Tanzania*. Chicago–London.
- MANGA János
 1941 A téli ünnepkör hagyományai a Nyitra megyei Menyhén. *Ethnographia*, LII. 189–217.
 1962 A hasznosi tömegpszichózis. *Ethnographia*, LXXIII. 353–388.
 1979 *Palócföld*. Budapest.
- MARIGNY, Du Mesnil
 1875 *A zsidókról*. Budapest.
- MARINGER, Johann
 1973 *Das Wasser im Kult und Glauben der Vorgeschichtlichen Menschen*. Freiburg.
- MASSON
 1917 *Major Massons Geheime Memoiren über Russland*. München.
- MATTASOVSKY János
Budapest csatornázásának rövid története. 1872–1948. Pályamunka (kézirat). Budapest Gyűjtemény BQ 0910/612.
- MATÓ József – TARCZY Sándor
 1914 *Néprajzi gyűjtés*. Sárospatak környéke, Zemplén megye. Kézirat. EA. 498.
- MAUSS, Marcel
 2000 *Szociológia és antropológia*. Budapest.
- MAZAHÉRY, Ali
 1989 *A muszlimok mindennapi élete a középkorban a 10-től a 13. századig*. Budapest.
- MOHAY Tamás
 1996 Térszerveződés a csíksomlyói pünkösdi búcsún. *Néprajzi Értesítő*, 78. 353–388.
 2000 Egyének és életutak. In PALÁDI KOVÁCS Attila (főszerk): *Magyar néprajz*, VIII. Tár-sadalom. Budapest, 760–790.
- MORVAY Judit
 1956 *Asszonyok a nagycsaládban*. Mátraalji palóc asszonyok élete a múlt század második felében. Budapest.

- MOSSE, David
1996 South Indian Christians, purity/impurity, and the caste system: Death ritual in a Tamil Roman Catholic community. *MAN The Journal of the Royal Anthropological Institute*, 2. No. 3. 461–484.
- NAGY CZIROK László
1939 *Néprajzi vegyes gyűjtemény Kiskunhalas régi népeletéből*, XXXI. Gyűjtötte és az eredetiből másolta ~. Egyetemi Néprajzi Intézet tulajdona.
1959 *Pásztorélet a Kiskunságon*. Budapest.
- NAGY Gyula – BECK Zoltán
1959 Jeles napokra vonatkozó Orosháza környéki népi hiedelmek és babonák. In *Szántó Kovács Múzeum Évkönyve*. Orosháza, 197–206.
- NAGY Olga
1989 *A törvény szorításában*. Paraszti értékrend és magatartásformák. Budapest.
- NAGY VARGA Vera
1985 Szolgálok a fővárosban a Tápió vidékről. In IKVAI Nándor (szerk.): *Tápió mente néprajza*. Szentendre, 707–735.
- NÉKÁM Lajos
1908 *A magyar börtöngyógyászat emlékeiből*. Budapest.
- NEMECSKAY István – KERÉKGYÁRTÓ Elek (szerk.)
1906 *Olvasókönyv az elemi népiskolák II. osztálya számára*. Budapest.
- NÉMEDI Dénes
1985 *A népi szociográfia 1930–1938*. Budapest.
- NEUSNER Jacob
1973 *The ideas of purity in ancient Judaism*. The Haskell lectures 1972–73. With a critique and commentary by DOUGLAS, Mary. Leiden.
- NEWTON, Michael
1985 *The concept of purity at Qumran and in the letters of Paul*. Cambridge, London, New York.
- NYMAN, Anders
1970 *Folk och få*. Fataburen Nordiska Museets och Skansens Årsbok. Stockholm, 143–154.
- OLÁH Miklós
1985 *Hungária*. Kiadta: SZIGETI Gábor. Budapest.
- ÖRSI Julianna
1990 *Karcag társadalomszerkezete a 18–20. században*. Budapest.
- PALÁDI-KOVÁCS Artília
1981 Hagyományos vízfordó módok és eszközök a Kárpát-medencében. *Ethnographia*, XCII. 307–333.
2000 *Magyar Néprajz, VIII. Társadalom*. Budapest.
- PAP JÁNOSSY Magda
1971 Györgyfalva viselete. *Ethnographia*, LXXXI. 497–567.
- PATAKI Béla
1911 Adatok az iskolás gyermekek fürdéséhez. *Társadalmi Múzeum Értesítője*.
- PÉTER Pál – GAÁL Anikó
1987 *Kalotaszegi népszokások*. Pályamunka. Veszprémi Laczkó Dezső Múzeum Adattára, 12225–87.

- PÓCS Éva
 1964 Zagyvarékas néphite. *Néprajzi Közlemények*, IX.
 1980 Tanulmányok egy észak-magyarországi falu mai folklórjáról. In *Nógrádsipek*. Szerk. és bev. SZEMERKÉNYI Ágnes. Budapest.
- POIRET, Nathalie
 1998 Odours impures. Du corps humain à la cité (Grenoble, XVIII–XIX. siècle). *Terrain*, 31. 89–102.
- POLCZ Alain
 1996 *A rend és a rendetlenség*. Budapest. (második, bővített kiadás)
- POPPER Péter
 1990 *Belső utakon, II.* Az önmagába térő ösvény. Budapest.
- PÖLÖSKEI Ferenc – TAKÁCS Ferenc
 1976 *Dunántúli történetek*. Budapest.
- PREVENIER, Walter (fő szerk.)
 1998 *Le prince et le peuple*. Images de la société du temps des ducs de Bourgogne (1384–1530). Antwerpen.
- PULMAN, Bertrand
 1985 La symbolique de l'eau. In AKOUN, André (szerk.): *Mythes et croyances du monde entier Tome I. Le monde Indo-Européen*. Paris, 310–313.
- QUÉDRAOGO, Arouna
 1998 Assainir la société. Les enjeux du végétarisme. *Terrain*, 31. 59–76.
- QUINT József – DOROZDY Gyula (szerk.)
 1924 *A magyar gyermek olvasókönyve*. Budapest.
- RADVÁNSZKY Béla
 1986 *Magyar családi élet és háztartás a XVI. és XVII. században*. Budapest, 1895. (Reprint 1986.)
- RETTEGI György
 1970 *Emlékezetre méltó dolgok*. Bukarest.
- REXA Dezső
 1857 *A régi Pest-Buda*. Pest.
 1908 *Báthori Erzsébet*. Budapest.
- RÉKAI Miklós
 1997 *A munkácsi zsidók „terített asztala”*. Budapest.
- RÉSŐ ENSEL Sándor
 1862 Diakovári lábmosás. *Nefelejts*, III. évf. 42. sz. 493.
- RICTER M. István
 1940 Mesterlegény-avatás a céhvilágban. *Ethnographia*, LI. 74–83.
- RMKT XVII. = *Régi Magyar Költők Tára, XVII. század*.
 8. *Bethlen Gábor korának költészete*. Kiadja KOMLOVSZKI Tibor, STOLL Béla. Budapest, 1976.
- RÓHEIM Géza
 1925 *Magyar néphit és népszokások*. Budapest.
- ROMHÁNYI Dóra (szerk.)
 1999 *Aquamédia*. CD-ROM. Budapest.

- RÓNA-TAS András
1953 *Jelentés Páty községben végzett gyűjtőútról.* Kézirat. Néprajzi Múzeum, EA. 3972.
- ROSANDER, Eva
1970 Loppor och löss, råttor och möss. *Fataburen Nordiska Museets och Skansens Årsbok.* Stockholm, 101–114.
- ROZNIK Rajnér
1948 *A szentkúti kegyhely rövid története.* Szentkút.
- RUITZ Izabella
1965 A parasztfjúság társasléte a Bódva-vidéken, I. (1880–1950). *Ethnographia*, LXXVI. 572–601.
- SAÁD Andor
1941 Mezőkövesd problémái egészségügyi szempontból. In DALA JÓZSEF – ERDÉLYI TIBOR (szerk.): *Matyóföld.* Budapest, 289–308.
- SALAMON Anikó
1987 *Gyimesi csángó mondák, ráolvasások, imák.* Budapest.
- SÁNDOR Mihályné
1962 Adatok a berettyóújfalui vízhardáshoz. *Ethnographia*, LXXIII. 462–464.
- SANTI, Rozario
1994 Purity and communal boundaries: Women and social change in a Bangladeshi village. *Reviews in Anthropology*, 23, no. 3.
- SAROSÁCS György
1982 Temetkezési szokások a baranyai sokácoknál és bosnyákoknál. In *Előmunkálatok a magyarság néprajzához*, 10. Budapest. 232–240.
- SÁRKÁNY Mihály
2000 A társadalomnéprajzi kutatás hazai története. In PALÁDI-KOVÁCS Attila (főszerk.): *Magyar néprajz, VIII.* Társadalom. Budapest, 29–66.
- SCHMIDT ELÉGIUS Róbert (főszerk.)
1961 *Magyarország vízföldtani atlasza.* Budapest.
- SCHRAM Ferenc
1972 *Turai népszokások.* Szentendre.
- SCHWARZ Ignác
1891 A fürdők történetéhez Magyarországon. *Századok*, 279–296.
- SÉBILLOT, Paul
1968 *La mer et les eaux douces.* Le folklore de France, II. Paris.
- SIKLÓSSY László
1922a *A magyar középkor erkölce*, I. Budapest.
1922b *A régi Budapest erkölce*, II. Budapest.
1923 *A társasélet erkölce*, III. Budapest.
1972 *A régi Budapest erkölce.* (Szerk: SZÉKELY András.) Budapest.
- SJÖGQVIST, Kerstin
1970 Att skura golv. *Fataburen Nordiska Museets och Skansens Årsbok.* Stockholm, 131–142.
- SÓFALVINÉ TAMÁS Márta
1987 *Élet a tanyákon.* Szentgál, Veszprém megye. Pályamunka. Veszprémi Laczkó Dezső Múzeum Adattára, 12223–87.

- SOZAN, Michael
 1994 Zsidók egy dunántúli falu közösségében. In DEÁKY Zita – CSOMA Zsigmond – VÖRÖS Éva (szerk.): *Hová lett a vidék zsidósága?* Budapest.
- STAVENOW-HIDEMARK, Elisabet
 1970 Hygienism kring sekelskiftet. *Fataburen Nordiska Museets och Skansens Årsbok*. Stockholm, 47–54.
- STEWART, SINCLAIR Michael
 1994 *Daltestvérek*. Az oláhigány identitás és közösség továbbélése a szocialista Magyarországon. Budapest.
- STRAUSZ Adolf
 1881–1883 *Bosnyák föld és népe*, I–II.
 1883 *Bosznia és Hercegovina történeti és néprajzi leírása*. Budapest.
 1897 *Bolgár néphit*. Budapest.
 1898 *Bosznia és Hercegovina gazdasági és néprajzi leírása magyar iparosok részére*. Budapest.
- SUDÁR Balázs
 2003 Török fürdők a hódoltságban. *Történelmi Szemle*, XLIV, 3–4. 213–263.
- SURINÁS István
 1928 *Vegyes néprajzi gyűjtés*. Ujiráz, Bihar megye. Néprajzi Múzeum, EA. 326.
- SUMNER, William Graham
 1978 *Népszokások*. Szokácsok, erkölcsök, viselkedésmódok szociológiai jelentősége. Budapest.
- SÜLE Sándor
 1979 *Kékkút földrajzi nevei*. Kézirat. Néprajzi Múzeum, EA. 17817.
 1981 *Balatonhenye földrajzi nevei*. Kézirat. Néprajzi Múzeum, EA. 21238.
 1988 *Temetkezési szokások Kertán*. Kerta, Veszprém megye. Kézirat. Veszprémi Laczkó Dezső Múzeum Adattára, 12349–88.
- SZABÓ Jenőné BORÓK Edit
 1978 *Népi gyógyászat Padragon*. Ajka-Padragkút, Veszprém megye. Kézirat. Veszprémi Laczkó Dezső Múzeum Adattára, 11574–78.
 1980 *Lányok, asszonyok életének változása Padragon (1900–1980)*. Ajka-Padragkút, Veszprém megye. Kézirat. Veszprémi Laczkó Dezső Múzeum Adattára, 11708–80.
 1986 *Élet a szőlőhegyen*. Bács hegyközség (Mindszentkál), Veszprém megye. Kézirat. EA. 23096.
- SZABÓ Mátyás
 1970 Rena djur. *Fataburen Nordiska Museets och Skansens Årsbok*. Stockholm, 155–168.
- SZALÁNCZY Károly
 1932 *Néhány magyar földműveléscsalád-típus élete számokban*. Debrecen.
- SZAMOTA István
 1891 *Régi utazások Magyarországon és a Balkán-félszigeten*, 1054–1717. Összegyűjtötte és jegyzetekkel kísérte -. Budapest.
- SZATHMÁRI Ibolya
 1978 Szokások és hiedelmek a keresztelőig a berettyóújfalui néphagyományban. In *Bihari Múzeum Évkönyve*, II. Berettyóújfalú, 219–242.

- SZÉKELY Lajos
1978 Egészségnevelés. In PAJOR Géza (szerk.): *Egészségtan*. Budapest.
- SZÉKELY László
1910–1916 *Folklór*. Gyűjtőfüzet. Heves megye. EA. 635.
- SZENDREY Ákos
1940 Az életvize karácsonyi népszokásainkban. *Ethnographia*, LI. 393–401.
1941 A magyar nép jelnyelve. *Ethnographia*, LII. 260–265.
1952 Legényavatás. *Ethnographia*, LXIII. 358–370.
- SZENDREY Ákos – SZENDREY Zsigmond
1937 Szokások. *A magyarság néprajza*, IV. 132–268.
- SZENDREY Zsigmond
1938 A halottak, szentelmények és eljárásmodok a varázslatokban. *Ethnographia*, XLIX. 32–46.
1940 A magyar népszokások ősi elemei. *Ethnographia*, LI. 352–360.
1941a A tavaszelő ünnepkörének szokásai és hiedelmei. *Ethnographia*, LII. 101–110.
1941b A tavasz, nyár és őszi ünnepköreinek szokásai és hiedelmei. *Ethnographia*, LII. 180–188.
- SZENTI Tibor
1985 *Paraszttalomsok*. Gazdák emlékezete Vásárhelyről. Budapest.
1991 A hódmezővásárhelyi gazdák tisztálkodása. *Rubicon*, 3. 21–23.
- SZENTMIHÁLYI Imre
1960 A Göcseji Múzeum mángorlógyűjteménye. In *A Göcseji Múzeum jubileumi emlékkönyve*. Zalaegerszeg, 331–351.
- SZIGETI Jenő
1990 A protestáns kisegyházak népi vallásossága. In DÖMÖTÖR Tekla (főszerk.): *Magyar néprajz*, VII. Népszokások. Budapest, 482–498.
- SZILÁDY Zoltán
1931 *Bulgária*. Budapest.
1936 *Erdély magyar népe*. Budapest.
- SZILÁGYI Miklós
1997 Kapcsolatok a külvilággal. In PALÁDI-KOVÁCS Attila (főszerk.): *Magyar néprajz*, VIII. Társadalom. Budapest, 830–866.
- SZLATKY Mária (szerk)
1989 *A jó egészség megtartásának módjáról*. Szemelvények Mátyus István *Diaetetica*, valamint *Ó és Új Dianetetica* című műveiből. Budapest.
- SZUHAY Péter
1999 *A magyarországi cigányság kultúrája: etnikus kultúra vagy a szegénység kultúrája?* Budapest.
- SZÜCS Sándor
1992 *A régi Sárrét világa*. Budapest. (2. kiadás)
- TAKÁCS Béla
1986 *Bibliai jelképek a magyar református egyházművészetben*. Budapest.
- TAKÁTS Sándor
1915 *Rajzok a török világból*, I–III. Budapest.
- TÁLASI István
1939 A bakonyi pásztorkodás. *Ethnographia*, L. 9–37.
1977 *Kiskunság*. Budapest.

- TALVE, Ilmar
1970 *Fataburen Nordiska Museets och Skansens Årsbok*. Stockholm, 55–68.
- TAMÁS Károlyné
1982 *Juhászok a Bakonyban*. Szentgál, Veszprém megye. Pályamunka. Veszprémi Laczkó Dezső Múzeum Adattára, 11858–82.
- TANDORI Mária
1998–1999 Mindennapi élet a 30-as években. In *A háború árnyékában. Az 1930-as évek Magyarország*. Szeged. (Elektronikus formában készült virtuális kiállítás és tanulmánykötet. www.bibl.u-szeged.hu/ha/életmod/index.html)
- TEMESVÁRY Rezső
1899 *Előítéletek, népszokások és babonák a születés körében Magyarországon*. Budapest.
- TERRET, Thierry – BEUNARD, Bertile – VAILLEAU, Daniel
1996 Pratiques et espaces balnéaires au XIX. siècle. Approche comparée de 3 sites: Ostende, Marseille, La Rochelle. *Ethnologie Française*, 26. No. 3. 390–405.
- TIMAFFY László
1980 *Szigetköz*. Budapest.
- TOKARJEV SZ. A.
1973 *Календарные обычаи в странах зарубежной Европы*. Зимние праздники. Moszkva.
1977 *Календарные обычаи в странах зарубежной Европы*. Весенние праздники. Moszkva.
1978 *Календарные обычаи в странах зарубежной Европы*. Летние-осенние праздники. Moszkva.
1988 *Mitológiai enciklopédia*, I–II. Budapest.
- TÓTH István György
1998 A magyar művelődés a kora újkorban. A hétköznapi élet kultúrája. In KÓSA László (szerk.): *Magyar művelődéstörténet*. Budapest, 136–203.
- TÓTH Margit
1941 *Néphiedelem*. Szekszárd, Tolna megye. EA. 1696.
- TÓTH Sándor
1941 *Néphiedelem*. Szekszárd, Tolna megye. EA. 1695.
- TÓTH Zoltán
1989 *Szekszárd társadalma a századfordulón*. Budapest.
- TÖMÖRKÉNY István
1963 *Munkák és napok*. Budapest.
- TURNER S., Bryan
1997 A test elméletének újabb fejlődése. In FEATHERSTONE, Mike – HEPWORTH, Mike – TURNER S, Bryan (szerk.): *A test. Társadalmi fejlődés és kulturális teória*. Budapest, 7–51.
- TÜSKÉS Gábor
1993 *Búcsújárás a barokk kori Magyarországon*. Budapest.
- ÚJVÁRY Zoltán
1969 Az agrárkultusz kutatása a magyar és az európai folklórban. *Műveltség és Hagyomány*, XI.
- ÚJVÁRYNÉ KERÉKGYÁRTÓ Adrienne
1937 *A magyar női haj- és fejviseletek*. Budapest.

- VAJDA Mária
 1988 *Hol a világ közepe?* Paraszttvallomások a szerelemről. Kecskemét.
 1992 A Tiszával kapcsolatos népi hiedelmek egy Tisza menti falu közösségében. *A Hajdú-Bihar Megyei Múzeumok Közleményei*, 51. 119–139. Debrecen.
- VAJKAI Aurél
 1940 A csatkaai búcsú. *Ethnographia*, LI. 65–68.
 1942 Népi orvoslás a dunántúli búcsújáró helyeken. *Magyarságtudomány*, I. 116–139.
 1943 Népi orvoslás a dunántúli búcsújáróhelyeken. *Magyarságtudomány*, I. 116–139.
 1948 *A magyar népi orvoslás kutatása*. Budapest.
 1955 *Parasztfürdő helyek*. Országos Orvostörténeti Könyvtár Közleményei. 76–106.
 1957a Régi fürdőélet a Balaton mentén. *Középdunántúli Napló*. Veszprém. 1957. július 5. 2.
 1957b A balatoni fürdőélet őskora. *Képes Magyarország*, Budapest, 1957. 5. sz. 8.
 1958 A fürdőhelyek divatja. *Középdunántúli Napló*. Veszprém, 1958. február 11.
 1959 *A Bakony néprajza*. Budapest.
 2003 Népi orvoslás a Borsavölgyében. (1943.) In *Népi orvoslás*. Budapest, 11–188.
- VALUCH Tibor
 1998 A magyar művelődés 1948 után. Életkörülmények és anyagi kultúra. In KÓSA László (szerk.): *Magyar művelődéstörténet*. Budapest, 473–487.
- VÁMBÉRY Ármin
 1876 *Keleti életképek*. Budapest.
- VANYÓ László
 1988 *Az ókeresztény művészet szimbólumai*. Budapest.
- VÁRADI Antal
 1898–1899 *Baranya múltja és jelene*, I–II.
- VÁRKONYI Gábor
 1992 Hévizek és fürdők a 17. században. *Liget*, V. 1. 113–120.
 1993 Hévizek és fürdők a 17. századi Magyarországon. In VÁRKONYI Ágnes – KÓSA László (szerk.): *Európa híres kertje. Történeti ökológiai tanulmányok Magyarországról*. Budapest. 105–121.
- VÁRNAGY Antal
 1993 *Liturgia*. Abaliget.
- VASAS Samu
 1985 *Népi gyógyászat*. Kalotaszegi gyűjtés. Bukarest.
 1994 *Népi jelvilág Kalotaszegen*. Budapest.
- VASAS Samu – SALAMON Anikó
 1986 *Kalotaszegi ünnepek*. Budapest.
- VELICZAY Elek
 1869 Adatok a kendőzés történetéhez. *Vasárnapi Újság*, 42. sz. 574–575.
- VELLE, Karel – VIAENE, Patrick
 1984 *Licham en Hygiene*. Naar de wortels van de huidige gezondheidskultuur. Gent–Leuven.
- VEREBÉLYI Kincső
 1998 Szokás. In VOIGT Vilmos (szerk.): *A magyar folklór*. Budapest.
- VERES Samu
 1892 A nép hajdani orvosi tudománya. *Ethnographia*, III. 60–64.

- VIGARELLO Georges
 1988 *Concepts of cleanliness: changing attitudes in France since the Middle Ages.* (a «Le Propre et le Sale L' Hygiene du Corps Depuis le Moyen Âge» Paris, 1985. angol fordítása) Cambridge. (Első kiadás: Paris, 1978.)
- VISKI Károly
 1932 Adalékok Udvarhelyszék néprajzához. *Néprajzi Értesítő*, 24, 3–4. 112–117.
- VOIGT Vilmos
 1978 Szempontok a magyar folklór akkulturációvizsgálatához. *Ethnographia*, LXXXIX. 604–632.
- VOLF György
 1878 Ehrenfeld codex. *Nyelvemléktár*, VII. Szerk. -. Budapest.
 1907 *Ősszegyűjtött munkái*, I. Budapest.
- VONSIK Imre
 1991 *Mátraverebély-Szentkút kegyhely története*. Mátraverebély.
- VÖRÖS Károly
 1977 A parasztság változása a XIX. században. Problémák és kérdőjelek. *Ethnographia*, LXXXVIII. 1–13.
 1980 A magyarországi társadalom. In VÖRÖS Károly (szerk.): *Magyarország története*, V/1. k. Budapest, 473–599.
 1997 *Hétköznapiak a polgári Magyarországon*. Budapest. (Társadalmi és Művelődéstörténeti Tanulmányok, 22.)
- WEISZ János
 1970/1971 *Csatka-Szentkút története*. Bački Vinogradi.
- WILHELM Gábor
 1993 Kultúra, társadalom, etnicitás az oláh cigányoknál. In BARNÁK Gábor (szerk.): *Cigány néprajzi tanulmányok*, 1. Budapest, 29–37.
- WLASICS Gyula
 1897 *Kisdudavodai és népiskolai építkezési mintatervek*. Építkezési utasítások. Budapest.
- YEGÜL, Fikret
 1992 *Baths and bathing in classical antiquity*. New York.
- ZADRAVEČZ István
 1934 *Mátraverebély Szentkút*. A kegyhely története, ájtatosságai és énekei. Szentkút.
- ZOLNAY László
 1986 *A budai vár*. Budapest.
- Név nélkül:
 1868 A zsebkendő. *Hazánk s a Külföld*, 63.
 1930 *Tisztaság és egészség*. Hasznos tudnivalók és tanácsok háziasszonyok részére. Budapest.
 1938 Magyarország üdülő-, fürdő- és szállóhelyei az 1937. évben. *Magyar Statisztikai Közlemények Új sorozat*, 104. Budapest.
 1979 *Népesség megoszlása foglalkozási fő csoportok szerint*. Az 1941. évi népszámlálás. 2. Budapest.
 1982 *Lakóház- és lakásadatok községek szerint*. Az 1941. évi népszámlálás. 5. Budapest.

KÖSZÖNETNYILVÁNÍTÁS

Köszönettel tartozom az alábbi személyeknek – tanárainknak, családomnak, gyűjtőtársaimnak, konzulenseimnek-bírálóimnak, barátainknak és nem utolsósorban adatközlőimnek –, hogy ki-ki a maga módján segítette munkámat.

Csörsz Rumen István, Deáky Zita, Gryneaus Tamás, Hála József, Heilig Balázs, Hofer Tamás, Hoffmann Tamás, Hoppál Mihály Horváth Terézia, Juhász Erika Keresztessy Sándor, Kósa László, Küllös Imola, Laczkovits Emőke, Lancerdorfer Zsuzsanna, Lukács László, Mohay Tamás, Móser Zoltán, Paládi Kovács Attila, Pócs Éva, Polcz Alaine, Sándor Ildikó, Sütő Levente Szabó Irén, Szabó Katica, Márton és András, Szabó Zoltán, Szilágyi N. Zsuzsanna, Tari János, Tátrai Zsuzsanna, Verebélyi Kincső, Voigt Vilmos

ADATKÖZLŐK: Arany Lajos (1904), Arany Lajosné Berki Julianna (1910), Domonkos Istvánné Csillag Katalin (1911), Detrich Zsigmond (1927), Farkas Károly (1919), Filotás Erzsébet (1916), Gál János (1916), Györe Andorné Illés Mária (1916), Farkas Károlyné Hajdok Borbála (1927), Ortner Endre (1944), Pankhart Lászlóné Roszkopf Piroska (1922), Szabó Lajosné Déra Jolán (1911), Szabó Zoltán (1933), Szabó Zoltánné Törő Mária (1935), Törő Istvánné Roszkopf Ilona (1911) Aba; Györe Andor (1913) Kisláng; Szabó Gyuláné Vida Teréz (1935 Nagylók) Felsőkörtvélyes; Jónás Lászlóné (1954) Seregélyes; Hegedűs József (), Hegedűs Józsefné Juhász Borbála (1936), Jakó László (1922), Rátódi Péterné Juhász Margit (1945), Vargáné Kurilla Ida (1939) Gyoma; Pap Zoltánné Papp Rozália (1932) Dévaványa; Juhász Mihály (1938 Dévaványa) Gyoma; Bálint Péterné (1914) Pusztina – Mázaszászvár; Bali Józsefné Bayer Mária Töttös – Lánycsók; Vidák Lukácsné Vagner Mária (1907) Berkesd; Kranczki Jánosné (1910) Bóly; Arató Józsefné Zdrahán Jolán (1915), Méregi Andrásné Laklia Katalin (1915), Rapi Andrásné Dorn Anna (1911) Mohács; Szarka Mária (1964) Külsőrekecsin; Porkoláb Ferenc (1952), Sáfrány Józsefné Békési Margit (1943) Derecske; Gyergyai Károly (1929), Gyergyai Károlyné Badi Sarolta (1933), Somodi Jenő (1928) Alsócsernáton; Bíró Margit (1937) Ikafalva; Orbán Lázár (1905) Bélafalva; Sütő Béláné Rigó Anna (1927) Székelyszombor; Imre József (1926), Imre Józsefné Oláh Erzsébet (1933) Apáca; Moldován Mária, Seres T. István (1915), Varga Györgyné (1944) Szék; Antal Attila Csikjenőfalva; Ablont István Csíkszenttamás; Tímár Imre Bükkhavaspatoka; Tankó Imre Gyimesfelsőlók; Karácson Imre (1974), Karácson Mihály Karácsony; Borbély Gézáé (1922) Balatonhenye), Grósz Béla (1914) Köveskál; Nagy Józsefné (1922), Csabi Lajosné (1930) Balatonhenye; Pék László (1931), Zánthó József (1952), Zánthó Ignácné (1916), Horváth Istvánné (1914) Kékkút; Bárány Józsefné (1899), Zámbo Imre (1925) Kővágóörs; Gáti Józsefné (1920), Nagy Rozália (1924), Rózsa Imre (1919), Hoffmann Józsefné (1914) Halimba Nyirád; Dani Jánosné (1927) Taljándörög; Bocskai Pálné (1929 Szóc) Kapolcs; Fábián Elek (1912), Nemes Gyuláné (1914), Kolman Mária (1917), Dés János (1915), Csizmadia Pál (1912), Somlai József (1916), Mészáros Jánosné (1935), Vörös János (1917), Körmendi Jánosné (1925), Simon Gyuláné Domokos Vilma (1921), Késmárki Istvánné Domokod Ilona (1936) Somlóvásárhely; Tamás Károlyné Kistót Vilma () Szentgál; Szabó Ferencné Bakonyi Anna (1921) Orosztony), Balázs Erzsébet (1923), Tóth Erzsébet (1915), Csöngé Lajosné (1905), Bognár Rozália (1908), Tóth Józsefné (1914), Héder Mária (1908), Tömpe Mária (1907) Pacsa Gelse; Vékási Józsefné Herceg Margit (1921) Orosztony; Radó Jánosné Tolnai Mária (1917) Gelse) Gelsesziget; Nink Károly (1914), Nink Károlyné Sohár Gizella (1920), Harsány József (1907) Dióskál), Tóth Ferenc (1930), Tóth Ferencné Harsány Anna (1933), Harsány Józsefné Kúhar Rozália (1913), Krausz Lajosné Zinger Margit (1902) Kerecseny

KATALIN JUHÁSZ

“HAVE A WASH”

POPULAR CUSTOMS OF WASHING IN EARLY 20TH-CENTURY HUNGARY

Ethnographers tend to neglect the study of simple, stereotypical acts of everyday life such as the act of washing oneself. In the broad sense we understand by the term of “washing (oneself)” not only the gestures necessary to clean the body or parts of it from any material dirt or filth but also the acts which satisfy the social demands linked to proper cleaning. Hence “washing” can assume magical connotations as well. In pre-modern societies the ritual of washing took place in the community, in accordance with its norms.

Quite a few procedures aimed at healing and/or protecting the body or the soul from bewitching or withcraft are based on the real, imaginary, or mythical virtues of water. There are also such rites linked to transition (birth, initiation, wedding, death etc.) as well as cathartic rites that can renew or ensure health and beauty at some well defined day or period of the year (mainly in springtime).

Of course the rather complex psychological and social causes of “washing” change with time and space. The social change characterized by modernization and urbanization in the first half of the 20th century had a profound effect on the mentality, way of life and social behaviour of Hungarian peasantry. This change in turn completely modified the meaning of “washing” and the related customs. With the advent of modernity, washing and bodily hygiene became individualised. Thus the individual freely decides where to belong and creates his or her appearance according to the demands of the community. Washing is not a simple elimination of dirt, but a *rite de passage*. With its additional activities it aims to achieve an ideal, clean and perfect outlook, intended to conform to the liking of the community. Purity indicates to the outside world that the given person is a full member of the community.

The author of this essay has been studying the question of “washing” since 1989, and has published several studies on special aspects of it since in 1991 she wrote her PhD dissertation entitled *Popular Customs of Washing in the First Half of the 20th Century*. This was the result of long years of field work, in the course of which the author had carried out a survey among the population of the township of Aba and its vicinity in Fejér county as well as among the inhabitants of different localities belonging to the Hungarian speaking territories. She presents her observations comparing them with Hungarian and international data, as well as with the data of another research-programme, which she carried out between 1999 and 2004.

The aim of the present essay is to analyse the customs related to washing and bathing and their modification triggered by social change. It is divided into four parts. The first part, after a short historical review of Hungarian and international research and a short history of “washing” as a universal custom, gives an overall picture of universal changes in social, economic, sanitary and housing conditions. The second part gives a detailed survey of the washing and bathing customs of Hungarian peasantry in the 20th century. The third part is a treatment of ritual rules of cleaning and their application in Hungarian everyday life, including, for example, curing, magic, calendar rites and *rites de passage*. The summary recapitulates the relation between the modernization of Hungarian peasantry and customs of washing.

CONTENTS

I. "JUMP INTO THE DANUBE!" – INTRODUCTION

Washing in the System of Customs

Concept of Purity and Cleaning

Cleanliness and Health

Notes on the survey and the present essay

History and Methodology of Research on Washing

Fragments from the History of Washing and Bathing

Circumstances, Conditions Determining Washing Customs

Development of Bourgeois Mentality and Social Differentiation

Hygienic and Housing Conditions

Cultural Influences

Hygienic Education

II. "HAVE A WASH TOO" – THE PRACTICE OF WASHING

Tools of Washing and Bathing

Water

Carrying and Storage of Water

Pots

Soap

Towel

The Location of Washing and Bathing

The Order, Occasions and Practice of Washing and Bathing

Daily Morning Washing

Washing During the Day

Evening Washing

Weekend Washing or Bathing

Manicure, Pedicure

Women's Hair Treatment

Shaving and Men's Hair Treatment

Beauty Care

Dental Hygiene

Nose-blowing, Handkerchief Using

Cleaning the Private Parts

Not Only Water can Clean

Woman Care (Menses, Pregnancy, Birth, Childbed)

Baby and Infant Care

Bed-patient Care

Chastity

Bathing

Fragments from the History of Hungarian Baths and Spas

Archaic Peasant Bathing

Swimming and Bathing in the Open

Medicinal Bathing

Ritual Bathing

Bathing Habits of Middle-Class Peasants

III. „I AM WASHING OFF ALL MY ILLS” – RITUAL WASHING

Water cults

Purity and Impurity – Beliefs and Protection

Beliefs

Protection

Impure Conditions

Illness, death

Sexuality

Curing, protection from curse by having a wash, or bath

Curing of the Weakly New-born Baby

“Coal Water”

Holy Water

The Healing Power of Holy Wells

Ritual washing in customs of human life

Birth

The First Bath

Baptism

Initiating Rites of Youth

Wedding

Funeral Rites

Ritual Washing in Calendar Festivities

“Kisze”, “Villő” – Ritual Processions with a Symbolic Figure of Death

General Cleaning in the Holy Week

Leg-washing on Maundy Thursday

Cleaning Rites on Good Friday

Easter Sprinkling

Christmas and New Year’s Ritual Washing

IV. “DRY ONESELF TOO” – SUMMARY

Archaic Peasant Hygiene

Hygiene of Middle-class Peasants

Archaisms and Innovations in Body Care

Washing and State of Mind

Washing as a Special Women’s Task

Changing of the Concept of the Cleanliness

Bibliography

Acknowledgements

English Abstract, Contents

Megmosnak bennünket, mikor megszületünk és azután is, hogy meghalunk. Jézus születésének és halálának időpontja – karácsony és húsvét – az európai keresztény népek hagyományában ugyancsak a testi-lelki megtisztulás ideje, a szépség- és egészségvarázsló mosdás rítusának kitüntetett időpontja. A mosdás a túlvilág, a halál tisztátalanságától szabadít meg bennünket, hiszen mikor megszületünk vagy felébredünk, onnan érkezünk meg a valóságos világba. Mielőtt végleg eltávoznánk oda, újra meg kell tisztulnunk, ezért mosdatjuk a halottat, és mosdunk magunk is, mielőtt az álmok birodalmába mennénk. Az Úr színe elé is csak tisztán léphetünk, ezért volt a nagytisztálkodás hagyományos ideje a szombat. A paraszti tisztálkodási szokásokat bemutató, majd' két évtizedes kutatómunka eredményeit összegző kötet nemcsak a hétköznapi gyakorlat pusztá leírása, hanem annál jóval több annál: olyan ősi képzetekre, összefüggésekre világít rá, amelyek mélyen elrejtve még ma is bennünk élnek.

Juhász Katalin
(MTA Néprajzi Kutatóintézete)

Úgy harminc éve jelent meg egy könyvem az emberi cselekvésben megnyilvánuló rend–rendetlenségről. Még ma is piacon van. Jól használható a mindennapi életben, és jelen van az egyetemi oktatásban is. Már akkor kezdett érdekelni a tisztaság–piszkosság kérdése. Remek téma. Életünk fontos alkotórésze. Tudatosítani kellene belőle egyet s mást. Belebuktam, nem tudtam megbirkózni a feladattal. Most itt előttem a könyv a vágyott témámról. Elragadtatva olvasom. Színesebb, mint egy regény, szórakoztatóbb, mint egy krimi. Egyszerre ember- és történelemismeret. Felfedezések. Felismerések. Rácsodálkozás az életre. Ebben a könyvdömpingben, amiben élünk, fulladozunk, az élet egyik ajándéka. Kedves olvasó, én mindig őszinte vagyok. (Ez az erősségem.) Remélem, nem vagyok elfogult: másnak is élményt, örömet nyújt majd ez a könyv.

Polcz Alaine

3200 Ft

